

پژوهشنامه خراسان بزرگ

سال شانزدهم، شماره ۶۱، زمستان ۱۴۰۴

پژوهشنامه خراسان بزرگ دارای مجوز انتشار به شماره ۸۸۳۶۹ از وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و مجوز اعتبار علمی به شماره ۳/۲۵۸۴۸۶ از وزارت علوم، تحقیقات و فناوری می‌باشد.

صاحب امتیاز: دانشگاه بین‌المللی امام رضا (ع)

مدیرمسئول: دکتر قدیر صیامی؛ استادیار گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه بین‌المللی امام رضا (ع).

سردبیر: دکتر محمدتقی رضویان؛ استاد گروه جغرافیای انسانی و آمایش، دانشکده علوم زمین، دانشگاه شهید بهشتی.

اعضای هیئت تحریریه (به ترتیب حروف الفبا)

- دکتر محمدتقی رضویان؛ استاد گروه جغرافیای انسانی و آمایش، دانشکده علوم زمین، دانشگاه شهید بهشتی.
- دکتر قدیر صیامی؛ استادیار گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه بین‌المللی امام رضا (ع).
- دکتر هادی وکیلی؛ دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی.
- دکتر کریستف ورنر؛ استاد گروه مطالعات ایران، دانشکده مطالعات انسانی و فرهنگی، دانشگاه بامبرگ، آلمان.
- دکتر رودلف متی؛ استاد گروه تاریخ، دانشکده هنر و علوم انسانی، دانشگاه دلاویر، آمریکا.
- دکتر اولریش مازولف؛ استاد گروه مطالعات ایران، مؤسسه مطالعات ایرانی، دانشگاه گوتینگن، آلمان.
- دکتر کازئو موری موتو؛ استاد گروه مطالعات ایران، مؤسسه مطالعات پیشرفته آسیا، دانشگاه توکیو، ژاپن.

گروه اجرایی نشریه:

- کارشناس نشریه: ملیحه صلاحی
- صفحه‌آرا: زهرا شجاعی
- ویراستار ادبی فارسی: مرضیه عباسی
- ویراستار انگلیسی: مرضیه عباسی
- طراح جلد: امیر فرید
- امور اجرایی و ناظر چاپ: مرکز انتشارات کتب و نشریات علمی
- ناشر: دانشگاه بین‌المللی امام رضا (ع)

نشانی: مشهد مقدس، میدان فلسطین، بلوار شهید منتظری، بین منتظری ۵ و ۷، دانشگاه بین‌المللی امام رضا (ع)

صندوق پستی: ۹۱۷۳۵-۵۵۳

تلفن: (۰۵۱) ۳۸۰۴۱-۰۵۱

آدرس اینترنتی: <https://jgk.imamreza.ac.ir>

پست الکترونیکی: jgk.edc@imamreza.ac.ir

این نشریه در پایگاه‌های زیر نمایه می‌شود:

DoAJ, ISC, Google Scholar, Internet Archive, MIAR, BASE, مگیران، نورمگز، SID

این نشریه به تعداد چهار شماره در سال و به صورت آنلاین به آدرس <https://jgk.imamreza.ac.ir/> منتشر می‌شود.

۱	واکاوی عوامل انفعالی و تسریعی فعالیت چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی در دوره قاجار مصطفی لعل شاطری
۲۵	تبیین الگوی رفتاری جمهوری اسلامی ایران در قبال افغانستان دانیال رضاپور
۵۱	کارکردهای اقتصادی طاحونه‌های طرق در دوره قاجار شهین فارابی
۷۵	واکاوی تجربه زیسته مهاجران افغانستانی از مهاجرت غیرقانونی در ایران ذبیح‌الله عثمانی، گلاب‌شاه امانی، عبدالحمید صفوت
۹۹	بازنگری و مطالعه تطبیقی متون تاریخی و شواهد باستان‌شناختی در بناهای مصلی هرات فرشته آذرخرداد، حسن هاشمی زرج‌آباد
۱۱۹	تحلیل تاریخی موانع فرهنگی - اجتماعی مدرنیزاسیون در افغانستان عبدالحمید صفوت، سیدحسین اطهری، سیداحمد فاطمی نژاد، وحید سینایی
۱۳۹	حقوق بین‌الملل و پاسداشت زبان فارسی قطب‌العارفین سراج، سیدهادی محمودی
۱۵۷	نقش سیمجوریان در زوال و سقوط حکومت سامانی با تکیه بر مقام سپهسالاری و اقطاع قهستان کوروش صالحی، زهرا جعفرنژاد گرو

Journal of Greater Khorasan

Vol. 16, No. 61, 2026

Received 07 Oct 2024 | Revised 12 Nov 2024 | Accepted 17 Jan 2025 | Published 16 Mar 2026

ISSN (Online): 2717-1671

ISSN (Print): 2251-6131

Research article

Analyzing the passive and accelerating factors of the stone printing house of Astan Quds Razavi in the Qajar period

Mostafa La'l Shateri *

Assistant Professor, Department of Archeology and History, Faculty of Literature and Humanities, University of Neyshabur, Iran (mostafa.lalshateri@neyshabur.ac.ir)

Keywords

Lithography, Printing House, Astan Quds Razavi, Passive Factors, Accelerating Factors.

Citation

La'l Shateri, M. (2026). Analyzing the passive and accelerating factors of the stone printing house of Astan Quds Razavi in the Qajar period. *Journal of Greater Khorasan*, 16(61), 1-24.

Use your device to scan and read articles online

Abstract

With the introduction of the lithographic printing industry to Iran during the Qajar period, numerous printing houses were established in various cities. The first and most active stone printing house in Mashhad commenced operation within the Astan Quds Razavi complex in 1294 AH. Over a fifty-year period of activity, this printing house published 28 book titles and ultimately ceased its operations in 1344 AH, under the influence of various factors. The aim of the present descriptive-analytical study is to answer the question: What passive (inhibitory) and accelerating (facilitative) factors affected the operational process of this printing house? The research findings, based on a deductive approach and analysis of the information contained in the surviving books of this printing house, indicate that the passive factors included the attitudes and frequent changes of trustees; political, military, and social tensions (at local, national, and international levels); and the conflict of interests between tradition and modernity. In contrast, the accelerating factors comprised the positive attitude of certain trustees, scholars, and other dignitaries; the traditions of vows (*nazr*), charitable donations, and book endowments (*waqf*); the presence of residents and pilgrims with a scientific-religious orientation; and the activities of booksellers.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2025.481359.1221>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_213545.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

* Corresponding Authors

Introduction

After the introduction of stone printing to Iran in 1249 AH, first Tabriz and then Tehran became the center of stone printing houses, but after a few decades, printing houses were also established in other cities. The first stone printing house of Mashhad (1294–1344 AH) started operating in the Astan Quds Razavi complex. Based on archival research conducted in more than twenty lithographic book storage bases inside and outside of Iran, the books published in the Astan Quds Razavi lithographic printing house include 28 items from 1294 AH to 1344 AH. Although researches have been conducted in the field of lithography in Iran in recent decades, their main focus has been on the activities of printing houses in Tehran, Tabriz and Isfahan. From this point of view, the aim of the present study is to investigate the nature of the stone printing house of Astan Quds Razavi and the passive and accelerating factors during the lifetime of this center of cultural production in Mashhad.

Materials / Methods

Gathering information based on archival research and descriptive-analytical research method based on qualitative approach is in the focus of attention. The current research is based on the findings of the author until the time of writing. Due to the dynamics of information and the possibility of accessing books that have not been identified so far and are often kept in personal archives, there is a possibility of providing new materials in the neglected areas of the studied area in future research.

Discussion and Findings

The activity of the Astan Quds Razavi stone printing house was considered one of the emerging manifestations of industries in Iran during the Qajar period in eastern Iran. The fifty-year activity of this printing house was accompanied by extensive internal and external ups and downs;

Several factors that sometimes caused the dynamic and sometimes reduced the activity of this center, as with a comprehensive review, this flow can be analyzed and recognized. Based on the comparative approach and the analysis of the mentioned points in the books left from this printing house, it indicates that the passive factors include the attitude and successive changes of the trustees, political, military, social tensions (local, national, international), the conflict of interests of tradition and Modernization and acceleration factors include the positive attitude of some guardians, scholars and other men, vows, donations and endowment of books, the presence of neighbors and pilgrims with a scientific-religious approach, and the activity of booksellers.

Conclusions

With the arrival of lithography in Iran, first Tabriz and Tehran and then other cities of Iran benefited from this emerging industry in the field of cultural production centered on books. The first printing house of Mashhad was established in 1294 AH, located in Razavi's territory, and during its fifty years of activity, it published 28 books. In the meantime, one of the important topics is the examination of the production works based on the chronological approach, because the interruption and dynamics in the production of works is an obvious issue in the stone printing house of Astan Quds Razavi. Despite the fact that this industry grew rapidly in the initial centers of lithography in Iran (Tabriz and Tehran) and was welcomed by various strata, but in Mashhad, it can be seen that it has developed over the years. Among the passive cases, we can mention the attitude and successive changes of the trustees, political, military, social tensions (local, national, international) and the conflict between tradition and modernity, which is considered the most influential factor related to the cultural view of the trustees,

because Most of the trustees in the short period of the administration were mostly in pursuit of personal interests and did not have a coherent plan to adjust the structure and mechanism of the printing house. On the contrary, there were tangible and intangible influencing factors in the process of accelerating the publication of the book. Among these cases, we can mention the positive attitude of some trustees to the cultural needs within and outside the Astana collection, the support of scholars, political and cultural power holders, vows, charity and endowment of books, the presence of neighbors and pilgrims with a scientific-religious approach and activity. Booksellers pointed out. However, the stimulating factors had a lower impact factor compared to the passive factors, but it contributed to the continued life of this printing house to some extent. In general, it can be understood that this printing house operated independently to a large extent with a noticeable break from other cultural centers of Astan Quds, especially the library, due to its emergence and possible stances towards it, and in the meantime, it did not receive the desired support within the collection. Subsequently, it was strongly affected by micro and macro political, social, economic and cultural developments and the result was the lack of regular and numerous publications during the period of activity.

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۶، شماره ۶۱، زمستان ۱۴۰۴

ISC | MSRT | ICI

شاپا الکترونیکی: ۲۷۱۷-۱۶۷۱

شاپا چاپی: ۲۲۵۱-۶۱۳۱

مقاله پژوهشی

واکاوی عوامل انفعالی و تسریعی فعالیت چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی در دوره قاجار

مصطفی لعل شاطری *

استادیار، گروه باستان‌شناسی و تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه نیشابور، نیشابور، ایران (mostafa.lalshateri@neyshabur.ac.ir)

چکیده

با ورود صنعت چاپ سنگی به ایران در دوره قاجار، چاپخانه‌های متعددی در شهرهای مختلف تأسیس شد. نخستین و فعال‌ترین چاپخانه سنگی مشهد در مجموعه آستان قدس رضوی، در سال ۱۲۹۴ ق آغاز به کار کرد. این چاپخانه طی پنجاه سال فعالیت، ۲۸ عنوان کتاب منتشر نمود و سرانجام در سال ۱۳۴۴ ق، تحت تأثیر عوامل گوناگون، به فعالیت خود پایان داد. هدف از پژوهش حاضر که با روش توصیفی-تحلیلی انجام شده، پاسخ به این پرسش است که چه عوامل انفعالی (بازدارنده) و تسریعی (پیش‌برنده) بر روند فعالیت این چاپخانه مؤثر بوده است؟ یافته‌های پژوهش، مبتنی بر نگرش قیاسی و تحلیل اطلاعات موجود در کتاب‌های برجای‌مانده از این چاپخانه، نشان می‌دهد که عوامل انفعالی شامل نگرش و تغییرات پی‌درپی متولیان، تنش‌های سیاسی، نظامی و اجتماعی (در سطوح محلی، ملی و بین‌المللی)، و تضاد منافع سنت و تجدد بوده است. در مقابل، عوامل تسریعی مشتمل بر نگرش مثبت برخی از متولیان، علما و سایر رجال، سنت‌های نذر، خیرات و وقف کتاب، حضور مجاوران و زائران با رویکرد علمی-مذهبی، و فعالیت کتابفروشان می‌شود.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۱۶

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۸/۲۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۲۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۲/۲۵

شماره صفحات: ۱-۲۴.

واژگان کلیدی:

چاپ سنگی، چاپخانه، آستان قدس رضوی، عوامل انفعالی، عوامل تسریعی

استناد به مقاله:

لعل شاطری، م. (۱۴۰۴). واکاوی عوامل انفعالی و تسریعی فعالیت چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی در دوره قاجار. پژوهشنامه خراسان بزرگ، ۱۶(۶۱)، ۱-۲۴.

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2025.481359.1221>URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_213545.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

مقدمه

پس از ورود چاپ سنگی به ایران در سال ۱۲۴۹ق، نخست تبریز و سپس تهران به کانون فعالیت چاپخانه‌های سنگی تبدیل شدند، اما پس از چند دهه، چاپخانه‌هایی در سایر شهرها نیز تأسیس گردید. نخستین چاپخانه سنگی مشهد (۱۲۹۴-۱۳۴۴ق) در مجموعه آستان قدس رضوی آغاز به کار کرد. براساس بررسی آرشیوی صورت گرفته در بیش از بیست مرکز نگهداری کتاب‌های چاپ سنگی در داخل و خارج از ایران، ۲۸ عنوان کتاب در این چاپخانه به انتشار رسیده است که به ترتیب عبارت‌اند از: ۱. منتخب القصاید (۱۲۹۴ق)، اثر علی راقم مشهدی (علی بن حسن محمد مشهدی خراسانی)؛ ۲. رساله مسئله (۱۲۹۵ق)، اثر مرتضی بن محمدامین انصاری؛ ۳. البحر الصافی (۱۲۹۵ق)، اثر محمد بن حسن حسینی هندی مشهور به هروی؛ ۴. کفایه الحفاظ (۱۲۹۷ق)، اثر محمود بن محمد العلوی الفاطمی الحسینی الحافظ التبریزی (سلطان‌القراء)؛ ۵. اکسیر الاخبار للاخبار الابار (۱۳۱۰ق)، اثر محمدحسن بن حسین حسینی اردکانی؛ ۶. نجاه العاصین (۱۳۱۰ق)، اثر ذوالفقار مشهدی بخارایی؛ ۷. کلیات جودی (۱۳۱۱ق)، اثر عبدالجواد خراسانی (جودی)؛ ۸. سرور المؤمنین (۱۳۱۱ق)، اثر میرزا آقا (جسور)؛ ۹. رساله طاعونیه (۱۳۱۴ق)، اثر حسن ملک‌الحکماء؛ ۱۰. رشف العسل و کشف الغزل (۱۳۱۶ق)، اثر محمد بن حسن حسینی هندی (هروی)؛ ۱۱. الفیه طویه (۱۳۱۷ق)، اثر محمد طاهر مشهدی؛ ۱۲. تسلیه العباد (مسکنه الفؤاد) (۱۳۲۱ق)، اثر شهید ثانی؛ ۱۳. ذریعه الرضویه (۱۳۲۱ق)، اثر میرزای گوهری؛ ۱۴. هشت کتاب (۱۳۲۳ق)، اثر شاعری ناشناس؛ ۱۵. هفت کتاب (۱۳۲۴ق)، اثر شاعری ناشناس؛ ۱۶. بحرالفوائد (کلیات ریاضی) (۱۳۲۴ق)، اثر محمد یوسف مهاجر هروی (ریاضی)؛ ۱۷. مزامیر الاولیاء (مرقات الایقان و مرقات الصبیان) (۱۳۲۵ق)، اثر محمدباقر گنجوی اصفهانی؛ ۱۸. اکفاء المکائد و اصلاح المفاسد (۱۳۲۶ق)، اثر محمدباقر آیتی قائینی؛ ۱۹. نحو دبستانیان (۱۳۲۷ق)، اثر ابوالقاسم بن هادی قزوینی؛ ۲۰. طوفان البکاء فی مقاتل الشهداء

(۱۳۳۰ق)، اثر میرزا محمد ابراهیم بن محمدباقر جوهری؛ ۲۱. تذکره المؤمنین (۱۳۳۰ق)، اثر حسن بن احمد حسینی کاشانی؛ ۲۲. آداب الشریعه المطهره (۱۳۳۱ق)، اثر محمدباقر فشارکی؛ ۲۳. رساله مسئله (۱۳۳۱ق)، اثر مرتضی بن محمدامین انصاری؛ ۲۴. ذخیره المعاد (۱۳۳۱ق)، اثر زین‌العابدین بن مسلم حائری مازندرانی؛ ۲۵. لزوم حجاب ناموس (۱۳۳۲ق)، اثر فضل‌الله بن داوود مشهدی (بدایع‌نگار)؛ ۲۶. وسیله الامان من مکائد الشیطان فی حاله الاحتضار (۱۳۴۰ق)، اثر محمدهاشم بن محمدعلی خراسانی؛ ۲۷. منتخب التجوید (۱۳۴۱ق)، اثر سید محمد قاری عرب؛ و ۲۸. زیارت دوره حرم حضرت رضا (ع) (۱۳۴۴ق)، گردآوری مرتضی‌قلی خان طباطبایی (تولیت وقت).^۱

پیشینه پژوهش

هرچند در دهه‌های اخیر پژوهش‌هایی در حوزه چاپ سنگی ایران انجام شده است، اما تمرکز غالب آنان به بررسی فعالیت چاپخانه‌های صرفاً تهران، تبریز و اصفهان بوده است، همچون تاریخ چاپ در ایران (Babazadeh, 1999)، تاریخ چاپ و چاپخانه در ایران (Mirza Golpayegani, 1999) و تاریخ چاپ سنگی اصفهان (Gholami Jaliseh, 2011). در این بین، تاکنون اشاره‌ای به چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی نگردیده و صرفاً در تاریخ چاپ سنگی در ایران (Shcheglova, 2009) به ذکر اسامی چاپخانه‌های سنگی مشهد به‌صورت مختصر و ناقص پرداخته شده است. همچنین در مقاله «بررسی ویژگی‌های کتاب‌های چاپ‌شده در مطبعه چاپ سنگی آستان قدس رضوی» (Arasteh, 2011)، صرفاً تعداد محدودی از کتاب‌های انتشار یافته در چاپخانه مذکور و کتابشناسی آن‌ها (گاه به‌صورت ناقص) مورد توصیف قرار گرفته است. از این منظر، بررسی ماهیت چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی و عوامل انفعالی و عوال تسریعی در دوران حیات این مرکز تولیدات فرهنگی در مشهد، هدف پژوهش حاضر است.

روش پژوهش

گردآوری اطلاعات در این پژوهش بر پایه بررسی آرشیوی و با اتکا بر روش توصیفی-تحلیلی و رویکرد کیفی صورت گرفته است. یافته‌های پژوهش حاضر مبتنی بر اطلاعات در دسترس نگارنده تا زمان تألیف این مقاله است. با توجه به پویایی داده‌ها و احتمال دسترسی به کتاب‌هایی که تاکنون شناسایی نشده و غالباً در آرشیوهای شخصی نگهداری می‌شوند، امکان ارائه یافته‌های نو در زمینه‌های مغفول‌مانده حوزه مورد بررسی در پژوهش‌های آتی وجود دارد.

عواملی انفعالی

با وجود فقدان اطلاعات جامع از نحوه فعالیت چاپخانه‌های سنگی ایران، می‌توان چنین انگاشت که پیوسته عوامل خارجی و داخلی در کاهش سرعت فعالیت هر چاپخانه مؤثر بوده‌اند و این چاپخانه‌ها، بسته به آنکه در تملک فرد یا مجموعه‌ای خاص قرار داشتند، با عوامل انفعالی عمومی و گاه اختصاصی مواجه بوده‌اند. در چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی، این عوامل عمدتاً شامل نگرش و تغییرات پی‌درپی متولیان، تنش‌های سیاسی، نظامی و اجتماعی (در سطوح محلی، منطقه‌ای و ملی) و جدال میان سنت و تجدد می‌شود.

نگرش و تغییر پی در پی متولیان

منصب تولیت (متولی‌باشی) از دوره صفوی جایگاهی رسمی یافت و در دوره‌های افشاریه، زندیه و قاجاریه نیز تداوم داشت. در دوره قاجار، انتخاب و انتصاب متولیان به شیوه‌های گوناگونی صورت می‌گرفت: گاه مستقیماً با صدور فرمان از سوی شاه تعیین می‌شدند، گاه انتخاب متولی جدید به پیشنهاد متولی پیشین بود و در مواردی نیز انتصاب از طریق پیشکش و خرید و فروش منصب انجام می‌گرفت. یکی از وظایف متولی در حوزه فرهنگی، رسیدگی به امور مکتب‌خانه‌ها، مدارس و حقوق معلمان آن‌ها و نیز نظارت بر عملکرد کتابخانه و مرمت نسخ خطی بود (Alizadeh). در این بین، اختیارات متولیان با توجه به وضعیت قدرت و ضعف

حکومت‌ها تعیین می‌شد و رابطه‌ای معکوس با یکدیگر داشت.

عصر ناصری: از اواسط سلطنت ناصرالدین‌شاه (۱۳۱۳-۱۲۶۴ق) به همان میزان که دیانت و انضباط متصدیان امور کشور رو به سستی نهاد، دستگاه اداری آستان قدس نیز باوجود برخورداری از سرمایه مالی منحصر به فرد (Sykes, 1957, p. 29)، سیری نزولی را در اکثر زمینه‌های فرهنگی، اقتصادی آغاز کرد (Motamen, 1969, p. 262). از زمان تأسیس چاپخانه سنگی آستانه (۱۲۹۴ق) تا پایان عصر ناصری، ۱۱ مرتبه تولیت آستان قدس رضوی تغییر یافته و ۸ نفر این منصب را در اختیار داشتند.

سعیدخان مؤتمن‌الملک انصاری (۱۲۹۷-۱۲۹۰ق) در ۱۲۹۰ق به واسطه کاردانی، از سوی ناصرالدین‌شاه به تولیت انتخاب و نظارت بر امور آستانه را عهده‌دار شد (Mo'ayyer al-Mamalek, 2011, p. 18; Afzal al-Molk, Bamdad, 1992, pp. 2/66-69; 1982, p. 274). او از سبقه‌ای فرهنگی برخوردار بود، چنانکه ازجمله آثارش «سه جلد قانون ناصری است که در کتابخانه دولتی می‌باشد و کتاب گلستان شیخ سعدی را عربی نموده بود» (Kermani, 1978, pp. 1/143). همچنین کتابچه نحوه عمل فرخ‌خان امین‌الدوله با دولت‌های اروپایی را به خط شکسته کتابت نمود (Amin al-Dawlah, 1979, p. 11). مؤتمن‌الملک در مجموعه آستانه، توجه به فعالیت‌های فرهنگی را در قانون توجه قرار داد (Sultan al-Qara, 1879, p. 147). مبنی بر نخستین کتاب چاپ سنگی منتشر شده در ۱۲۹۴ق، به احتمال فراوان یکی از مهم‌ترین اقدامات فرهنگی او، حمایت و فراهم‌سازی ابزار فنی برای تأسیس و سپس چاپ کتاب در چاپخانه سنگی آستانه بود (La'l Shateri, 2022a, p. 67). میرزا حسین‌خان سپهسالار در ۱۲۹۸ق به حکمرانی خراسان به انضمام تولیت آستانه منصوب شد (Sepehr, Khormoji, 1984, pp. 300-301; Bamdad, 1992, pp. 1/422; 1998, pp. 3/1216). بااین‌حال، مدت تولیت او بسیار کوتاه و بیش از چند ماه نبود

و عملاً از فرصتی برای پیاده‌سازی برنامه‌های فرهنگی احتمالی در مجموعه آستانه برخوردار نبود.

محمدتقی میرزا رکن‌الدوله (۱۳۰۸-۱۳۰۶ ق، ۱۳۰۱-۱۲۹۹ ق، ۱۲۹۸ ق) از ۱۲۹۳ ق به مدت پنج سال والی خراسان بود (SAKMAQ, 122034, p. 1; 142564, pp. 1-2; 152240, p. 2; 152247, p. 1). سپس در سه نوبت از سوی ناصرالدین‌شاه به تولیت آستانه انتخاب شد. در دوره‌ای که او حکومت و تولیت را همزمان عهده‌دار بود، «چنان عدالت و رأفت به خلق خراسان فرمود که زنگ ملال را از الواح صدور ایشان بزود و نام انوشیروان را محو نمود» (Afzal al-Molk, 2010, p. 276). مبنی بر نگرش و علایق فردی رکن‌الدوله می‌توان او را تا حدودی دارای گرایش‌های فرهنگی دانست (Rukn al-Dawlah, 1977, p. 4). چنانکه «کتابخانه این شاهزاده معظم بر اغلب کتابخانه‌های ایران ربحان داشت» (Afzal al-Molk, 1982, p. 89). باین‌حال، گویا به‌واسطه ناآرامی‌های ایجادشده از سوی روس‌ها که تا قبل و بعد از عهدنامه آخال شهرهای گوناگون خراسان را متشنج ساخته بود (Schindler, 1977, p. 203)، تمرکز رکن‌الدوله بیش از فعالیت‌های فرهنگی، معطوف بر مسائل سیاسی-نظامی خراسان گردید. عبدالوهاب آصف‌الدوله شیرازی (۱۳۰۲-۱۳۰۱ ق) در دوره حکمرانی بر خراسان که توأم با تولیت نیز بود، نه‌تنها در عرصه سیاسی-فرهنگی توفیقی نیافت، بلکه به‌واسطه عدم رعایت حال مردم و نیز شئون حرم رضوی، موجب شورش مردم مشهد شد. این جریانات سرانجام موجب عزل او از هر دو مقام و بازگشتش به تهران شد (Mostofi, 1992; Afzal al-Molk, 2010, p. 219; Navaei, 1998, p. 2; pp. 1/129, 139; Iran, 1848, pp. 3/574).

نصرت‌الدوله فیروز میرزا فرمانفرما (۱۳۰۳ ق) پس از پست‌های سیاسی گوناگونی، به تولیت حرم رضوی منصوب شد (E'temad al-Saltaneh, 1995, pp. 2/466). دوره تولیت فرمانفرما در کمتر از یک سال -به دلیل مرگ- پایان‌یافت و عملاً اقدام

سودمندی از او در هیچ‌یک از حوزه‌های گوناگون آستانه بروز نیافت. محمدعلی صدرالممالک قزوینی (۱۳۱۴-۱۳۱۳ ق، ۱۳۰۶-۱۳۰۳ ق) به اقداماتی همچون پرداخت قروض، ازدیاد درآمد و کاهش هزینه‌های آستانه پرداخت، اما به‌واسطه عدم‌کفایت لازم و شکایت مردم خراسان در ۱۳۱۴ ق، از سوی مظفرالدین‌شاه به تهران فراخوانده شد (SAKMAQ, 61035, pp. 1-2; 61212, pp. 2-3; 61240, pp. 1-2; 61123, pp. 2-8). فتحعلی‌خان شیرازی صاحب‌دیوان (۱۳۱۰-۱۳۰۸ ق) پس از در اختیارگیری چند پست سیاسی-نظامی، به حکمرانی خراسان و تولیت آستانه منصوب شد، اما به‌واسطه واقعه رژی و نیز رویارویی با امیر افغانستان از موضع ضعف، درحالی‌که روابط نسبتاً حسنه‌ای میان او و ناصرالدین‌شاه برقرار بود، در ۱۳۱۰ ق از منصب خود عزل شد (Bamdad, 1992, pp. 2/70-72; Iran, Sassani, no date, pp. 50-51; SAKMAQ, 1891, pp. 761/3, 764/3, 767/3; 45452, p. 1). مهم‌ترین اقدامات صاحب‌دیوان در دوره تولیت نظم‌بخشی به امور و از سویی وقف‌هایی شخصی در حوزه مراسم مذهبی و وجوهات مربوط به آن بود (Ehtesham Kavarianian, 1975, pp. 540-541; Molavi, 1974, pp. 3/220). ابوالفتح میرزا مؤیدالدوله (۱۳۱۲-۱۳۱۰ ق) همزمان والی خراسان و به تولیت آستانه منصوب گردید، اما به‌واسطه رفتار خشونت‌آمیز با مردم و نیز بی‌کفایتی در انجام امور تولیت، در ۱۳۱۳ ق از هر دو منصب عزل شد (E'temad al-Saltaneh, 1995, pp. 2/589-590; Iran, 1892, pp. 799/2).

عصر مظفری: از آغاز دوره سلطنت مظفرالدین‌شاه (۱۳۲۴-۱۳۱۲ ق) به‌واسطه روند رو به رشد فساد اداری در کشور، متعاقباً مجموعه آستان قدس -که تولیت آن از سوی شاه تعیین می‌شد- تحت تأثیر این جریان قرار گرفت. به‌عنوان نمونه، هر فرد منتخب برای این جایگاه، می‌بایست مبلغی را به‌عنوان پیشکش به شاه می‌داد. همچنین نایب‌التولیه‌ها با تقدیم مبلغی به شاه، متصدی نیابت گردیده و ضمن انجام امور، با اخذ مبالغی از اشخاص، به آنان لقب و عنوان

۱. گویا به دلیل عدم‌کفایت مؤیدالدوله، در ۱۳۱۱ ق به‌موجب حکمی از سوی ناصرالدین‌شاه، حاجی میرسید محمد صدر رضوی به‌عنوان قائم‌مقام تولیه منصوب شد (Razavi, 1973: 195-196).

خدمت می‌دادند (Mostofi, 1992, pp. 2/39-40). متعاقباً با روند رو به افزایش این نگرش و رفتار در مجموعه آستانه، انجام اقدامات سودمند و مصرف مشروع درآمدها در حوزه‌های گوناگون از جمله فعالیت‌های فرهنگی بیش از پیش رو به کاهش نهاد. در دوره حکمرانی مظفرالدین شاه ۷ مرتبه تولیت آستانه تغییر یافت و ۶ نفر این منصب را در اختیار داشتند.

غلامرضا آصف‌الدوله شاهسون (۱۳۲۳-۱۳۲۲ ق، ۱۳۱۴ ق) در نوبت اول به علت رفتار ناصحیح با مردم مشهد و نیز بحران‌های بعد از مرگ ناصرالدین شاه و در نوبت دوم با وجود انتصاب همزمان به عنوان حکمران خراسان و تولیت، به واسطه تعدی به حقوق فردی و اجتماعی مردم و ایجاد نارضایتی هرچه بیشتر، عزل شد (Bamdad, 1992, pp. 3/14-16؛ Iran Soltani, 1902, p. 1027/3؛ Mirmia, 1988, p. 146, 166؛ 16؛ 1904, pp. 23/4؛ SAKMAQ, 31590, p. 1). میرزا محمود مدیرالدوله (۱۳۱۶-۱۳۱۴ ق) دارای مقامات سیاسی گسترده‌ای نبود و برای تولیت آستانه به مشهد اعزام شد و در این بین بیش از همه سیاست مماشات، انتصابات خدام و ابلاغ فرامینی در راستای نظم‌بخشی و ایجاد آرامش در مجموعه آستانه را در دستور کار قرار داد (Amin al-Churchill, 1990, p. 265؛ Dawlah, 1966, p. 265؛ SAKMAQ, 41296: 1؛ 41271, pp. 4-8؛ 163؛ 41260, p. 1؛ 41250, p. 1؛ 41246: 1 Etlā', 1898, pp. 2/466). محمدرضا صدیق‌الدوله نوری (۱۳۱۹-۱۳۱۶ ق) عملکردش در آستانه چندان مفید نبود و متعاقباً شکایت‌های مردمی افزایش یافت، زیرا «خرج آستانه مقدسه را بر دخل آن افزود و آستانه را مقروض ساخت» (Afzal al-Molk, 1982, p. 297). در کنار اقدامات مدیریتی، او اکثراً در حوزه مصالحه در زمینه موقوفات، برقراری مواجب و صدور احکام خدام فعال بود (Atarodi, 1992, pp. 232؛ Motamen, 1969, p. 232؛ Soraya, 1899, pp. 13/14؛ 2/609). تنها فعالیت قابل‌توجه او، دستور به تهیه طوماری از موقوفات آستانه در ۱۳۱۷ ق تحت عنوان آثار الرضویه در قالب کتابی به شیوه

چاپ سنگی بود. ابوالقاسم نصیرالملک شیرازی (۱۳۲۰-۱۳۱۹ ق) دوران تولیتش با اقداماتی همچون پیگیری نسبی حدود و درآمدهای موقوفات، اهمیت به برپایی مراسم جشن و سوگواری در حرم، برقراری و رسیدگی مواجب و صدور احکام خدام همراه بود (SAKMAQ, 43815: 1؛ 41550, pp. 11-19؛ 41506, p. 1؛ 17200, pp. 2-3؛ 17160: 1؛ 17260, pp. 2-3).

مهدی‌قلی میرزا سهام‌الملک (۱۳۲۲-۱۳۲۰ ق) که در ابتدا به عنوان ریاست قشون خراسان معین شده بود، در ۱۳۲۰ ق گویا با پرداخت پیشکشی، به تولیت آستان قدس منصوب و تا هنگام مرگ عهده‌دار آن بود (Sepehr, 2007: 1/215؛ Iran Soltani, 1903, pp. 7/3, 11/3). کاظم آقا امام‌جمعه (۱۳۲۶-۱۳۲۳ ق) که پیشتر منصب تولیت برخی از موقوفات تهران را عهده‌دار و اجحافی در آن داشت (Kosogovskii, 1976, p. 133)، به تولیت آستانه منصوب شد. از اقدامات فرهنگی او در دوران تولیت، توجه به مکتب‌خانه‌ها، معلمین و دانش‌آموزان بود (SAKMAQ, 19040: 2؛ 19035, p. 2؛ Chehreh Nama, 17565, p. 1؛ 17414, p. 2؛ Iran Soltani, 1905, pp. 4/3، 1905, pp. 4/15؛ 18/3) که تا حدودی نشانگر گرایش‌های فرهنگی‌اش محسوب می‌شود.

دوره محمدعلی‌شاه و احمدشاه: در این دوران (۱۳۴۳-۱۳۲۷ ق، ۱۳۲۴-۱۳۲۷ ق)، اوضاع آستان قدس رضوی بیش از پیش در نابسامانی قرار گرفت^۱. در این دوره، ۸ مرتبه تولیت آستانه تغییر یافت و ۴ نفر این منصب را در اختیار داشتند. محمدشفیع صدرالممالک قزوینی (۱۳۲۹-۱۳۲۶ ق) با وجود انتقادهایی از دوران تولیت او، از جمله اقدامات نسبتاً سودمندش می‌توان به بازسازی حرم، سامان‌بخشی مستمری خدام و انتصاب‌های جدید، رفع نسبی نیاز مجاوران و زائرین و توجه به مراکز خدمات‌دهی همگانی همچون دارالشفای اشاره کرد (Habl al-Matin, 1911, pp. 1/10؛ Roh al-Qodos, 1907, pp. 10/4؛ SAKMAQ, 61178, p. 1؛ 53164: 4-9؛ 23331, p. 1؛ 17845: 5-16؛ 17727, pp. 1, 3, 4, 8). از جمله

۱. برای مطالعه چند گزارش درباره این دو دوره، ر.ک: (Salur, 1997, pp. 2/1746؛ Habl al-Matin, 1910, pp. 41/13-14).

[Ra'd, 1914: 12/1](#); [Jadid, 1916, pp. 56/3, 87/3](#) (30/3 [SAKMAQ](#)). او در هر دو بار باوجود تلاش‌هایی (53235, pp. 1-4)، نتایج سودمندی برای مجموعه آستانه ایجاد نمود، چنانکه یکی از نمودهای آن افزایش ضریب ضررهای اقتصادی بود ([Ehtesham Kavianian](#)). (1975, p. 100). ازجمله اقدامات فرهنگی او در نخستین سال تولیتش می‌توان به مفروش‌سازی کتابخانه و انتصاب میرزا علی آقا، مفتش وزارت معارف و بدایع‌نگار به سمت معاونت و ناظمی و شیخ ابوالحسن و شیخ محمدرضا به سمت معلمی مدرسه جدید رضوی اشاره نمود ([SAKMAQ, 104225, p. 1; 103702, p. 1](#); 103701: 1). محمدعلی رضوی (۱۳۴۱-۱۳۴۲ق) از رجال بانفوذ خراسان در اواخر قاجار و اوایل پهلوی بود و نقابت سادات را بر عهده داشت. دوران تولیت او که از سویی مقارن با سال‌های پایانی حکومت قاجار و بحران‌های فراگیر بود، از سویی توأم با فشارهای مالی متولی پیشین و اجحافات گروهی از کارکنان در موقوفات شد ([SAKMAQ, 63488, pp. 3-8; 63108, pp. 2-5](#); [Fekare Azad](#); [Mehre Monir, 1922, pp. 3/3](#) (1922, pp. 69/2).

اقداماتش زمینه فرهنگی، تغییر مکتب‌خانه آستانه به مدرسه‌ای چهار کلاسه بود ([Habl al-Matin, 1910](#)), (pp. 17/3; [Iraneno, 1909, pp. 99/3, 1910, pp. 188/3](#)). مرتضی قلی‌خان طباطبایی (۱۳۴۴-۱۳۴۲ق)، نخست تولیتش مقارن با حوادث سهمگینی همچون به توپ بستن حرم از سوی روس‌ها در ۱۳۳۰ق بود ([SAKMAQ](#)), (pp. 1-4; [Al-Kamal, 1920: 103207](#); [Ra'd, 1917, pp. 83/4, 1918, pp. 140/3; 9/22](#); [Nobahar, 1913, pp. 63/2](#)). باوجود این‌که ادوار او توأم با آشفتگی‌های فراوان سیاسی-اجتماعی بود، اما این امور مانع از آن نشد تا توجهی به فعالیت‌های فرهنگی نداشته باشد، چنانکه به وقف کتاب‌های بسیاری به کتابخانه آستانه پرداخت و موقوفاتی برای مدارس آستانه بر جای نهاد ([Ehtesham Kavianian, 1975, p. 325](#)). همچنین مبنی بر انجامه کتاب‌های چاپخانه آستانه می‌توان از توجه او به این حوزه آگاهی یافت. سید جواد ظهیرالاسلام (۱۳۳۹-۱۳۳۸ق، ۱۳۳۵-۱۳۳۴ق) دور دوم تولیتش، مقارن با اقدامات کلنل محمدتقی‌خان پسپان بود ([Sharghe Iran, 1917, pp. 30/1](#); [Asre](#)).

جدول ۱: کتاب‌های چاپخانه سنگی آستانه مقارن با حضور متولیان و تحولات محلی، ملی، بین‌المللی (مأخذ: نگارنده)

عنوان	نشر	تولیت	تحولات ملی، بین‌المللی
منتخب القصاید	۱۲۹۴ق	سعید خان مؤتمن‌الملک انصاری (۱۲۹۰-۱۲۹۷ق)	تحركات روس‌ها (۱۲۹۸-۱۲۹۹ق) بلوای آصف‌الدوله (۱۳۰۲ق) بلوای رژی (۱۳۰۸-۱۳۰۷ق)
رساله مسئله	۱۲۹۵ق		
البحر الصافی	۱۲۹۵ق		
کفایه الحفاظ	۱۲۹۷ق		
اکسیر الاخبار للاخبار	۱۳۱۰ق	فتح‌علی خان شیرازی (۱۳۰۸-۱۳۱۰ق)	بلوای مؤیدالدوله (۱۳۱۲ق)
نجاه العاصین	۱۳۱۰ق	ابوالفتح میرزا مؤیدالدوله (۱۳۱۰-۱۳۱۳ق)	
کلیات جودی	۱۳۱۱ق		
سرور المؤمنین	۱۳۱۱ق		
رساله طاعونیه	۱۳۱۴ق	غلامرضا آصف‌الدوله شاهسون (۱۳۱۴ق)	
رشف العسل و کشف الغزل	۱۳۱۶ق	محمدرضا صدیق‌الدوله نوری (۱۳۱۶-۱۳۱۹ق)	
الفیه طویه	۱۳۱۷ق		
تسلیه العباد (مسکن الفواد)	۱۳۲۱ق	مهدی‌قلی میرزا سهام‌الملک (۱۳۲۰-۱۳۲۲ق)	
ذریعه الرضویه	۱۳۲۱ق		
هشت کتاب	۱۳۲۳ق	کاظم آقا امام‌جمعه (۱۳۲۳-۱۳۲۵ق)	
هفت کتاب	۱۳۲۴ق		
بحرالفوائد (کلیات ریاضی)	۱۳۲۴ق		

		۱۳۲۵ق	مزامیر الاولیاء
	محمدشفیع صدرالممالک قزوینی (۱۳۲۹-۱۳۲۶ق)	۱۳۲۶ق	اکفاء المکائد و اصلاح
		۱۳۲۷ق	نحو دبستانیان
توپبندی حرم (۱۳۳۰ق)		۱۳۳۰ق	طوفان البکاء فی مقاتل الشهداء
		۱۳۳۰ق	تذکره المؤمنین
		۱۳۳۱ق	آداب الشریعة المطهره
	مرتضی قلی خان طباطبایی (۱۳۳۷-۱۳۲۶ق، ۱۳۲۳-۱۳۲۹ق، ۱۳۴۰- ۱۳۴۴-۱۳۴۲ق، ۱۳۴۱-۱۳۴۰ق)	۱۳۳۱ق	رساله مسئله
جنگ جهانی اول (۱۳۳۶-۱۳۳۲ق)		۱۳۳۱ق	ذخیره المعاد
قیام پسیان (۱۳۳۹ق)		۱۳۳۲ق	لزوم حجاب ناموس
		۱۳۴۰ق	وسيله الامان من مکائد
		۱۳۴۱ق	منتخب التجوید
		۱۳۴۴ق	زیارتنامه حرم حضرت رضا ^(ع)

تنش‌های سیاسی، نظامی، اجتماعی (محلی، ملی، بین‌المللی)

از جمله موضوعات مؤثر بر رکود چاپخانه آستان قدس، تحولات، تنش‌ها و کنش‌های سیاسی، نظامی و اجتماعی مشهد بود که آثار نامطلوبی بر فعالیت فرهنگی شهر به‌طور عام و آستان قدس به‌طور خاص بر جای می‌گذاشت. این جریان‌ها معمولاً با مشکلات عدیده، به‌ویژه در عرصه اقتصادی، به صورت محسوس و نامحسوس بر فعالیت چاپخانه تأثیر می‌گذاشتند. نابسامانی‌های ایجادشده، خواه برخاسته از علل درون‌کشوری و خواه برون‌کشوری، موضوعات مهمی همچون کمبود مواد اولیه برای چاپخانه و نیز پرداخت دستمزد کارکنان آن را با مشکل مواجه می‌ساخت.

تحركات روس‌ها (۱۲۹۸-۱۲۹۹ق): این جریان سیاسی-نظامی، در دوره تولیت مؤتمن‌الملک و رکن‌الدوله و هم‌زمان با نخستین سال‌های تأسیس چاپخانه سنگی آستان قدس در خراسان روی داد. پس از شکست محمدامین خان، پادشاه محلی خوارزم، راه تجاوز به مرزهای شمال شرقی ایران برای روس‌ها گشوده و موانع برطرف شد. از سال ۱۲۶۵ق سپاهیان روس به‌تدریج نواحی اطراف آرال، سمرقند و تاشکند را تصرف کردند و در سال ۱۲۸۵ق حاکمیت آنان بر سمرقند تثبیت گردید. در این میان، تلاش‌های شاه سودی نبخشید و متعاقباً دست‌اندازی‌های گسترده روسیه در مرزهای شمال شرقی ایران، به‌ویژه منطقه خراسان، از سال

۱۲۹۰ق شدت بیشتری یافت. سرانجام در سال ۱۲۹۹ق، گوگ‌تپه، آخرین پایگاه ترکمانان، به تصرف روس‌ها درآمد و معاهده آخال به وسیله مؤتمن‌الملک (وزیر امور خارجه وقت ایران) و ایوان زینوویف (سفیر و نماینده مختار روسیه) به امضا رسید (Shamim, 2010, pp. 235-236; Mahdavi, 1990, pp. 285-287). بر این اساس، در سال‌های پیش از معاهده آخال، مؤتمن‌الملک صرفاً به‌عنوان تولیت و رکن‌الدوله که مقارن با افزایش فشار روس‌ها علاوه بر تولیت، حکمرانی خراسان را بر عهده داشتند، تمرکزشان را معطوف به تنش‌های حاکم نموده و مشهد به‌مانند دیگر شهرهای خراسان در التهاب این جریان و تحت تأثیر فشارهای اجتماعی-اقتصادی قرار داشت که ناخواسته بر روند فعالیت‌های فرهنگی نیز تأثیرگذار بود.

بر این اساس، در سال‌های پیش از معاهده آخال، مؤتمن‌الملک که صرفاً متولی بود و رکن‌الدوله که هم‌زمان با افزایش فشار روس‌ها، علاوه بر تولیت، حکمرانی خراسان را نیز بر عهده داشت، تمرکز خود را معطوف به تنش‌های موجود نمودند. مشهد نیز همانند دیگر شهرهای خراسان، در التهاب این جریان و تحت تأثیر فشارهای اجتماعی-اقتصادی قرار داشت که ناخواسته روند فعالیت‌های فرهنگی را تحت‌الشعاع قرار می‌داد.

بلوای آصف‌الدوله (۱۳۰۳ق): آصف‌الدوله در اواخر دوره حکمرانی خود بر خراسان، به‌واسطه حرص و طمع در جمع‌آوری اموال، در پی آن برآمد تا املاک ابوالقاسم خان

قرائی را به اجبار خریداری کند. ابوالقاسم خان از این کار خودداری نمود و املاکش را به علیمردان خان نصرت‌الملک، رئیس ایل تیموری خراسان، اجاره داد. او سپس برای رهایی از فشار آصف‌الدوله، در حرم بست نشست، اما آصف‌الدوله دستور به بیرون‌کشیدن او داد. این هتک حرمت از سوی حکمران خراسان و متولی حرم، مردم را به دستور روحانیون به خیابان‌ها کشاند؛ بازارها بسته شدند و قیامی شکل گرفت. آصف‌الدوله به توپچیان و سربازان برای متفرق ساختن مردم دستور شلیک داد، اما هیچ‌یک از سربازان فرمان او را اجرا نکردند. مردم، آصف‌الدوله را دستگیر و زندانی کردند، اما او با مداخله نیروهای اعزامی آزاد شد و به فرمان شاه به تهران فراخوانده شد (Bamdad, 1992, pp. 2/309-311).

رویکرد آصف‌الدوله معطوف به منافع شخصی (اقتصادی-سیاسی) بود که با در اختیار داشتن حکمرانی خراسان، تنش‌های اجتماعی گوناگونی را دامن زد. یکی از پیامدهای این رویکرد، قیام مردم مشهد و به دنبال آن، نابسامانی نسبی در فعالیت‌های مجموعه آستان قدس رضوی بود.

بلوای رژی (۱۳۰۷-۱۳۰۸ ق): از جمله جریان‌های بین‌المللی، واگذاری امتیاز انحصاری توتون و تنباکو (رژی) در سال ۱۳۰۷ ق به مازور تالبوت انگلیسی بود. ناآرامی‌های پس از این قرارداد که با دوران حکمرانی فتحعلی‌خان شیرازی بر خراسان و تولید او بر آستان قدس مقارن بود، آثار اقتصادی گسترده‌ای بر تجارت و فعالیت تجار شهرهای مختلف، از جمله مشهد، و به تبع آن بر جریان فعالیت‌های اقتصادی-اجتماعی این شهر بر جای نهاد. در مشهد، صاحب‌دیوان، تجار و مردمی را که با توسل به روحانیون در مسجد گوهرشاد بست نشسته بودند، تهدید کرد تا از قرارداد حمایت نموده، بدان عمل کنند و از کمپانی تمکین نمایند؛ اما ثمره این تهدید، شورش و تعطیلی شهر بود. ناصرالدین‌شاه پس از آگاهی از اوضاع مشهد، طی تلگرافی چنین ابلاغ کرد: «اکیداً حکم می‌نمایم که اگر افراد معترض دست از این اقدام برنداشته، متفرق نگردیده و بر سر کارهای خود بازنگردند، سواره‌نظام و پیاده‌نظام را علیه آن‌ها به کار گرفته و قتل آنان برای تأدیشان مجاز است» (Karbalaii, 1982, p. 77).

84. (Lambton, 1996, p. 316; Parwan, 2008, p. 84). متعاقباً چندین ماه التهاب بر مشهد حاکم و فعالیت‌های حوزه‌های گوناگون به حالت نیمه تعطیل درآمد.

بلوای مؤیدالدوله (۱۳۱۲ ق): این واقعه مشابه با آصف‌الدوله از سوی تولیت و حکمران وقت خراسان، ابوالفتح میرزا مؤیدالدوله، مبنی بر زیاده‌خواهی و طمع او در اواخر ۱۳۱۱ ق بود. به گزارش اعتمادالسلطنه: «... این وزیر (میرزا علی‌خان) و این امیر در حکومت خراسان گندم را احتکار کردند و به نانوایان مالیات بستند، به بهانه اینکه پنجاه‌هزار تومان امسال پیشکش داده‌ایم و باید از این محل دریافت داریم. مردم را شوراندند و این فتنه عظیم برخاست» (E'temad al-Saltaneh, 2000, p. 951). متعاقباً برای چندین ماه در ۱۳۱۲ ق اوضاع اقتصادی-اجتماعی مشهد در نابسامانی قرار گرفت.^۱

حمله توپخانه‌ای به حرم (۱۳۲۰ ق): از دیگر رویدادهای سیاسی-نظامی در دوران تولیت مرتضی‌قلی‌خان طباطبایی، اولتیماتوم روسیه در سال ۱۳۲۹ ق به مجلس ایران بود. در پی این اولتیماتوم، از اوایل محرم ۱۳۳۰ ق، نیروهای پیاده‌نظام و سواره‌نظام روسیه، با هدف ایجاد آشوب، نمایش ضعف دولت مرکزی در برقراری امنیت، ایجاد هراس و عقب‌نشینی مشروطه‌خواهان و حذف نظام مشروطه، به همراه توپخانه وارد مشهد شدند و در ارگ، سربازخانه‌ها و منازل اطراف ارگ مستقر گردیدند (Habl al-Matin, 1912, pp. 37/4-7, 41/14-17, 42/11-12). با افزایش تنش‌ها طی چند روز، روس‌ها با این بهانه که جان اتباعشان در خطر است، بر تعداد نیروهایشان در اطراف حرم افزوده و در این بین نیز عملاً از سوی علینقی میرزا رکن‌الدوله (حکمران وقت خراسان) اقدامی سودمند صورت نپذیرفت. سرانجام در دهم ربیع‌الثانی ۱۳۳۰ ق روس‌ها محاصره را شدت بخشیده و حرم را گلوله‌باران و موجب خسارت^۲ به حریم رضوی شدند (Navaei, 1956, pp. 298-299). این جریان اوضاع (Kazemzadeh, 1992, p. 636).

۱. گویا تولید کلیات جودی و سرور/المؤمنین اواخر دوره فتحعلی‌خان شیرازی (۱۳۱۰ ق) آغاز و انتشارشان متعلق به وقایع پیش از شوال سال آینده بود.

۲. برای اطلاع بیشتر، در این باره، ر.ک: (SAKMAQ, 103061, pp. 1-6; 63066: 1-10; 9572, pp. 1-3).

مشهد را که از ماه‌های قبل از واقعه متشنج بود^۱، برای چندین ماه بعد نیز در نابسامانی قرار داد^۲، چنانکه «شاید هیچ کجای ایران در این موقع این وضعیت مخوف و خطرناک را نداشت. هیچ‌گونه تأمین مالی و جانی برای مردم نبود» (Modares Razavi, 1999, p. 234).

جنگ جهانی اول (۱۳۳۱-۱۳۳۲ق): از جمله ادوار نسبتاً دشوار برای خراسان، دوران جنگ جهانی اول بود؛ چه آنکه به واسطه حضور نیروهای روس و انگلیس در مسیرهای ترددی، کالاهای مورد نیاز و ارزاق مردم مشهد کمیاب شد و عدم برخورد با اشرار و سارقان، اوضاع این شهر را آشفته‌تر ساخت. (Sharghe Iran, Chaman, 1916, pp. 63/1, 91/1) در مشهد و نواحی اطراف آن، اجحاف، بی‌عدالتی و قحطی مفرط حکم‌فرما شد. در این زمان «عده‌ای اهالی ستم‌دیده قوچان که حاکم ایالت به عرض آن‌ها نرسیده بود، به صحن حرم پناه آورده و نفت روی خود ریخته و آتش زده و مردم جمع شده آن‌ها را نیم‌سوخته خلاص کردند، این است حال خراسان [...] در مشهد دکان‌های خبازی به دلیل قحطی بسته شدند، جمعیت گرسنه در کنار خبازی‌ها تجمع کردند و فریاد و فغانشان به هوا می‌رفت. احتمال بروز شورش هر لحظه در شهر قوت می‌گرفت» (Abadian, 2011, p. 202). بی‌شک در چنین شرایطی که زندگی روزمره مردم با مشقت سپری می‌شد، دغدغه همه اقشار، رفع نیازهای اولیه بود و فعالیت چاپخانه آستان قدس نیز با وقفه‌ای نسبتاً طولانی همراه گردید.

قیام پسیان (۱۳۳۹ق): تحرکات و اقدامات کلنل محمدتقی‌خان پسیان از جریان‌های سیاسی-نظامی داخلی بود که با دوره دوم تولیت سید جواد ظهیرالاسلام مقارن شد. پسیان که در آغاز فعالیت خود به‌عنوان رئیس ژاندارمری خراسان با قوام‌السلطنه (والی خراسان) رویکردی مشترک داشت، در مدتی کوتاه، به‌واسطه تغییرات سیاسی در سطح

کشور، در تقابل با قوام‌السلطنه که به سمت نخست‌وزیری دست یافته بود، قرار گرفت. پسیان با کمک نیروهای نظامی ژاندارمری، حکمران خراسان را عزل و مراکز اداری، دولتی و نظامی را به تصرف درآورد و برای چندین ماه اوضاع مشهد و عملکرد آستان قدس^۳ در التهاب نسبی قرار داشت. سرانجام به‌وسیله نیروی قزاق ارسالی از تهران، به قیام او پایان داده شد (Bayat, 1986, Azari, 1965, pp. 300-305, p. 12). آشوب‌های منتج از مبارزات نظامی و تعلیق نسبی فعالیت‌های روزمره مشهد، بر کلیه مشاغل این شهر تأثیرگذار بود و متعاقباً ضریب فعالیت حوزه‌های گوناگون به‌ویژه عرصه فرهنگی را با کاهش توأم ساخت.

تضاد منافع سنت و تجدد

در سیر تاریخی، کاتبان و رونویسان (نساخان) از ارکان اصلی هر کتابخانه‌ای به شمار می‌رفتند؛ چنان‌که اشاره شده است: «مسلمانان در سده‌های میانی پی بردند که در کتابخانه‌های خود برای بازآفرینی و نشر کتاب‌ها به بخش ویژه‌ای نیاز دارند. آنان تقریباً این نیاز را با گماردن تنی چند رونویس در هر کتابخانه مهم برآوردند. رونویسان که در سده‌های میانی درست کار چاپخانه کنونی را انجام می‌دادند، بار سنگین وظیفه خود را با کامیابی فراوان به دوش می‌کشیدند و پیوسته برای کتابخانه‌ها کتاب‌هایی تازه برای نشر آماده می‌ساختند» (Shabli, 2002, p. 164). کتابخانه آستان قدس نیز از این قاعده مستثنی نبود و اطلاعات موجود از دوره صفوی به بعد گواه این امر است. بر اساس اسناد، این افراد اغلب با القابی عمومی همچون «کاتب کتابخانه» و «خوشنویس» و گاه با القابی اختصاصی نظیر «کاتب سرکار فیض آثار» و «خوشنویس‌باشی» یاد می‌شدند. از دوره صفویه تا ابتدای دوره قاجار، کاتبان پرشماری با مجموعه آستان قدس و کتابخانه آن همکاری داشتند و اسناد فراوانی در این زمینه برجای مانده است.

۱. یکی از موضوعات متأثر از حضور متعرضانه روس‌ها در مشهد، تحریم کالاهای وارداتی این کشور از سوی علما بود، چنانکه در این بین به احتمال فراوان سنگ و کاغذ مورد نیاز چاپخانه آستانه نیز قرار داشت. به عنوان نمونه «حکم محکم حجج اسلامی خراسان در حرمت استعمال امتعه روس» در همین راستا بود (Iraneno, 1911, pp. 73/3; Habl al-Matin, 1911, pp. 31/7).

۲. گویا تولید دو کتاب طوفان‌اللبا فی مقاتل‌الشهدا و تذکره المؤمنین در اواخر ۱۳۳۰ ق و پس از آرامش نسبی بر اوضاع آستانه و مشهد بود.

۳. برای آگاهی بیشتر در این باره، ر.ک: (SAKMAQ, 63015, pp. 1-3).

آنکه این صنعت جدید، کاهش جایگاه و نیز کاهش سفارش به آنان را در پی داشت. متعاقباً، کاتبان فعال در مجموعه آستان قدس در جهت ایجاد نگاهی منفی نسبت به جریان نوظهور چاپ کوشیدند، به نحوی که احتمالاً این نوع نگرش بر رویکرد متولیان و صاحب‌منصبان آستان قدس نیز تأثیرگذار بود (La'1 Shateri, 2022c, p. 61). در این بین، علاوه بر کاتبان، به احتمال فراوان اغلب افراد فعال در تولید کتاب به شیوه کهن در مشهد و به‌ویژه مجموعه آستانه از جمله منتقدین و مخالفین چاپ سنگی محسوب می‌شدند.

عوامل تسریعی

در نقطه مقابل عوامل انفعالی، عواملی محسوس و نامحسوس وجود داشتند که بر روند تسریع تولید و انتشار کتاب تأثیرگذار بودند. از جمله این موارد می‌توان به نگرش مثبت برخی از متولیان به نیازهای فرهنگی درون مجموعه‌ای و برون مجموعه‌ای آستان قدس، حمایت علما و صاحبان قدرت سیاسی و فرهنگی، سنت‌های نذر، خیرات و وقف کتاب، حضور مجاوران و زائران با رویکرد علمی-مذهبی و فعالیت کتابفروشان اشاره کرد. با این حال، عوامل محرک در مقایسه با عوامل انفعالی، از ضریب تأثیر کمتری برخوردار بودند، اما تداوم حیات این چاپخانه را تا حدودی ممکن ساختند.

نگرش مثبت برخی از متولیان، علما و سایر رجال

در دوران فعالیت چاپخانه آستان قدس، شمار اندکی از متولیان به‌طور محسوس به حمایت نسبی از فعالیت و گاه آثار این چاپخانه پرداختند. این حمایت را می‌توان از یک سو در راستای رفع نیازهای زائران و مجاوران، و از سوی دیگر با هدف معرفی آستان قدس به‌عنوان نهادی فعال در عرصه تولید و نشر مفاهیم فرهنگی-مذهبی ارزیابی کرد. مؤتمن‌الملک نخستین متولی بود که در دوره او چاپخانه آستان قدس تأسیس گردید و منتخب القاصید با درون‌مایه مدیحه‌سرایی در شأن بزرگان دین و رجال کشوری، برای مخاطبان برون‌مجموعه‌ای آستان قدس منتشر شد. به احتمال فراوان، نیت حمایتی مؤتمن‌الملک، نمایی از رشد و پیشرفت آستان قدس در عرصه فرهنگ در سایه نمادی از تجدد صنعتی بود. اکسیر الاخبار للاخبار (دربردارنده

کاتبان فعال آستان قدس در دوره قاجار عبارت بودند از: ملا حسین (حاجی ملا حسین، آخوند ملا حسین)؛ ملا محمدحسین؛ ملا محمد؛ ملا علی‌اکبر؛ ملا رضا؛ سید محمد؛ سید جعفر؛ سید محمد بن میرزا صادق حسینی؛ حاجی ملا محمدحسین بن کاظم؛ حاجی ملا حسین بن کاظم (حاجی ملا حسین بن ملا کاظم، حاجی ملا حسین بن کرلایی کاظم)؛ میرزا بابا حسینی؛ ملا عبدالوهاب؛ میرزا معصوم؛ میرزا علی‌رضا؛ حاجی اسدالله بن سید محمد (حاجی سید اسدالله بن محمد)؛ حاجی سید عبدالله؛ سید محمد موسوی؛ سید محمد حسینی؛ ملا محمد حسینی؛ میرزا بابا موسوی؛ میرزا محمد؛ میرزا احمد؛ میرزا محمدتقی؛ سید جعفر؛ سید صادق؛ سید جمال (سید جمال‌الدین موسوی)؛ محمدحسن بن ابراهیم؛ ملاعلی (ملا علی بن ملا محمدعلی، آخوند ملا علی مشهور به خوشنویس آستانه)؛ شیخ محمدحسن؛ سید کمال؛ میرزا حسنعلی مشهور به خوشنویس‌باشی؛ میرزا آقا حسینی مشهور به خوشنویس‌باشی (میرزا آقا)؛ میرزا حسین‌قلی مشهور به خوشنویس‌باشی؛ میرزا اسدالله حسینی مشهور به خوشنویس‌باشی آستانه؛ میرزا محمدحسین حسینی مشهور به خوشنویس‌باشی؛ میرزا محمدرضا حسینی (محمدرضا حسینی)؛ میرزا عبدالکریم؛ میرزا نصرالله؛ میرزا ابوالقاسم (ملا ابوالقاسم، میرزا ابوالقاسم بن ملا ابراهیم، میرزا ابوالقاسم بن میرزا ابراهیم)؛ میرزا علی؛ میرزا محمدعلی؛ میرزا غلامحسین؛ میرزا تقی‌خان؛ میرزا بزرگ نقوی اول مشهور به خوشنویس آستانه؛ و میرزا غلامحسین کیمیا قلم. بر اساس گزارش‌های موجود در اسناد، مواجب این کاتبان از محل موقوفات و به‌صورت نقدی و جنسی پرداخت می‌گردید (La'1 Shateri, 2022c, pp. 52-53).

با توجه به گستره حضور کاتبان در دوره قاجار، تقابل شاغلان این حرفه و گاه حامیان آنان با چاپخانه سنگی آستان قدس، به‌عنوان یکی از عوامل انفعالی، موضوعی درخور توجه است. نظر به پیشینه حرفه خوشنویسی به‌عنوان یکی از ارکان اصلی کتابخانه به‌طور خاص و مجموعه آستان قدس به‌طور عام، با ورود چاپ سنگی، ایجاد جریانی در تقابل با فعالیت گسترده و پویای چاپخانه و شکل‌گیری نگرشی منفعلانه و سوگیرانه از سوی کاتبان، امری قابل پذیرش می‌نماید؛ چه

مضامین اخلاقی مبنی بر آیات و احادیث)، مقارن با تولید فتحعلی‌خان صاحب دیوان شیرازی منتشر و می‌توان آن را دومین حرکت فرهنگی دانست که با آگاهی نسبی تولید صورت پذیرفت.

پس از این دو متولی، درباره میزان تأثیر مثبت سایر متولیان نسبت به کتاب‌های انتشار یافته در چاپخانه آستانه نمی‌توان اطلاعات دقیقی ارائه داد. آنچه مشهود است، مرتضی قلی‌خان طباطبایی به واسطه برخورداری از تحصیلات کافی و عدم تمایل به فعالیت‌های سیاسی، نسبت به مسائل فرهنگی دارای نگرشی مثبت و به‌عنوان فردی حامی محسوب می‌شد. انتشار هشت کتاب برخورداری از درون‌مایه کاملاً دینی در دوران او (طوفان‌البکاء فی مقاتل‌الشهداء، تذکره المؤمنین، آداب الشریعة المطهره، رساله مسئله، ذخیره المعاد، لزوم حجاب ناموس، وسیله الامان من مکائد الشیطان فی حاله الاحتضار، منتخب التجوید) در راستای فعالیت‌های فرهنگی برون مجموعه‌ای آستان قدس بود و انتشار زیارت دوره حرم مولانا حضرت ثامن‌الائمه^(ع) که طباطبایی شخصاً به گردآوری آن پرداخت، نخستین اثر انحصاری در راستای نیازهای فرهنگی درون مجموعه‌ای آستان قدس محسوب می‌شد. این موضوع حائز اهمیت است که باوجود انتساب چاپخانه سنگی به مجموعه آستان قدس تا پیش از این، اثری در راستای نیاز مستقیم آستانه (درون مجموعه‌ای) منتشر نگردیده بود.^۱ هرچند اطلاعاتی درباره این جریان در دسترس نیست، اما شاید بتوان موضع‌گیری کاتبان مجموعه آستان قدس رضوی (جدال سنت و تجدد) و تأکید آنان بر تولید نسخه‌های خطی ادعیه و قرآن را دلیل آن دانست.^۲

با توجه به درون‌مایه کتاب‌های منتشرشده می‌توان دریافت که تولید آثار دینی در دو قالب عمومی و تخصصی در کانون توجه چاپخانه آستان قدس قرار داشت. هرچند اطلاعات گسترده‌ای درباره نگرش علما نسبت به این چاپخانه در دست نیست، اما با استناد به رویکرد اصلی چاپخانه، به احتمال

فراوان آثار منتشرشده با موافقت ضمنی آنان همراه بوده است؛ چنان‌که گاه خود در تألیف اثری برای چاپ در این چاپخانه همکاری می‌کردند. به‌عنوان نمونه، می‌توان به تلاش ذوالفقار مشهدی بخارایی در تألیف نجاه العاصین با هدف رفع نیازهای دینی زائران و مجاوران اشاره کرد (Mashhadi, 1992, p. 19). گویا بر اساس سنتی رایج در تولید کتاب، ارتباط مؤلفان با رجال برجسته کشوری و ذکر نام، تعریف از اقدامات یا اشاره به شأن و جایگاه آنان در قالب تقدیم‌نامه‌ای (مدحیه) در یادداشت آغازین یا پایانی کتاب، در روند انتشار اثر و متعاقباً در توجه به چاپخانه آستان قدس و ایجاد نگرش مثبت نسبت به آن مؤثر بود. این امر به نوبه خود می‌توانست به افزایش آثار تولیدی بینجامد؛ زیرا احتمالاً نسخه‌ای از کتاب حاوی تقدیم‌نامه برای فرد مورد نظر و سایر رجال کشوری ارسال می‌گردید و بازتاب آن به متولیان منتقل می‌شد. در این صورت، رجال مورد مدح یا به‌طور مستقیم و یا با درخواست از تولید، به حمایت از چاپخانه می‌پرداختند که این خود گامی مؤثر در فراهم‌سازی بسترهای لازم برای تسریع فعالیت چاپخانه آستان قدس به شمار می‌رفت (Mirzayeh Gohari 1903, p. 9; 1893, p. 116).

یکی از مشهودترین نمونه‌ها این جریان را می‌توان در زمینه انتشار تسلیه‌العباد شاهد بود، چنان‌که مجدالادباء در خاتمه به‌صراحت ضمن تقدیر به حمایت علینقی میرزا رکن‌الدوله چنین اشاره می‌کند: «[...] یک روز این بنده بی‌قدر در پیشگاه مسند مسعود ملوکانه شرف‌اندوز بود و سابقه توجه حضرت شاهزاده مغفور را به طبع این کتاب در نظر آنور داشتند و پرسش فرمودند که طبع کتاب به کجا انجامید؟ به عرض حضور مبارک رساندم که اینک به خط کاتب و مرکب چاپ حاضر است و انتظار امروز را می‌برد که این خیر به یمن همت و اقبال فرخنده والا انجام گیرد و اختتام پذیرد. فوراً ملک‌زاده محتشم سرکار امجد آسعد والا حشمة السلطان نایب‌الایاله فرزند فیروزمند والا دامت شوکته که برحسب

۱. اقدام طباطبایی مبنی بر نیاز مستقیم فرهنگی آستان قدس محسوب می‌شد، چراکه علاوه بر استفاده زائرین از زیارت‌نامه، یکی از مشاغل قدیمی در مجموعه آستان قدس زیارت‌نامه‌خوانی بود.

۲. چاپ این زیارت‌نامه در اواخر دوره قاجار و رواج گسترده چاپ در ایران، عملاً مقاومت تفکر موضع‌گیرانه کاتبان سنتی کتابخانه و سایر بخش‌های آستانه را درهم شکست، چراکه نیاز به تعداد فراوان زیارت‌نامه در زمان کوتاه، احتمالاً دلیل ترجیح زیارت‌نامه‌های چاپی از سوی تولید آستانه بود.

نذر، خیرات و وقف کتاب

فعالان در حوزه نذورات، خیرات و وقف مشهد، از فرودست‌ترین تا مرفه‌ترین سطوح اجتماع را شامل می‌شد. هر طبقه اجتماعی بر اساس توان مالی و نیز مقتضای شغلی در این عمل خیر سهیم و درواقع، نوع نذر و وقف، کیفیت و ارزش آن با جایگاه طبقه اجتماعی نذرکننده رابطه‌ای مستقیم داشت و ظرفیت‌های آن تا حدودی موجب رفع نیازهای گوناگون در ساحت‌های مختلف به‌ویژه حوزه فرهنگی را فراهم می‌آورد (Abolbashari, 2016, pp. 15, 19). عرصه نذر و وقف کتاب تا پیش از ورود چاپ به مشهد، بیشتر شامل قرآن و زیارت‌نامه‌ها بود و در زمینه تولیدات چاپخانه آستانه به کتاب‌هایی با درون‌مایه مذهبی اختصاص یافت، چنانکه این موضع گاه در آغاز و انجامه کتاب‌ها قابل‌مشاهده است. در خاتمه تسلیه العباد اقدام علینقی میرزا رکن‌الدوله چنین توصیف شده است: «ملک‌زاده محتشم سرکار امجد اسعد والا حشمة السلطان نایب‌الایاله فرزند فیروزمند والا دامت‌شوکته که برحسب فطرت پاک و گوهر تابناک همت مخصوص بر امور خیر و اعمال بر دارند قبول این خدمت و کفالت این مقصود را نمود [...] و تنخواه مخارج طبع را پرداختند و ذخیره نام نیک این خاندان شرف و سلطنت گذاشتند» (Shahid Sani, 1903, p. 157).

دیگر گروه، عالمان دینی بودند که با هزینه شخصی به این امر پرداختند. در این راستا مؤلف نجاه العاصین که باوجود دارا بودن بانی نشر، گویا بخشی از هزینه‌های نشر را عهده‌دار شده بود، از سوی کاتب، چنین عمل خیر او یاد شده است:

«[...] نیز بهر طبع این قُرْخ کتاب آن کانِ جود

سیم و زر افشانند بی‌حد از یَسار و از یَمین

تا بماند یادگاری از وی اندر روزگار

نام نیکش را بَرند اندر شُهور و در سنین [...]»

(Mashhadi Bokharayi, 1892, p. 561)

همچنین در یادداشت آغازین جلد دوم مزامیر الاولیاء (مراقات الایقان و مراقات الصبیان) آمده است: «مخفی

فطرت پاک و گوهر تابناک همت مخصوص بر امور خیر و اعمال بر دارند قبول این خدمت و کفالت این مقصود را نمود. حسب‌المقرر، مباشر دارالطباعة را به‌توسط خاکسار خواستند و تنخواه مخارج طبع را پرداختند و ذخیره نام نیک این خاندان شرف و سلطنت گذاشتند [...]» (Shahid Sani, 1903, pp. 157-158). در این بین، گاه مؤلفان بر اساس درخواست مستقیم رجال حکومتی و بر اساس نیازهای ضروری جامعه به تألیف اثری پرداخته و چاپخانه به انتشار آن اقدام می‌نمود، ازجمله ملک‌الحکماء که به دستور آصف‌الدوله فرمانفرمای خراسان و سیستان و متولی‌باشی آستانه رساله طاعونیه را تألیف و چاپخانه آستانه منتشر نمود (ملک‌الحکماء، ۱۳۱۴: ۱-۲).

بااین‌حال، پیوسته پیوندی یک‌جانبه میان مؤلف و رجال سیاسی وقت برقرار نبود و در مواردی هر دو طرف مؤثر در یک فرد (اهل فرهنگ) تجمع می‌شد، چنانکه مؤلف لزوم حجاب را می‌توان نمونه‌ای از این گونه دانست. میرزا فضل‌الله بن ملا داود مشهدی از جوانی وارد تشکیلات آستان قدس شد و سپس ملقب به بدایع‌نگار گردید. او برای مدتی معاون اداره فرهنگ و اوقاف و فواید عامه خراسان بود و در ۱۳۰۰ ق رئیس آن اداره شد و همچنین در اواخر عمر، مجله الکمال را تأسیس نمود (Najafzadeh, 2012, p. 199).

آنچه مشهود است، کتاب لزوم حجاب هرچند مبنی بر نیازهای برون مجموعه‌ای آستانه بود، اما جایگاه فرهنگی بدایع‌نگار عامل مهمی محسوب می‌شد تا روند چاپ کتاب از سرعتی بیشتر و توأم با مساعدت احتمالی تولید باشد. بدایع‌نگار در صفحه آغازین با قلمی به رنگ دیگر (دارای تاریخ ۱۳۴۲ ق) اشاره به وقف این اثر به کتابخانه آستانه دارد و در پایین صفحه مهر ریاست معارف خراسان (احتمالاً حامی و تأییدکننده محتوایی)، قابل‌مشاهده است (Badaye'nagar, 1913, p. 36). از این‌رو، حمایت رجال فرهنگی برخوردار از جایگاه اجتماعی همچون بدایع‌نگار (ریاست اداره فرهنگ و اوقاف و فواید عامه خراسان) گامی مؤثر در تأیید چاپخانه آستانه به‌عنوان مرکزی فرهنگی در مشهد و ترغیب دیگر اهالی فرهنگ برای حمایت و یا همکاری با این چاپخانه بود.

مجاوران و زائرین دارای رویکرد علمی-مذهبی

رویکرد مذهبی، وجه غالب شهر مشهد در دوره قاجار بود و این شهر به‌عنوان یکی از پایگاه‌های اصلی مذهب تشیع شناخته می‌شد. از این رو، شخصیت‌های مذهبی نقشی اساسی در آن ایفا می‌کردند و بخش عمده جمعیت شهر را طلاب علوم دینی تشکیل می‌دادند (Anet, 1989, p. 161؛ Vambéry, 1993: 268). جمعیت ساکن مشهد در اواخر دهه ۱۲۵۰ ق کمتر از چهار هزار نفر، در دهه ۱۲۷۰ ق و ۱۲۸۰ ق حدود شصت هزار نفر، در اواخر دهه ۱۳۱۰ ق و ۱۳۲۰ ق پنج هزار نفر و در اوایل دهه ۱۳۲۰ ق چهار هزار نفر ذکر شده است (Burnes, 1994, p. 59؛ Khanykov, 1996, p. 111؛ Schindler, 1977, p. 201). با توجه به ماهیت مذهبی این شهر، تقاضای فزاینده‌ای از سوی جمعیت آن برای تهیه آثار در حوزه مباحث فرهنگی-مذهبی وجود داشت. افزون بر مجاوران، حضور گسترده زائران نیز از جمله موضوعاتی است که از دوره صفویه و به‌واسطه رسمیت یافتن تشیع در ایران، به‌صورت جدی آغاز شد و تداوم یافت؛ چنان‌که پس از زیارت کربلا، مشهد بیش از همه به‌عنوان زیارتگاهی مقدس مورد توجه قرار داشت. (Pollock, 1989, p. 230؛ Fazel Bastami, 2013, p. 92).

این جریان در دوره قاجار مشهود و حتی در سفرنامه‌های غیر ایرانی بازتاب یافت. یک سیاح اسکاتلندی در ۱۲۲۷ ق به حضور گروه‌های گسترده زائرین اشاره (Fraser, 1985, p. 305, 327) و یک شاهد روسی در اواخر دهه ۱۲۷۰ ق چنین گزارش می‌دهد: «تعیین تعداد دقیق زائرانی که هر سال به مشهد سفر می‌کنند، به علت تغییر این رقم در هر سال و نیز آزادی فوق‌العاده زائران در ورود به این شهر غیرممکن است، اما اگر آنچه برایم گفته شده است درست باشد و هر روز در آشپزخانه حضرتی ۱۵۰ باتمن مشهد یعنی ۷۵۰ کیلو برنج پخته و میان زائران مستحق توزیع شود، می‌توان گمان برد که میزان ورود و خروج زائران بیش از ۵۰ هزار نفر در سال است» (Khanykov, 1996, p. 111-112). یک شاهد عینی در حدود ۱۲۷۷ ق چنین به شرح حضور زائرین داخلی و خارجی پرداخته است، «اجتماع مردمی که نماینده همه‌گونه نژاد آسیایی و پیرو مذهب شیعه هستند، جالب‌ترین ویژگی

نماند [مؤلف ...] باوجود بی‌بضاعتی آنچه از مازاد معیشت خود صرفه‌جویی نموده و به امر معیشت و اساس البیت و لباس خود به‌سختی گذرانیده و به‌قدر مایحتاج و قوت لایموت خود زیاده‌تر مخارج نموده، نتیجه سرمایه عمر خود را به چند جلد کتاب اخبار قرار داده که به نظر رسیده به‌قدر هفتصد تومان مخارج نمودند کتاب *مقات‌الایقان* را به طبع رسانیدند که بعضی را مجانی به مؤمنین و مسلمین و برداران دینی از علما و فضلا دادند. دو بار کتاب *روض‌الجنان* را به طبع رسانیدند مشتمل به سی جزو و به همین صفت دادند. دیگر کتاب *مقات‌الصبيان* را مبلغی مخارج کردند و از برای تحصیل و تنبیه برادران دینی به همین صفت دادند [...]» (Ganjavi Isfahani, 1907, pp. 1/2). همچنین در صفحات پایانی ذریعه *الرضویه* مؤلف چنین آورده است:

«[...] بعضی از این جلدها شد قسمت ارباب فضل

برخی از این نسخه وقف عام چون اوقاف شد

بعضی از بهر صدیقان داد از فرط و داد

پاره‌ای زینت میان خانه اصناف شد [...]»

(Mirzayeh Gohari, 1903, p. 216)

در نمونه دیگر، در یادداشت آغازین *مزامیر الاولیاء* به‌وضوح اشاره شده است: «[...] یک‌صد جلد از همین کتاب را بعد از اتمام مجاناً و بلاعوض به طلاب علوم دینی و سایر واعظین و ذاکرین ائمه طاهرین داده از برای نشر اخبار و احکام شریعت مطهره خیرات شد و ثواب این امر خیر از برای روح پرفتوح فرزند کربلایی حسین مزبور مرحوم مغفور آخوند و ملا ولی‌الله غفرالله له باشد و باقی مجلدات کتاب را به قیمت عادلانه به مصرف فروش رسانید» (Ganjavi Isfahani, 1907, pp. 1/1). آنچه مشهود است، توجه به نذر، خیرات و وقف کتاب ازجمله موضوعاتی بود که با تأسیس چاپخانه آستانه موردتوجه اقشار گوناگون قرار گرفت. این جریان زمینه‌ای بود تا افراد برخورداری از چنین انگیزه‌ای با سرمایه‌گذاری مالی و یا اهدای بخشی از آثار تولیدی، زمینه لازم برای چاپ کتاب و متعاقباً تسریع در فعالیت و افزایش آثار تولیدی در چاپخانه آستانه را فراهم آورند.

([SAKMAQ, 24032, p. 19; 23983, p. 3;](#))
 (.[23779, p. 51; 23778, pp. 20-21; 23609, p. 5](#))
 علاوه بر این، گروهی دیگر از مسافران به مشهد که بخشی از
 زائرین دائمی را تشکیل داده و گاه برای مدتی طولانی در این
 شهر اسکان داشته‌اند، بی‌شک عالمان علوم دینی و طلاب
 بودند که دلیل اصلی آن تدریس و تحصیل در مدارس مشهد
 بود^۱، چراکه در دوره قاجار مدارس فراوانی در این شهر به
 علوم دینی و آموزش طلاب اختصاص داشت
 (Schindler, 1977, p. 202). از این رو، بر اساس رویکرد
 مذهبی و مجاوران و زائرین فراوان این شهر، دریافت می‌گردد
 که مبنی بر نظام عرضه و تقاضا در ساختاری فرهنگی، تولید
 و انتشار کتاب‌هایی با درون‌مایه مذهبی (عمومی و
 تخصصی)، با استقبال همراه بود و سود حاصل از فروش را
 می‌توان یکی از دلایل سرمایه‌گذاری و متعاقباً محرک در زمینه
 فعالیت چاپخانه سنگی آستانه برشمرد؛ چاپخانه‌ای که
 اطلاعاتی از حمایت مالی مستقیم مجموعه آستانه از آن در
 دسترس نیست.

کتابفروشان

با آغاز فعالیت چاپ در ایران، بسیاری از تجار و سرمایه‌داران
 دریافتند که این صنعت می‌تواند منبعی سودآور باشد. از
 این رو، قشری با عناوینی همچون «کتابفروش»، «تاجر
 کتابفروش» و «کتابچی» در میان دست‌اندرکاران حوزه کتاب
 ظهور کردند که سرمایه‌گذاری و توزیع کتاب‌ها را بر عهده
 داشتند. یکی از ابتدایی‌ترین روش‌های توزیع، مراجعه
 مستقیم متقاضیان به محل چاپخانه بود و در بسیاری از
 کتاب‌های چاپ‌شده در سال‌های نخست، محل توزیع و
 خرید دقیقاً همان چاپخانه ذکر شده است. بر این اساس،
 کتاب‌های چاپی نخست بیش از همه در میان ساکنان همان
 شهر توزیع می‌گردید. پس از مدتی، چاپخانه‌داران دریافتند
 که برای توزیع بهتر تولیداتشان باید از ظرفیت‌های سایر
 شهرها نیز بهره ببرند. از این رو، مکان‌های پرتدد دیگر شهرها
 همچون کاروانسراها، تیمچه‌ها، حوزه‌های علمیه و مقابل
 درب مساجد را برای عرضه عمومی آثار انتخاب کردند. در این

را به خیابان‌ها که آکنده از تپش ولوله زندگی است، می-
 بخشد. به هرجا که نگاه کنی، البسه رایج در ایران و تمام شرق
 آسیا را می‌بینی [...] سنی‌ها و ترکمن‌ها و ازبک‌ها [...] [Vambery,](#)
 268 (1993, p. 268). از میزان حضور زائرین در اواخر دهه
 ۱۳۱۰ ق چنین گزارش شده است که «هرساله صد هزار نفر
 زوار به مشهد می‌روند و درهرحال بین پنج هزار و شش هزار
 نفر زوار همیشه در این شهر حضور دارند» ([Curzon,](#)
 1/228 (2001, p. 1/228) که شامل «افغان‌های سیاه‌چهره و
 ازبک‌های خوش‌قیافه و عرب‌های ثروتمند و بومی‌های
 بی‌تمدن و تجار هندی و زاهدان قفقازی و ترک و تاتار و مغول
 و تاجیک هستند» ([Curzon, 2001, pp. 1/216](#)). مبنی
 بر گزارش تحف اهل بخارا در اوایل دهه ۱۳۲۰ ق، همواره دو
 هزار زائر غریبه در شهر اسکان داشته ([Mirza 'Abd al-](#)
 167 (Raouf, 1990, p. 167) و به روایت یک سیاح فرانسوی
 «هرسال به‌طور متوسط پنجاه هزار نفر زائر از داخل و خارج
 ایران برای زیارت آستانه به مشهد می‌آیند»
 (Dallemagne, 1956, p. 618).

با این حال، مبنی بر اطلاعات برجای مانده، از منظر پراکندگی
 جغرافیایی درون‌مرزی و برون‌مرزی، از اکثر شهرهای ایران
 زائرین حضور یافته و در عرصه برون‌مرزی به زائرینی از ایروان،
 نخجوان، بادکوبه، قره‌باغ، آسیای میانه و ترکستان،
 هندوستان، افغانستان، مصر، شامات، بحرین، لبنان و عراق
 اشاره شده است ([SAKMAQ, 62480, p. 1;](#))
 25065, pp. 1-4; 25035, p. 1; 24300, pp. 3-11;
 24232, pp. 12-40; 23939, pp. 3-7; 23871, pp.
 8-30; 23800, pp. 5-20; 23710, pp. 129-133;
 23791, pp. 40-74; 23394, pp. 1-2; 16611, p.
 1-4 Iran, 1881, pp. 498/2; 7; 14473, pp. 1-4
 1885, pp. 609/3; 1887, pp. 639/3). همچنین، به
 زائرینی اشاره شده است که در مشاغل مذهبی فعال و به
 مشهد سفر کرده‌اند، از جمله ائمه جماعت شهرهای مختلف
 و بستگان آنان، مداحان و روضه‌خوانان، تعزیه‌گردانان،
 شبیه‌خوانان و خادمان امام‌زادگان دیگر شهرها

۱. شاهدهی عینی در اواخر دوره قاجار چنین آورده است: «مدارس بزرگ و معروف مشهد تعداد آن‌ها به شانزده عدد می‌رسد. در همه این مدارس
 مدرسین روحانی برای طلاب تدریس می‌نمایند و نه تنها علوم مذهبی بلکه علوم عقلی و منطقی را نیز به آن‌ها می‌آموزند [...] مجموعاً در این مدارس
 هزار و دویست طلبه از همه ایالات و همچنین تعدادی از هند و تبت نیز مشغول تحصیل هستند» ([Sykes, 1994: 259-260](#)).

(Raquem Mashhadi, 1877, p. 52)

گویا بازارهای مشهد^۱ مکانی مناسب برای عرضه کتاب بود، چنانکه مجدالادباء در دیباچه تسلیه/العباد اشاره می‌کند که برای تهیه نسخه اصلی کتابی در بازار مشهد به جست‌وجو پرداخته و پس از مراجعه به چند کتابفروشی با این پاسخ روبرو شده است که «در دارالخلافة به طبع آورده‌اند و برای ما روانه نکرده‌اند» (Shahid Sani, 1903, p. 4).

ملا میرزا محمد کتابفروش، مشهور به مقدس کتابفروش، از اولین کتابفروشان شناخته‌شده مشهد^۲ در دوره قاجار است^۳. او به‌عنوان حامی مالی دو اثر چاپخانه آستانه (نجاه/العاصین و هشت کتاب) معرفی شده است. دکان کتابفروشی او در مجاورت سقاخانه طلا صحن عتیق (کهنه) بود (Unknown, 1905: 1). پس از انتشار اللؤلؤه/الغالیه فی اسرار الشهاده، طی اعلانی در روزنامه ادب مورخه ۱۰ صفر ۱۳۱۹ ق چنین ذکر شده: «[...] محل فروش در صحن عتیق حجره جناب مقدس. هرکه طالب خریداری باشد، بدانجا رجوع نماید» (Adab, 1901, p. 23/179). پس از انتشار تاریخ حالات والاحضرت/امیر عبدالرحمن خان طی اعلانی در روزنامه ادب مورخه ۱۰ ربیع‌الثانی ۱۳۱۹ ق چنین آمده است: «اینک کتاب مزبور که دارای عکس خود آن مرحوم می‌باشد در حجره جناب آقا میرزا محمد مقدس کتابفروش به قیمت جلدی یک تومان جلد کرده به فروش می‌رسد» (Ibid: 4/29). پس از او می‌توان به مشهدی نوروزعلی کتابفروش اشاره کرد که دکان آن درب مسجد گوهرشاد (در میان بازار)^۴ قرار داشت^۵ و طی اعلان ۴ شوال

اماکن، هنوز مغازه‌ای مستقل با عنوان کتابفروشی وجود نداشت و کتاب‌ها برای فروش، بیشتر در اختیار صاحبان مغازه‌هایی قرار می‌گرفت که به تجارت کالاهای ضروری اشتغال داشتند. (Gholami Jaliseh, 2011, pp. 247-249). هرچند اطلاعات گسترده‌ای در زمینه وجود بازار کتابفروشان در مشهد وجود ندارد، اما چنین به نظر می‌رسد که خرید و فروش کتاب در بازارهای مشهد رواج داشت. راقم‌مشهدی در بخشی از منتخب/القصاید ضمن مدح حاجی میرزا ذبیح‌الله مجتهد و فرزند او محمدرضا، چنین آورده است:

«[...] آمده راقم مدّاح درین عید سعید
تا زَند بوسه به‌پای پدر و دستِ پسر—
که به دستِ پدر از نظم دهد عقدِ لال
که به‌پای پسر— از نثر دهد پاشِ دُر
می نخواهد ز پدر حال به‌جز صُره سیم^۱
می نجوید ز پسر— نیز به‌جز بدرة زَر^۲
تا بگیرد زَر و فی‌الحال به بازار رود
بخرَد آنچه کتابی که درآید به نظر
زانکه آن را نبُود عشقی جز عشقِ کتاب
زانکه او را نبُود کاری جز کسبِ هنر

۱. مرورید سرخ.

۲. کیسه‌ای از نقره.

۳. کیسه‌ای از زَر.

۴. بازارهای مشهد در دوره قاجار عبارت بود از: ۱. بازار زنجیر، ۲. بازار سرشور، ۳. بازار وزیر نظام، ۴. بازار سنگ‌تراش‌ها، ۵. بازار حضرتی، ۶. بازار ساعت (Mahwan, 2000: 48-51).

۵. نخستین اطلاعات در رابطه با کتابفروشان مشهد در دوره قاجار بر اساس آمار زین‌العابدین میرزای قاجار بین ۱۲۹۶-۱۲۹۵ ق است. او از افرادی به نام آقا محمد و محمدصادق به‌عنوان کتابفروش، ساکن در محله سراب نام برده است، اما اطلاعاتی از موقعیت مکانی فعالیت آنان در دست نیست (Qajar, 2003: 104, 107).

۶. از دیگر گروه‌های عرضه‌کننده کتاب در مشهد می‌توان به دوره‌گردهای کتابفروش اشاره کرد، گویا آنان، پس از خرید کتاب‌هایی با قیمتی پایین‌تر از قیمت مندرج در کتاب، از شهری به شهر دیگر سفر و در بازارهای عمده هر شهر برای مدتی توقف و به عرضه کتاب‌ها می‌پرداختند.

۷. در مواردی به قرارگیری کتابفروشی او در صحن عتیق اشاره شده است (Toos, 1910: 57/4).

۸. گویا او برای تهیه جدیدترین آثار انتشار یافته و یا تأمین سفارش مخاطبان، به تهران سفر می‌کرد (Tarbiat, 1905: 380/1995).

جدیده به قیمت مناسب موجود است» ([Unknown, 1](#) (no date, p. 1).

همچنین، در سال‌های آغازین ۱۳۴۰ ق، کتابخانه زوار به‌عنوان محل عمده عرضه کتاب با قیمت بسیار نازل معرفی شده است ([Heravi, 1922, p. Back cover of the book](#)). نوروزعلی طهرانی مدیر کتابخانه زوار علاوه بر فروش کتاب‌های تولیدی در مشهد و شهرهای مختلف، گاه مسئولیت عرضه کتاب‌های تولیدی در کشورهای همسایه به‌ویژه بمئی را عهده‌دار بود ([Tajli Sabzvvari, 1928, pp. 146-147](#)). علاوه بر این، تأسیس کتابفروشی از سوی افراد غیربومی نکته‌ای است که از اواسط دوره حیات چاپ سنگی در مشهد گسترش یافت. به‌عنوان نمونه می‌توان به درخواست علوم و معارف خراسان در زمینه چاپ کتاب‌های درسی در مشهد اشاره کرد که در پاسخ ارسالی از سوی وزارت معارف و فواید عامه به حضور کتابفروشان اشاره گردیده که به مشهد سفر و مشغول به قبول سفارش و تهیه کتاب‌های موردنیاز مخاطبان هستند ([1- pp. SAKMA, 297/275712](#)).

چنین به نظر می‌رسد که گاه کتاب‌های چاپخانه آستانه در مکان‌هایی غیر از کتابفروشی‌ها عرضه می‌شد که می‌توان آن را نشانه‌ای از عدم شکلگیری کتابفروشی به معنای نوین تا پس از دوره پهلوی اول دانست. به‌عنوان نمونه در یادداشت حاشیه صفحه پایانی *اکسیر الاخبار للاخبار* ذکر شده است: «هرکس طالب خریدن و خواندن باشد در درب دکان کربلایی محمدحسین بقال در جنب دکان مرحوم مغفور حاجی ملا احمد صراف در میان بست پایین‌خیابان ابتیاع نماید» ([Husayni Ardakani, 1892, p. 276](#)). همچنین در مواردی توزیع و فروش کتاب‌های چاپخانه سنگی آستانه علاوه بر مشهد در سایر شهرها در جریان بود، چنانکه در حاشیه صفحه آغازین *بحر الفوائد* چنین آمده است: «قیمت کتاب: در ارض اقدس رضوی جلدی پنج تومان و در سایر بلاد داخله و خارجه به اضعاف کرایه و مخارج است» ([Mohajer Heravi, 1906, p. 1](#)). همچنین مؤلف *نریعه‌الرضویه* درباره گستره توزیع اثر خود چنین آورده است:

۱۳۱۹ ق محل فروش قرآن‌های ممتاز، در اعلان ۲ ذی‌القعدة ۱۳۱۹ ق محل فروش *عیون اخبار الرضا*^(۱) و *نقد الرجال* (رجال میرمصطفی) و در اعلان ۲۷ ربیع‌الاول ۱۳۲۵ ق محل فروش کتاب‌های چاپ سربی انتشار یافته در مشهد همچون *منتظم احمدی* اثر بدایع‌نگار بوده است ([Adab, 1901, pp. 4/31, 8/62](#); [Chaman, 1916, pp. 65/4](#)).

بخشی از کتابفروشان همچون میرزا محمدجواد کتابفروش مشهدی، کربلایی غلامحسین کتابفروش و میرزا نصرالله در مجاورت مسجد گوهرشاد مشغول به فعالیت بودند و سید احمد صحاف در بازار ساعت و میرزا علی‌اکبر کتابفروش و شیخ احمد تاجر کتابفروش در مجاورت حرم فعالیت داشتند ([Fayz al-Islam; Hadis kasaa, 1904, p. 16](#); [Tabrizi, 1923, pp. 2/1](#); [Isfahani, 1927, p. 44](#); [Vaez, 1927, p. 170](#)). حاجی مجیری، دیگر کتابفروش مشهد بود. در پایان *زیارتنامه* چاپخانه علمی چنین آمده است: «کتاب *دستورات اسلامی* سه تومان، کتاب *حقیقت السعاده* با کتاب *ریاض الجنان* و کتاب *تاریخ الاثمه* در یک جلد سه تومان نزد کتابفروش‌ها و عمده‌فروشی این کتاب‌ها در مشهد دم بست^۱ پایین‌خیابان تجارتخانه حاجی مجیری موجود است. طالبین مراجعه فرمایند» ([Unknown, no date, p. 1](#)).

کتابفروشی فردوسی از دیگر مراکز عرضه کتاب در اواخر دوره قاجار بود^۲. به‌عنوان نمونه، در صفحه پایانی *مولودنامه حضرت رسول*^(ص) این موضوع قابل مشاهده است: «محل فروش بست بالاخیابان کتابفروشی فردوسی. در این کتابفروشی که از مهم‌ترین کتابفروشی‌های خراسان است همه‌گونه کتب قدیمه و جدید و کلاسیک و فرانسه و السنه دیگر و لوازم‌التحریر موجود و هرگونه سفارشی از ولایات قبول می‌شود و انجام داده می‌شود» ([Unknown, 1899, p. 16](#)). همچنین در صفحه آغازین یک *زیارتنامه* از سوی میرزا نصرالله مهرخوان چنین آمده است: «مشهد مقدس. صحن کهنه. کتابخانه فردوسی سعادت‌یار. مخفی‌نماند که در این کتابخانه مقدس فردوسی سعادت‌یار، کلیه کتب قدیمه و

۱. اصطلاح بست شامل مکانی پیرامون صحن‌ها و حرم است.

۲. برای اطلاع بیشتر در زمینه کتابفروشی‌های متأخر مشهد، ر.ک: ([Shafi'i Kadkani, 2008: 2/22, 25, 28](#)).

محسوس از سایر مراکز فرهنگی آستان قدس، به‌ویژه کتابخانه، به دلیل نوظهور بودن و موضع‌گیری‌های احتمالی در برابر آن، تا حد زیادی به‌طور مستقل فعالیت می‌کرد. در این میان، حمایت مطلوب درون‌مجموعه‌ای از آن صورت نپذیرفت و متعاقباً، تحت تأثیر شدید تحولات خرد و کلان سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی قرار گرفت که نتیجه آن، عدم انتشار مستمر و پرشمار آثار در طول دوران فعالیت بود.

Resources

Abadianian, H. (2011). *World War I until the coup*. Institute of Political Studies and Research.

Abolbashari, P. (2016). Analysis of the history of the offerings of Astan Quds Razavi from Safavid to Qajar. *Shia Studies*, (59), 7–28 [Persian].

https://www.shiitestudies.com/article_32812.html

Afzal al-Molk, G. (1982). *Afzal al-Tawarikh* (M. Ettehadieh, Ed.). History of Iran.

Afzal al-Molk, G. (2010). *Zafarname 'Azodi* (M. R. Qasabian, Ed.). Ansar.

Alizadeh Birjandi, Z. (2013). The position of guardianship and factors affecting the performance of the guardians of Astan Quds Razavi in the Qajar era. *Journal of Iranian Islamic Period History*, (6), 139–165 [Persian]. https://tuhistory.tabrizu.ac.ir/article_1932.html

Amin al-Dawlah, Ali. (1966). *Political memoirs of Mirza Ali Khan Amin al-Dawlah*. Edited by Hafez Farmanfarmayan. Tehran: Iran.

Amin al-Dawlah, Farrukh Khan. (1979). *Collection of documents and documents of Farrukh Khan Amin al-Dawlah*. Edited by Karim Esfahanian. Tehran: University of Tehran.

Arasteh, M. (2011). Investigation of the characteristics of the printed books of Astan Quds Razavi lithography. *Shamse*, (12–13), 1–43 [Persian]. https://shamseh.aqr-libjournal.ir/article_50376.html

«[...] طبع آمد در جوارِ بوالحسن هشتم امام

منتشر و نگاه در اطراف و در اکناف شد»

([Mirzayeh Gohari, 1903, p. 216](#))

نتیجه‌گیری

با ورود چاپ سنگی به ایران، نخست تبریز و تهران و سپس سایر شهرها از این صنعت نوظهور در عرصه تولیدات فرهنگی، با محوریت کتاب، بهره‌مند شدند. نخستین چاپخانه مشهد در سال ۱۲۹۴ ق در حریم رضوی تأسیس گردید و طی پنجاه سال فعالیت، ۲۸ عنوان کتاب منتشر کرد. در این میان، یکی از موضوعات حائز اهمیت، بررسی آثار تولیدی با رویکرد سال‌شمارانه است؛ زیرا تناوب میان وقفه و پویایی در تولید آثار، ویژگی مشهود چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی به شمار می‌رود. با وجود آنکه این صنعت در کانون‌های آغازین چاپ سنگی ایران (تبریز و تهران) به سرعت رشد کرد و با استقبال اقشار گوناگون روبه‌رو شد، اما در مشهد، قبض و بسط‌هایی در سال‌های فعالیت آن قابل مشاهده است. از جمله عوامل انفعالی می‌توان به نگرش و تغییرات پی‌درپی متولیان، تنش‌های سیاسی، نظامی و اجتماعی (در سطوح محلی، ملی و بین‌المللی) و جدال سنت و تجدد اشاره کرد که در این میان، تأثیرگذارترین عامل به دیدگاه فرهنگی متولیان مربوط می‌شود؛ چه آنکه غالب متولیان در دوره‌های کوتاه تولید خود، اغلب در پی منافع شخصی بودند و برنامه منسجمی برای سامان‌دهی ساختار و سازوکار چاپخانه نداشتند. در نقطه مقابل، عوامل محسوس و نامحسوس بر روند تسریع انتشار کتاب تأثیرگذار بودند. از جمله این عوامل می‌توان به نگرش مثبت برخی متولیان به نیازهای فرهنگی درون‌مجموعه‌ای و برون‌مجموعه‌ای آستان قدس، حمایت علما و صاحبان قدرت سیاسی و فرهنگی، سنت‌های نذر، خیرات و وقف کتاب، حضور مجاوران و زائران با رویکرد علمی-مذهبی و فعالیت کتابفروشان اشاره کرد. با این حال، عوامل محرک در مقایسه با عوامل انفعالی ضریب تأثیر کمتری داشتند، اما تداوم حیات چاپخانه را تا حدودی ممکن ساختند. در مجموع، چنین برداشت می‌شود که این چاپخانه با گسستی

- Kermani, N. al-I. (1978). *The history of the awakening of Iranians* (Vol. 1). Agha.
- Kazemzadeh, F. (1992). *Russia and England in Iran* (M. Amiri, Trans.). Ketabhayeh Jibi.
- Khanykov, N. V. (1996). *Memoire sur la partie me'ridionale de l'Asie centrale* (A. Yaghmai & A. A. Baignah, Trans.). Astan Quds Razavi.
- Khormoji, M. J. (1984). *Haqhayegh Al-Akhbar Naseri* (H. Khadivjam, Ed.). Ney.
- Kosogovskii, V. A. (1976). *Memories of Colonel Kosogovskii* (A. Jali, Trans.). Simorgh.
- La'l Shateri, M. (2022a). Convergence and divergence among active artists of Astan Quds Razavi and lithography of the institution (Case study: Scribes). *Documentary and Archival Studies Research*, (1), 45–67 [Persian]. <https://doi.org/10.30481/psa.2022.155354>
- La'l Shateri, M. (2022b). Delving into lithographic technique in the Qajar period based on Mīrzā 'Alī-Qulī Khuī's illustration: Basic requirements, technical features and executive factors. *Journal of Manuscript Studies*, (1), 203–230 [Persian]. <https://doi.org/10.30481/jms.2022.158902>
- La'l Shateri, M. (2022c). The first printed book in Mashhad (Muntakhab al-Qasāyed, 1294 AH). *Journal of Greater Khorasan*, (47), 63–86 [Persian]. <https://doi.org/10.22034/jgk.2022.308583.0>
- Lambton, A. K. S. (1996). *Qajar Persia: Eleven studies* (S. Fasihi, Trans.). Javdan Kherad.
- Mahdavi, A. H. (1990). *The history of Iran's foreign relations from the beginning of the Safavid era to the end of World War II*. Amir Kabir.
- Mahwan, A. (2000). Historical history of the old market of Mashhad. *Khorasan Research*, (6), 569–39 [Persian].
- Mirza 'Abd al-Raouf, S. al-D. (1990). *Tohf Ahle Bukhara*. Bo'ali.
- Mirza Golpayegani, H. (1999). *History of printing and printing house in Iran*. Golshan.
- Anet, C. (1989). *Feuilles persanes* (I. Purushani, Trans.). Moin.
- Azari, A. (1965). *The uprising of Colonel Mohammad Taqi Khan Pasian in Khorasan*. Safi Ali Shah Press Company.
- 'Atarodi, Azizullah. (1992). *History of Astan Quds Razavi*. Vol 2. Tehran: 'Atarod.
- Churchill, G. (1990). *Biographical notices of Persian statesmen and notables* (G. Mirza Saleh, Trans.). Zarin.
- Curzon, G. N. (2001). *Persia and the Persian question* (Vols. 1–2; G. A. Vahid Mazandarani, Trans.). Elmi va Farhangi.
- Dallemagne, H. R. (1956). *Travelogue from Khorasan to Bakhtiari* (A.-M. Farahvashi, Trans.). [Publisher not stated].
- Babazadeh S. (1999). *History of printing in Iran*. Tahori.
- Bamdad, M. (1992). *Biography of Iranian men* (Vols. 1–3). Zovar.
- Bayat, K. (1986). *Khorasan revolution*. Institute of Research and Cultural Studies.
- Burnes, A. (1994). *Alex Burnes travels* (H. Soltanifar, Trans.). Astan Quds Razavi.
- Ehtesham Kavianian, M. (1975). *Shams Al Shams*. [Publisher not stated].
- E'temad al-Saltaneh, M. H. (1995). *Al-Moaser av Al-Asar (forty years of Iran's history)* (Vol. 2; I. Afshar, Ed.). Asatir.
- E'temad al-Saltaneh, M. H. (2000). *E'temad os-Saltaneh diaries newspaper* (I. Afshar, Ed.). Amir Kabir.
- Fazel Bastami, N. A. (2013). *Ferdows al-Tawarikh* (S. H. Seyyedi, Ed.). Islamic Research Foundation.
- Fraser, J. B. (1985). *Ferzer's travelogue* (M. Amiri, Trans.). Tos.
- Gholami Jaliseh, M. (2011). *History of lithography in Isfahan*. Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Council.
- Karbalaii, H. (1982). *Regi contract (history of tobacco monopoly)*. Mubarezan.

- Sassani, K. M. (n.d.). *Qajar period politicians*. Hedayat.
- Sepehr, M. T. (1998). *Naskh al-Tawarikh (History of Qajariyah)* (Vol. 3; J. Kianfar, Ed.). Asatir.
- Sepehr, A. H. (2007). *Merat al-vaqay Mozafari* (Vol. 1; A.-H. Nawai, Ed.). Miras Maktoob.
- Schindler, A. H. (1977). *Khorasan travelogue (three travelogues of Herat, Marv, Mashhad)* (Q. Roshani, Ed.). Tos.
- Shabli, A. (2002). *History of Muslim education* (M. H. Saket, Trans.). Farhang Islami.
- Shafi'i Kadkani, M. R. (2008). "Mashhad and bookstores fifty years ago." *Bookstore*, 2. [Publication details incomplete; source information retained as provided.]
- Shamim, A. A. (2010). *Iran during the Qajar dynasty*. Behzad.
- Shcheglova, O. P. (2009). *History of lithography in Iran* (P. Manzavi, Trans.). Mo'in.
- Sykes, P. M. (1957). *Travelogue of General Percy Molesworth Sykes* (H. Saadat Noori, Trans.). Ibn Sina.
- Sykes, P. M. (1994). *The glory of the Shia world* (M. Mousavi, Trans.). Golshan.
- Vambery, A. (1993). *The life and travels of Vambery* (M. H. Arya, Trans.). Elmi va Farhangi.
- Yate, C. E. (1986). *Travelogue of Khorasan and Sistan* (Q. Roshani, Trans.). Yazdan.
- Lithography**
- Aiti Qaini M. B. (1908). *Akfa al-Makaed va Aslah al-Mafased*. Astan Quds Razavi.
- Ansari, M. (1878). *Resaleh Masaleh*. Astan Quds Razavi.
- Ansari, M. (1912). *Resaleh Masaleh*. Astan Quds Razavi.
- Badaye'nagar, F. (1913). *Lozome Hejabe Namos*. Astan Quds Razavi.
- Bahaei, M. (1878). *Al-Bahr al-safi fi Sharh al-Vafi be Zamimeh Dabestan al-Sho'ara*. Astan Quds Razavi.
- Mirnia, S. A. (1988). *Events in eastern Iran during the Qajar period*. Parsa.
- Mo'ayyer al-Mamalek, D. A. K. (2011). *The nobles of the Nasrid era*. Tarikh Iran.
- Molavi, A. H. (1974). *Draft endowments of Astan Quds Razavi* (Vol. 3). Astan Quds Razavi.
- Modares Razavi, M. T. (1999). *Chronicle of the events of Mashhad in the 5th to 13th centuries* (I. Afshar, Ed.). Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation..
- Motamen, A. (1969). *History of Astan Quds*. Bank Meli.
- Mostofi, A. (1992). *Description of my life* (Vols. 1-2). Zovar.
- Najafzadeh, A. (2012). Fazlollah Badaye'nagar, a pioneer in the endowment of the press. *Documentary and Archival Studies Research*, (1), 198-209 [Persian]. https://docs.aqr-libjournal.ir/article_141591.html
- Navaei, A.-H. (1956). *Iranian governments from the beginning of constitutionalism to the ultimatum*. Babak.
- Navaei, A.-H. (1998). *Documents of Mirza Abdul Wahab Khan Asif al-Doulah*. Institute of Contemporary History Studies. Parwan, B. (2008). *Reji in Mashhad*. Sokhon Gostar.
- Pollock, J. E. (1989). *Iran and Iranians* (K. Jahandari, Trans.). Kharazmi.
- Qajar, Z. al-Abidin. (۲۰۰۳). *Nufuse Arze Aqdas*. Edited by Mehdi Sidi. Mashhad: Mehban.
- Razavi, M. B. (1973). *Shajareh Taibeh: In the genealogy of the Sadat Alaviyyah Razaviyyah dynasty* (S. M. T. Madras Razavi, Ed.). National Library.
- Rukn al-Dawlah, M. T. (1977). *Rokn al-Dawlah's travelogue to Sarakhs* (M. Golban, Ed.). Sahar.
- Salur, Q. M. (1997). *Diary of 'Ain al-Saltaneh newspaper (Qahraman Mirza Salur)* (Vol. 2). Asatir.

- Qazvini, A. al-Q. ibn H. (1909). *Nahve Dabestanian*. Astan Quds Razavi.
- Ganjavi Isfahani, S. M. B. (1907). *Mazamir al-Olia* (Vols. 1–2). Astan Quds Razavi.
- Mashhadi, M. T. (1899). *Alfiyyah Tabiyyah*. Astan Quds Razavi.
- Mashhadi Bokharayi, Z. (1892). *Najah al-Aasin*. Astan Quds Razavi.
- Malek al-Hokama, H. (1896). *Resaleh Ta'onieh*. Astan Quds Razavi.
- Mohajer Heravi, M. Y. (1906). *Bahr al-Favaed (Koliati Riyazi)*. Astan Quds Razavi.
- Mirzayeh Gohari. (1903). *Zari'eh al-Razaviyyah*. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Unknown. (no date). *Ziyertnameh Hazrat 'Ali bin Musa al-Reza (a.s.)*. Mashhad: Elmi.
- Unknown. (1899). *Molodnameh Hazrate Rasol (PBUH) ba Zemimeh Doay 'Akasheh*. Mashhad: Unknown publisher.
- Unknown. (1905). *Hasht Ketab*. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Unknown. (1906). *Haft Ketab*. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Unknown. (1930). *Ziyertnameh Imam Reza (a.s.)*. Mashhad: Ferdowsi.
- Unknown. (1933). *Monajatnameh*. Mashhad: Unknown publisher.
- Vaez, G. (1927). *Makhzan al-Ash'ar fi Masaeb ve Managheb Aemeh Athar (a.s.)*. [Publisher not stated].
- Heravi, M. H. (1922). *Sarfe Motevaseteh*. Sa'adat.
- Documents**
- SAKMA (National Library of Iran)
۲۹۷/۲۷۵۷۱
- SAKMAQ (The organization of Libraries, Museums and Documents Center of Astane Qudse Razavi)
،۱۷۲۶۰ ،۱۷۲۰۰ ،۱۷۱۶۰ ،۱۶۶۱۱ ،۱۴۴۷۳ ،۹۵۷۲ ،۲۳۳۳۱ ،۱۹۰۴۰ ،۱۹۰۳۵ ،۱۷۷۲۷ ،۱۷۵۶۵ ،۱۷۴۱۴ ،۲۳۷۹۱ ،۲۳۷۷۹ ،۲۳۷۷۸ ،۲۳۷۱۰ ،۲۳۶۰۹ ،۲۳۳۹۴ ،۲۴۲۳۲ ،۲۴۰۳۲ ،۲۳۹۸۳ ،۲۳۹۳۹ ،۲۳۸۷۱ ،۲۳۸۰۰
- Tabrizi, A. (1923). *Dastore Shargh* (Vol. 2). [Publisher not stated].
- Tajli Sabzvvari, R. (1928). *Tajadodnameh*. Mozafari.
- Juhari, M. A. (1911). *Tufan al-Buka' fi Maqatil al-Shuhada*. Astan Quds Razavi.
- Jasur, M. A. (1893). *Surur al-Momanin*. Astan Quds Razavi.
- Hayiri Mazandarani, Z. A. (1893). *Zhakhyra al-Maeed*. Lithograph of Astan Quds Razavi.
- Hadis kasaa*. (1904). Mashhad: Mirza Agha Tehrani.
- Husayni Ardakani, H. (1892). *Aksir al-Akhbar Lelakhyar al-Abrar* (Vol. 3). Astan Quds Razavi.
- Husayni Kashani, H. (1911). *Tazkareh al-Momanin*. Astan Quds Razavi.
- Husayni Hendi, M. (1878). *Al-Bahr al-Safi*. Astan Quds Razavi.
- Husayni Hendi, M. (1898). *Rashf al-Asal va Kashf al-Ghazal*. Astan Quds Razavi.
- Khorasani, A. (1893). *Koliati joodi*. Astan Quds Razavi.
- Khorasani, M. H. (1921). *Vasileh al-Aman men makaed al-Sheytan fi Haleh al-Ehtezar*. Astan Quds Razavi.
- Raqem Mashhadi, A. (1877). *Montakhab al-Qasayed*. Astan Quds Razavi.
- Sultan al-Qara, M. (1879). *Kafayeh al-Hafaz*. Astan Quds Razavi.
- Shahid Sani, Z. A. (1903). *Tasilah al-'Abad (Maskaneh al-Fouad)* (I. Majd al-Odaba Khorasani, Trans.). Astan Quds Razavi.
- Tabatabaei, Morteza Qoli. (1925). *Ziyart Doreh Haram Hazratr Reza (a.s.)*. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Fesharaki, M. B. (1912). *Adab Shari'a al-Muthahara*. Astan Quds Razavi.
- Fayz al-Islam Isfahani, A. N. (1927). *Asharat al-Razawih ela Shubhat al-Suwfiyah*. Ittihad.
- Qari Arab, S. M. (1922). *Montakhab al-Tajvid*. Astan Quds Razavi.

،۴۱۲۵۰، ۴۱۲۴۶، ۳۱۵۹۰، ۲۵۰۶۵، ۲۵۰۳۵، ۲۴۳۰۰،
 ،۴۱۵۵۰، ۴۱۵۰۶، ۴۱۲۹۶، ۴۱۲۷۱، ۴۱۲۶۰، ۴۱۲۵۶،
 ،۶۱۱۷۸، ۶۱۰۳۵، ۵۳۲۳۵، ۵۳۱۶۴، ۴۵۴۵۲، ۴۳۸۱۵،
 ،۶۳۴۸۸، ۶۳۱۰۸، ۶۳۰۶۶، ۶۲۴۸۰، ۶۱۲۴۰، ۶۱۲۱۲،
 ،۱۰۴۲۲۵، ۱۰۳۷۰۲، ۱۰۳۷۰۱، ۱۰۳۲۰۷، ۱۰۳۰۶۱،
 ،۱۵۲۲۴۷، ۱۵۲۲۴۰، ۱۴۲۵۶۴، ۱۲۲۰۳۴.

Journals

Adab. (1901), Year 1, Number 23, Year 2, Number 4, 8.

Al-Kamal. (1920), Year 1, Number 9.

'Asre Jadid. (1916), Year 3, Number 87, 56.

Chaman. (1916), Year 2, Number 63, 65, 91.

Chehreh Nama. (1905), Year 2, Number 4.

Etila'. (1898). Number 466.

Fekare Azad. (1922), Year 1, Number 69.

Habl al-Matin. (1910), Year 17, Number 41, Year 18, Number 3, (1911), Year 18, Number 31, Year 19, Number 1, (1912), Year 19, Number 42-41, 37, 1.

Mehre Monir. (1922), Year 3, Number 3.

Nobahar. (1913), Year 2, Number 63.

Iran. (1881), Number 498, (1884), Number 574, (1885), Number 609, (1887), Number 639, (1891), Number 761, 764, 767, (1892), Number 799, (1902), Number 1027.

Iraneno. (1909), Year 1, Number 99, (1910), Year 1, Number 188, (1911), Year 2, Number 73.

Iran Soltani. (1903), Year 56, Number 7, Year 57, Number 11, (1904), Year 57, Number 23, (1905), Year 58, Number 18, 4.

Ra'd. (1914), Year 7, Number 12, 30, (1917), Year 9, Number 83, (1918), Year 10, Number 140.

Roh al-Qodos. (1907), Number 10.

Sharghe Iran. (1917), Year 3, Number 30, 12, 7.

Soraya. (1899), Year 2, Number 13.

Tarbiat. (1905), Year 8, Number 380.

Toos. (1910), Year 1, Number 57.

Journal of Greater Khorasan

Vol. 16, No. 61, 2026

Received 24 Nov 2024 | Revised 13 Feb 2025 | Accepted 14 Feb 2026 | Published 16 Mar 2026

ISSN (Online): 2717-1671

ISSN (Print): 2251-6131

Research article

The behavioral pattern of the Islamic Republic of Iran towards Afghanistan

Daniyal Rezapoor

Assistant Professor of International Relations, University of Guilan. (danyalrezapoor@guilan.ac.ir)

Keywords

Afghanistan, neighborhood policy, geopolitical disputes, hydropolitical disputes, economic and cultural cooperation, ISIS-Khorasan

Citation

Rezapoor, D. (2026). The behavioral pattern of the Islamic Republic of Iran towards Afghanistan. *Journal of Greater Khorasan*, 16(61), 25-50.

Use your device to scan and read articles online

Abstract

Afghanistan is a country located to the east of Iran that has experienced varying patterns of relations with Iran across different historical periods. Geographical proximity and historical ties between the two countries have enabled Iran to play an important role in Afghan society. Accordingly, Iran and Afghanistan have maintained diverse political, economic, and security relations and interactions throughout different periods. Hydropolitical disputes, drug trafficking, illegal migration, the presence of ISIS-Khorasan, and economic and cultural cooperation have been among the most important issues shaping relations between the two countries during the period under study. In this regard, the main research question is: How have geopolitical developments affected Iran's relations with Afghanistan? To address this question, the study proposes the following hypothesis: Despite the civilizational and cultural proximity and economic cooperation between Tehran and Kabul, the zero-sum nature of the geopolitical developments in Southwest Asia, particularly following the Taliban's return to power in 2021, has contributed to increasing tensions between Iran and Afghanistan. Threats such as the refugee crisis, drug trafficking, the presence of ISIS-Khorasan, and the issue of sharing the Helmand River's water resources, or broader hydropolitical disputes, have contributed to the escalation of tensions between the two countries. This study adopts a descriptive-analytical approach and uses trend analysis and case studies as qualitative research methods. Data were collected from documentary and library sources, as well as reliable websites.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2026.490532.1235>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_245453.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

Introduction

Most geopolitical developments in the world have occurred in Southwest and Central Asia because of the spatial distribution and concentration of wealth and energy resources in these regions. Within this broader geographical context, Afghanistan occupies an important position. In addition to its civilizational, religious, and ethnic ties with Iran, Afghanistan has faced various geopolitical and geoeconomic challenges in recent decades due to weak political institutions, the presence of the Taliban, and geopolitical and geoeconomic rivalries among regional and global actors in relation to Afghanistan. These developments have affected Iran's relations with Afghanistan.

Iran and Afghanistan have maintained relatively peaceful relations for centuries due to their civilizational and geographical proximity, although this proximity has also been a source of numerous conflicts, particularly over the use of water resources from rivers shared by the two countries. Other contentious issues between Iran and Afghanistan include Iran's recognition of the Taliban government, large-scale Afghan migration to Iranian cities, tensions between Iran and drug traffickers operating from Afghanistan, and the porous nature of the Afghan borders.

Theoretically, relations between Tehran and Kabul are expected to be close and stable in view of their historical, cultural, and religious ties. In practice, however, the pull factors have been less effective than the push factors, thereby adversely affecting relations between Iran and the Islamic Republic of Afghanistan. Afghanistan has also developed relations with Iran's rivals and established closer ties with Saudi Arabia and Pakistan, which have, at times, posed threats to Iran's national security. Given the extensive borders shared with Afghanistan, Iran can no longer remain indifferent to political and cultural issues and the activities of terrorist actors along the common borders. Before formulating an effective and rational foreign policy toward these threats, it is necessary to identify and recognize them.

Main Research Question

How have developments in Southwest Asia affected Iran's relations with Afghanistan?

To answer this question, the following hypothesis is proposed: Despite the civilizational, cultural, and economic cooperation between Tehran and Kabul, the zero-sum nature of geopolitical changes in Southwest Asia, particularly following the Taliban's return to power in Afghanistan, has increased tensions between the two countries through threats arising from the refugee crisis, drug trafficking, the presence of ISIS-Khorasan terrorist groups, and hydropolitical disputes over water sharing.

Materials and Methods

The present study adopts a descriptive-analytical approach, and its research methods include trend analysis and case studies as qualitative research methods. The necessary data were collected from library and documentary sources, as well as reliable online platforms.

Discussion and Findings

Iran's involvement in Afghanistan is not limited to a particular field; rather, Iran maintains relations with most Afghan actors. For example, Iran has strong political relations with the Afghan central government and tribal leaders. However, several issues may put bilateral relations between Iran and Afghanistan under pressure in the future. These issues include:

1. Hydropolitical disputes.
2. Drug trafficking through Afghan routes.
3. The increasing number of Afghan refugees in Iran.
4. The presence of terrorist groups.

The Taliban, for its part, may use its control over water resources to exert pressure on Iran on other issues, such as obtaining legitimacy for its rule or preventing Iran from supporting its rivals. Iran, on the other hand, may be compelled to exercise restraint regarding water disputes because of broader geopolitical considerations and its prioritization of security concerns, particularly the rise of ISIS in Afghanistan and its potential implications along Iran's borders.

Iran's pragmatic policy toward water disputes with Afghanistan was evident in its relatively restrained response to the provocative statements made by Ashraf Ghani during the inauguration of the Kamal Khan Dam. At that time, Tehran sought to ease tensions by emphasizing its water rights and expressing its readiness to transform the issue into an area of cooperation. This approach has continued alongside Iran's ongoing social and economic support for Afghanistan, including under the current Taliban government.

Migration and the large number of Afghans residing in Iran have, on the one hand, played an important role in the Iranian economy by providing low-cost labor. On the other hand, their presence has contributed to socioeconomic pressures, particularly in the eastern and southeastern regions, which could become a source of tension in Iran-Afghanistan relations. Some of the most important issues include:

1. An increase in the unemployment rate in Iran.
2. A decline in wage levels.
3. Disruption of demographic ratios.
4. The formation of ethno-religious ghettos in major urban centers such as Mashhad and Zahedan.

5. An increase in illegal border crossings, espionage, and other security-related consequences.
6. Changes in religious composition along the borders and in some major urban centers.
7. The spread of crime, smuggling, and narcotics.

Iran constitutes one of the shortest and least costly routes for the transit of drugs to Europe. In other words, the increase in drug production in Afghanistan poses a growing threat to Iran's national security. Iran is also an important transit route for drugs destined for Europe and Central Asia and is therefore more vulnerable than other countries in the region. One consequence of this threat is the increasing number of drug users and drug-related crimes within the country. This threat may become more pronounced with the expansion of synthetic drugs and their increasing replacement of traditional narcotics.

Iran's religious and political discourse in support of peace in Afghanistan and Pakistan has also made Iran a persistent opponent of ISIS-Khorasan. The deadly nature of ISIS-Khorasan's terrorist attacks in Afghanistan has led Tehran and the Taliban to overlook some of their religious and political differences in confronting this common enemy. Iran is particularly sensitive to ISIS-Khorasan's jihadist ideology because of the group's strong anti-Shiite orientation and its capacity to recruit disaffected extremists.

Since Iran and the Taliban share a common enemy in ISIS-Khorasan, Tehran may seek to expand border-security cooperation with the Taliban. Such cooperation may include intelligence sharing and joint intelligence operations, in which the Taliban could allow Iranian forces to target identified ISIS-Khorasan terrorist camps.

Conclusion

Based on the available information, although Tehran is currently engaging pragmatically with Kabul, Iran and the Taliban are neither old friends nor traditional allies, and their relationship remains far from stable. Iran's position toward the Taliban is influenced by multifaceted bilateral and regional factors. The disputes between the two sides also have religious dimensions. In addition, long-standing disagreements over water resources, migration, and drug trafficking have contributed to tensions between the two countries.

It is true that the Taliban were regarded as an adversary of Iran in the 1990s and that some of the serious consequences of that adversarial relationship remain visible today. Nevertheless, Tehran has not returned to the hostile position it adopted toward the Taliban in the 1990s. Instead, it has sought to normalize relations with Afghanistan through economic and cultural channels. In this

context, Iran has also sought to contribute to the stabilization of the Taliban regime following its seizure of power in Kabul in August 2021. Iran cautiously welcomed the Taliban's military victory because Tehran had long called for the withdrawal of U.S. and Western forces from Afghanistan, viewing their presence as a source of regional instability.

In this sense, Iran likely viewed the Taliban's decisive victory as an opportunity to stabilize its turbulent neighbor. Although some economic and cultural continuities from the past remain, Iran's current engagement with the Taliban differs from its previous interactions because Tehran's objectives have changed. First, Iran seeks an inclusive government in Afghanistan that represents the country's ethnic diversity and can contribute to maintaining stability both within Afghanistan and along the borders. Second, Iran seeks to deepen its strategic footprint in Afghanistan in order to pursue its long-term regional objectives, limit external interference, such as that of the United States, and contain ideological threats such as ISIS.

Of course, it is still too early to draw definitive conclusions about the prospects for Iran-Afghanistan relations in the near and medium term. Nevertheless, both countries remain in an unstable region and continue to face geopolitical rivalries and jihadist terrorism, circumstances that are unlikely to facilitate closer bilateral relations. While the ISIS-Khorasan threat may provide grounds for Iran and the Taliban to deepen their security cooperation, border tensions, sporadic drug trafficking, hydropolitical disputes and disagreements over water sharing, as well as illegal migration, will continue to test the depth of Iran-Taliban relations.

At the same time, it appears that Iranian policymakers have come to recognize that, in dealing with certain negative aspects of their relations with Afghanistan, they may need to tolerate or set aside some of these issues in order to focus on broader geopolitical objectives.

Acknowledgments

I would like to thank the research team of the Center for Political and Economic Studies of Eurasia at the University of Gilan for their valuable cooperation in conducting this research.

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۶، شماره ۶۱، زمستان ۱۴۰۴

ISC | MSRT | ICI

شاپا الکترونیکی: ۲۷۱۷-۱۶۷۱

شاپا چاپی: ۲۲۵۱-۶۱۳۱

مقاله پژوهشی

تبیین الگوی رفتاری جمهوری اسلامی ایران در قبال افغانستان

دانیال رضاپور *

استادیار، گروه روابط بین‌الملل، دانشگاه گیلان، ایران (danyalrezapoor@guilan.ac.ir)

چکیده

افغانستان کشوری در شرق ایران است که در طول تاریخ حیات خود، روابطی پرفرازونشیب با ایران داشته است. نزدیکی جغرافیایی و پیوندهای تاریخی میان دو کشور موجب شده است ایران همواره یکی از مهم‌ترین بازیگران مؤثر در جامعه افغانستان باشد. در این چارچوب، دو کشور در حوزه‌های سیاسی، اقتصادی و امنیتی روابط و تعاملات گوناگونی داشته‌اند. اختلافات هیدروپلیتیکی، قاجاق مواد مخدر، مهاجرت غیرقانونی و حضور گروه تروریستی داعش خراسان، در کنار همکاری‌های اقتصادی و فرهنگی، از مهم‌ترین مسائل تأثیرگذار بر روابط دو کشور در دوره مورد بررسی به شمار می‌روند. در همین راستا، سؤال اصلی پژوهش این است که سیر تحولات ژئوپلیتیکی چه تأثیری بر روابط ایران با افغانستان داشته است؟ در پاسخ به این سؤال، این فرضیه مطرح می‌شود که با وجود نزدیکی تمدنی و فرهنگی و همکاری‌های اقتصادی میان تهران و کابل، وضعیت حاصل جمع جبری صفر یا متغیر حاکم بر روابط، پس از روی کار آمدن طالبان در سال ۱۴۰۰ ش، سبب تشدید تنش‌ها میان دو کشور شده است. بر این اساس، تهدیدهایی مانند بحران پناهندگان، قاجاق مواد مخدر، حضور گروه تروریستی داعش خراسان و مسئله تقسیم آب هیرمند یا اختلافات هیدروپلیتیکی، از عوامل مؤثر در افزایش تنش میان ایران و افغانستان بوده‌اند. این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی و با استفاده از روش‌های پژوهش کیفی انجام شده و برای گردآوری اطلاعات از منابع اسنادی-کتابخانه‌ای و تارنماهای معتبر استفاده شده است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۰۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۱/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۲۵

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۲/۲۵

شماره صفحات: ۲۵-۵۰

واژگان کلیدی:

افغانستان، سیاست همسایگی،

اختلافات ژئوپلیتیکی، اختلافات

هیدروپلیتیکی، همکاری اقتصادی و

فرهنگی، داعش خراسان

استناد به مقاله:

رضاپور، د. (۱۴۰۴). تبیین الگوی رفتاری جمهوری اسلامی ایران در قبال افغانستان. پژوهشنامه خراسان بزرگ، ۱۶(۶۱)، ۲۵-۵۰.

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2026.490532.1235>URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_245453.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

مقدمه

روابط سیاسی ایران و جمهوری افغانستان تحت تأثیر عوامل تاریخی، فرهنگی و امنیتی قرار دارد. با وجود پیوندهای عمیق فرهنگی و زبانی، تنش‌هایی نیز در این روابط وجود دارد که به‌ویژه پس از بازگشت طالبان به قدرت در سال ۱۴۰۰ ش تشدید شده است. ایران نگران نفوذ طالبان بر منابع آبی و تهدیدهای امنیتی ناشی از گروه‌های تروریستی، مانند داعش خراسان، است. همچنین، مهاجرت گسترده افغانستانی‌ها به ایران و چالش‌های ناشی از قاچاق مواد مخدر بر روابط دو کشور تأثیر منفی گذاشته است. ایران تلاش کرده است با طالبان ارتباط برقرار کند، اما این رابطه همچنان تحت تأثیر چالش‌های امنیتی و اختلافات بر سر مسائل هیدروپلیتیکی قرار دارد. همچنین، خروج ناگهانی ایالات متحده، نه تنها جهان را در حیرت و آشفتگی قرار داد، بلکه خلأ قدرتی در منطقه ایجاد کرد و فرصتی برای سازمان‌های شبه نظامی، مانند داعش خراسان^۱ و سایر گروه‌های شورشی، فراهم آورد تا از افغانستان به‌عنوان پایگاهی برای ایجاد اختلال در امنیت منطقه استفاده کنند. با این حال، خروج ایالات متحده به کشورهای منطقه‌ای و فرماندهی‌های این امکان را داد تا مسئولیت ثبات افغانستان را بر عهده گیرند. به‌عنوان مثال، چین و روسیه فرصت مناسبی برای گسترش عملیات‌های مشترک خود از طریق افغانستان به دست آوردند و توانستند اهداف ژئواکونومیک و ژئوپلیتیک خود را دنبال کنند. برای پاکستان نیز افغانستان به دلایل متعددی دارای اهمیت است؛ از جمله جلوگیری از استفاده از سرزمین افغانستان علیه پاکستان، کنترل شبه‌نظامیان افغان به‌منظور بهبود وضعیت امنیت داخلی، تقویت روابط مردم با مردم، تعمیق روابط تجاری و ترانزیتی و اجرای پروژه‌های مشترک انرژی برای ایجاد اتصال اقتصادی قوی. چین نیز مانند پاکستان نگرانی‌های امنیتی در افغانستان دارد؛ چنان‌که این کشور می‌خواهد از گسترش

افراط‌گرایی و تروریسم از افغانستان، به‌ویژه در سین‌کیانگ و به‌طور کلی در منطقه، جلوگیری کند؛ به‌ویژه با توجه به احیای جنبش اسلامی ترکستان شرقی^۲]. علاوه بر این، روسیه خروج نیروهای ایالات متحده و ناتو را نشانه‌ای از افول نظم جهانی تک‌قطبی تحت سلطه ایالات متحده دانسته است. روسیه نمی‌خواهد در افغانستان بی‌ثباتی ایجاد شود؛ زیرا این بی‌ثباتی می‌تواند به کشورهای آسیای مرکزی سرایت کند و به مهاجرت ناخواسته به سمت روسیه منجر شود و بر جاه‌طلبی‌های روسیه برای پایان دادن به حملات الهام‌گرفته از اسلام‌گرایی در خاک این کشور، به‌ویژه در مناطق جنوبی، تأثیر بگذارد (Naqvi & Ammara, 2023, p. 3).

تغییرات ژئوپلیتیکی در جهان، به‌ویژه در آسیای جنوب‌غربی و آسیای مرکزی، به دلیل تمرکز ثروت و منابع انرژی در این مناطق به وقوع پیوسته است. این مناطق به‌عنوان نقاط کلیدی در معادلات ژئوپلیتیکی جهانی شناخته می‌شوند؛ زیرا بیش از ۷۰ درصد از ذخایر نفت و ۴۰ درصد از ذخایر گاز طبیعی جهان در آن‌ها قرار دارد (Yazdani & Touiserkani, 2011, p. 12). در میان این تحولات گسترده ژئوپلیتیکی در جهان، افغانستان نیز از موقعیتی قابل‌توجه برخوردار است. افغانستان ویژگی‌های مشترک تمدنی، ژئوکالچر مذهبی و عوامل قومی مشترکی با ایران دارد؛ اما به دلیل ضعف ساختارهای سیاسی، حضور طالبان و وجود کانون‌های رقابت ژئوپلیتیکی قدرت‌های منطقه‌ای و جهانی، در دهه‌های گذشته پیوسته با چالش‌های مختلف ژئوپلیتیکی و ژئواکونومیک مواجه بوده است. این مسائل بر روابط افغانستان با همسایگانش، به‌ویژه ایران، تأثیرگذار بوده‌اند. ایران و افغانستان قرن‌هاست که با قرار گرفتن در یک بافت تمدنی و جغرافیایی مشترک، نوعی همسایگی آرام را تجربه کرده‌اند؛ اگرچه این مجاورت سرزمینی زمینه‌ساز مناقشه‌های متعددی، به‌ویژه در زمینه بهره‌برداری از آب رودخانه‌های مشترک، بوده است. از دیگر موارد مناقشه

1. ISKP

2. ETIM

میان دو کشور می‌توان به شناسایی دولت طالبان از سوی جمهوری اسلامی ایران، مهاجرت‌های گسترده افغان‌ها به شهرهای ایران، تنش‌های ایران با قاچاقچیان مواد مخدر از سمت افغانستان و نفوذپذیری مرزهای افغانستان اشاره کرد. اهمیت ژئوپلیتیکی جدید افغانستان بیشتر از دو پدیده مهم تأثیر پذیرفته است:

۱- تغییر ماهیت روابط و سیاست بین‌المللی و جامعه جهانی نسبت به افغانستان؛

۲- دگرگونی بنیاد ساختارهای ذهنی و سیاسی در داخل افغانستان که در مسیر تکوین آرمان ملت مدیریت می‌شود. بر این اساس، موقعیت راهبردی افغانستان به دخالت کشورهای همسایه در امور داخلی آن و همچنین ایجاد چالش‌هایی گسترده در بسیاری از زمینه‌ها منجر شده است. تمامی این مسائل امروزه بر روابط افغانستان با ایران نیز اثرگذار بوده و موانعی را برای تعامل بیشتر این دو کشور همسایه ایجاد کرده‌اند (Pourramezan, 2023, p. 8).

به‌لحاظ نظری، انتظار می‌رفت روابط تهران و کابل، با وجود پیوندهای تاریخی، فرهنگی و مذهبی، نزدیک و پایدار باشد؛ اما در عمل، عوامل همگرایی در برابر عوامل واگرایی ناکام مانده‌اند و ایران و افغانستان روابط پرفرازونشیبی را تجربه کرده‌اند. افزون بر آن، افغانستان روابط نزدیک‌تری با رقبای ایران، از جمله عربستان و پاکستان، برقرار کرده و در دوره‌های مختلف، زمینه‌هایی را برای تهدید امنیت ملی ایران فراهم آورده است. همچنین، ایران که مرزهای گسترده‌ای با این کشور دارد، نمی‌تواند نسبت به مسائل سیاسی، فرهنگی و حضور بازیگران تروریستی در مرزهای خود بی‌تفاوت باشد. از این رو، برای اتخاذ سیاست خارجی درست و منطقی در قبال این تهدیدها، شناخت و درک آن‌ها ضروری است.

بنابراین، پژوهش حاضر درصدد پاسخ‌گویی به این پرسش است که سیر تحولات ژئوپلیتیکی چه تأثیری بر روابط ایران با افغانستان داشته است؟ از آنجاکه ایران به‌طور سنتی قدرتی با رویکرد ژئوپلیتیکی در منطقه، به‌ویژه در حوزه همسایگی، محسوب می‌شود، در فرضیه پژوهش انتظار می‌رود که،

باوجود نزدیکی تمدنی و فرهنگی و همکاری‌های اقتصادی میان تهران و کابل، با توجه به وضعیت حاصل جمع جبری صفر یا متغیر به‌عنوان اصل حاکم بر تحولات ژئوپلیتیکی، به‌ویژه پس از روی کار آمدن طالبان در سال ۱۴۰۰ش، تهدیدهایی مانند بحران پناهندگان، قاچاق مواد مخدر، حضور گروه تروریستی داعش خراسان و مسئله تقسیم آب هیرمند یا اختلافات هیدروپلیتیکی، سبب افزایش تنش‌ها میان ایران و افغانستان شوند.

پیشینه پژوهش

به نظر می‌رسد در زمینه بررسی روابط میان ایران و افغانستان، پژوهش‌های بسیاری به زبان فارسی و انگلیسی انجام شده است که در ادامه، به چند نمونه از منظر سیاسی، اقتصادی و امنیتی که ارتباط بیشتری با موضوع پژوهش حاضر دارند، اشاره می‌شود. سیاوشی (۲۰۲۴) در مقاله‌ای با عنوان «افغان‌ها در ایران: دولت و عملکرد سیاست‌های مهاجرتی» معتقد است که از زمان تأسیس جمهوری اسلامی ایران (۱۳۵۷ش)، این کشور یکی از بزرگ‌ترین جمعیت‌های پناهندگان و مهاجران افغان را در میان کشورهای مختلف پذیرفته است. وی برای توضیح سیاست‌های مهاجرتی ایران و تغییرات آن‌ها در طول زمان، درصدد پاسخ‌گویی به دو پرسش بوده است: نخست، این سیاست‌ها چگونه و چرا شکل گرفته‌اند و دولت تا چه اندازه بر چنین سیاست‌های مهمی کنترل دارد؟ پرسش دوم به مفهوم دولت، ظرفیت‌ها و محدودیت‌های آن و روابط دولت با جامعه اختصاص دارد. همچنین، تاریخ مهاجرت در ایران، که شامل سیاست‌ها و نتایج آن‌هاست، زمینه‌ای مناسب برای این بررسی فراهم می‌کند و به‌نوبه خود، پرداختن به مسئله کنترل دولت به درک بهتر تغییرات سیاست‌های مهاجرتی ایران در قبال افغان‌ها منجر می‌شود. نقوی و ظاهر (۲۰۲۳) در مقاله‌ای با عنوان «سیاست ایران در قبال طالبان دوم: رویکردی محتاطانه برای حداکثر سود» اذعان دارند که، اگرچه ایران نمی‌خواست پس از خروج آمریکا، طالبان به‌طور کامل بر ساختار سیاسی

افغانستان مسلط شود، روابط تهران و طالبان بر اساس منافع متقابل و با رویکردی کاملاً محتاطانه برقرار شده است. لاسون و لنگزی (۲۰۲۳) در مقاله‌ای با عنوان «روابط آشفته ایران با افغانستان و تاجیکستان: معضل همسویی مرکب» معتقدند که بازگشت طالبان به قدرت در افغانستان تهدیدهای جدی برای جمهوری اسلامی ایران به همراه داشته و تهران با این معضل مواجه است که چگونه به این خطرات پاسخ دهد: آیا باید به مصالحه با طالبان ادامه دهد یا به موضع خصمانه‌ای که در دهه ۱۳۷۰ ش نسبت به کابل اتخاذ کرده بود، بازگردد؟ هر یک از این راهبردها می‌تواند تا حدی وضعیت امنیتی ایران را بهبود بخشد؛ اما پیامدهای ناخواسته‌ای نیز به همراه دارد که آسیب‌پذیری‌های ایران را تشدید می‌کند.

سعیدی (۲۰۲۲) در مقاله‌ای با عنوان «جنگ خاموش: بحران آبی افغانستان و ایران» معتقد است که ایران به دلیل فشارها و تهدیدهای مکرر، مجبور شد به‌طور ناخواسته استقلال افغانستان را در کنفرانس پاریس به رسمیت بشناسد تا بتواند آب مورد نیاز خود را از افغانستان دریافت کند. با وجود تمام این دیدگاه‌های مختلف، خوشبختانه در طول قرن‌ها جنگ یا درگیری مستقیمی میان ایران و افغانستان بر سر مسئله آب رخ نداده است. با این وجود، افغانستان بر این باور بود که با کنترل آب‌های خروجی خود به سمت ایران می‌تواند رفتار و تصمیمات سیاسی ایران را در زمینه فروش نفت ارزان و پذیرش مهاجران به ایران تحت تأثیر قرار دهد.

عباسیان (۲۰۲۲) در مقاله‌ای با عنوان «دشمن دشمن من: رویکرد ایران به ظهور مجدد طالبان» استدلال می‌کند که ایران طالبان را عاملی برای تضعیف آمریکا، جلوگیری از گسترش داعش در خراسان و تقویت نفوذ ایران در آسیای مرکزی می‌داند. نویسنده معتقد است که اگرچه به قدرت رسیدن طالبان در افغانستان چالش‌هایی برای ایران به همراه دارد، مزایای آن به‌گونه‌ای است که تهران را از دست کشیدن از روابط با طالبان باز می‌دارد.

از میان این آثار، دو مقاله اخیر بیشترین شباهت را با پژوهش حاضر دارند؛ با این تفاوت که نوآوری و تازگی این پژوهش به زمینه‌های ژئوپلیتیکی ایجاد تعارض و همکاری میان ایران و افغانستان در جنوب غرب آسیا اختصاص دارد. سایر آثار، روابط این دو کشور را در قالبی منسجم، مانند تقابل یا تعامل دوجانبه آن‌ها در این منطقه، بررسی نکرده‌اند؛ این همان هدفی است که پژوهش حاضر با استفاده از رهیافت‌های ژئوپلیتیکی دنبال می‌کند.

روش پژوهش

این پژوهش از نظر هدف، توسعه‌ای، از لحاظ وسعت، پهنانگر و از نظر منابع، اسنادی است و بر اساس رویکرد توصیفی - تحلیلی و روش‌های کیفی انجام شده است. جامعه آماری این پژوهش، منابع و پژوهش‌های در دسترس مرتبط با روند ژئوپلیتیکی روابط ایران و افغانستان است. نمونه‌گیری در این پژوهش به صورت جست‌وجو در فهرست مطالب و تعیین واژگان کلیدی انجام شده است. اطلاعات از منابع اسنادی، کتابخانه‌ای و تارنماهای معتبر گردآوری و داده‌ها به صورت دسته‌بندی در مفاهیم کلیدی تحلیل شده‌اند؛ سپس مقولات ژئوپلیتیکی و درنهایت، هسته‌های اصلی واگرایی و همگرایی تعیین شده‌اند.

چارچوب نظری

چارچوب نظری پژوهش حاضر بر خوانشی سه‌سطحی و سه‌حوزه‌ای از ژئوپلیتیک استوار است. ژئوپلیتیک در پی تحلیل تأثیرات جغرافیا بر سیاست است و به چگونگی تأثیر مؤلفه‌های جغرافیایی بر روابط میان دولت‌ها و تلاش برای سلطه جهانی می‌پردازد. از این رو، ژئوپلیتیک، قدرت، جغرافیا و نظم سلطه جهانی را به یکدیگر پیوند می‌دهد و بر نقش محدودیت‌ها و فرصت‌های جغرافیایی در اجرای سیاست تأکید می‌کند. بر همین مبنا، هر کشوری با توجه به تحولات محیطی، با کم‌وکیف متفاوت، با سیستمی از تهدید. فرصت‌ها مواجه است. این تهدید. فرصت‌ها در سه حوزه ژئوپلیتیک، ژئواکونومیک و ژئوکالچر و در سه سطح داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی روی می‌دهند. در این سیستم تهدید

فرصت، دولت‌ها تلاش می‌کنند تا حد امکان تهدیدها را مهار یا تعدیل کنند و در مقابل، بیشترین استفاده را از فرصت‌ها داشته باشند. به بیان دیگر، دولت‌ها درصدد بیشینه‌سازی فرصت‌ها و کمینه‌سازی تهدیدها هستند. از این رو، نظریه سه‌سطحی. سه‌حوزه‌ای محی‌الدین مصباحی، خوانشی ویژه از ژئوپلیتیک است که دیدگاهی سه‌جانبه از سیستم بین‌المللی، شامل سه سطح داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی، و سه حوزه مرتبط و درعین‌حال متمایز ژئوپلیتیک، ژئواکونومیک و ژئوکالچر ارائه می‌دهد. بر این اساس، تهدیدها و فرصت‌ها در حوزه‌های مختلف قابلیت تسری دارند و از سطوح منطقه‌ای و بین‌المللی به سطح داخلی سرریز می‌شوند و برعکس. همچنین، تهدید. فرصت‌ها در یک حوزه می‌توانند به حوزه‌های دیگر تسری یابند (Salehi, Yeganeh, 2023, p. 6).

در این چارچوب، ژئواکونومی و ژئوکالچر به ترتیب به عنوان ابعاد اقتصادی و فرهنگی ژئوپلیتیک در نظر گرفته می‌شوند. گروس، ژئواکونومی را ادغام اهداف اقتصادی و ژئوپلیتیکی می‌داند. ژئواکونومی از ترکیب عناصر سه‌گانه جغرافیا، قدرت و اقتصاد شکل گرفته است. در ژئواکونومی، عنصر اقتصاد جایگزین عنصر سیاست در ژئوپلیتیک می‌شود. بنابراین، استفاده از ابزارهای اقتصادی برای تولید نتایج مفید ژئوپلیتیکی و تأثیر اقدامات اقتصادی سایر کشورها بر اهداف ژئوپلیتیکی یک کشور، ژئواکونومی نام دارد. در ژئواکونومی، عواملی مانند انرژی، امنیت مسیرهای انتقال انرژی، ترانزیت، کریدورهای منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای و تجارت اهمیت دارند. واژه ژئوکالچر از دو واژه «ژئو» به معنای جغرافیا و «کالچر» به معنای فرهنگ تشکیل شده است و به تأثیر متقابل این دو بر یکدیگر اشاره دارد. قاسمی، ژئوکالچر را برآمده از پویا و دینامیک هویت در نظام بین‌الملل تعریف می‌کند (Ghasemi, 2012, p. 132). فرهنگ جغرافیایی به مجموعه‌ای از ویژگی‌ها در میان گروهی از مردم، مانند آداب و رسوم، باورها، زبان و رفتارهایی اطلاق می‌شود که در طول زمان تحت تأثیر جغرافیا قرار گرفته‌اند یا بر آن تأثیر

گذاشته‌اند (Feizollahi & Pourahmadi, 2023, p. 5).

ترتیب امنیتی همسایگی ایران از سه ستون اصلی ژئوپلیتیک، ژئواکونومیک و ژئوکالچر برخوردار است. به لحاظ ژئوپلیتیک، بحران افغانستان و پاکستان؛ به لحاظ ژئواکونومیک، کریدورهای ترانزیت و انرژی؛ و به لحاظ ژئوکالچر، ملی‌گرایی قومی، از بیشترین اهمیت برخوردارند. مسائل ژئوپلیتیک، ژئواکونومیک و ژئوکالچر، به واسطه بحران‌های لاینحل افغانستان و تأثیری که این جنگ در بازاریابی ترجیحات بازیگران منطقه‌ای داشته است، و نیز معمای ژئوپلیتیکی تحمیل‌شده بر معادلات و تحولات این منطقه، با عدم قطعیت‌های بسیاری مواجه هستند. این عدم قطعیت، در کنار تهدیدها و پیامدهای سیاسی. امنیتی عدیدة علیه منافع ایران، فرصت‌های ساختاری ویژه‌ای را نیز برای افزایش نقش‌آفرینی فعال ایران در تحولات همسایگی ایجاد کرده است.

سیاست خارجی ایران در قبال افغانستان (۱۳۷۴-۱۳۹۹ش)
ایران در روابط خود با رژیم اول طالبان در افغانستان، رویکردی بسیار خصمانه اتخاذ کرد و مانند بسیاری از کشورها، به دلیل تفاوت‌های مذهبی، ایدئولوژیک و سیاسی، از به رسمیت شناختن دولت طالبان خودداری کرد و از بازگشت برهان‌الدین ربانی، رئیس‌جمهور افغانستان (۱۳۷۰-۱۳۷۴ش) و رهبر سیاسی ائتلاف شمال، حمایت کرد. ایران رژیم طالبان را یک گروه ناکوتروریستی معرفی کرد که زمینه را برای فعالیت سایر سازمان‌های تروریستی و ایجاد ناامنی جهانی فراهم می‌کند. همچنین، ایران طالبان را متهم کرد که عناصر اسلام و سنت قبیله‌ای پشتون را برای توجیه اقدامات خود با یکدیگر ترکیب می‌کند (Milani, 2006, p. 245). یکی از دلایل اصلی شکاف میان ایران و طالبان، اختلافات طالبان با شیعیان هزاره بود. طالبان که پیروان نسخه‌ای بنیادگرایانه از مکتب سنی هستند، رویکردی خصمانه نسبت به شیعیان داشتند. در روزهای اولیه پس از به دست گرفتن قدرت، طالبان به صراحت مخالفت خود را با جامعه هزاره

ابراز کردند. طالبان نه تنها ملی‌گرایی قومی را نمایان کردند، بلکه از ایدئولوژی بنیادگرایانه شریعت نیز پیروی می‌کردند که آنان را در تضاد با بسیاری از بزرگان قبایل پشتون و نخبگان سیاسی قرار می‌داد. از سوی دیگر، ایران به دلیل ایدئولوژی مذهبی و انقلابی خود، از شیعیان هزاره در حوزه‌های فرهنگی، اقتصادی و سیاسی حمایت کرد. هزاره‌ها نه تنها اشتراکات فرهنگی با ایران دارند، بلکه به گویشی از زبان فارسی نیز سخن می‌گویند. پس از ۱۳۵۷ ش، ایران از مجاهدین هزاره که علیه اتحاد جماهیر شوروی در جهاد افغانستان می‌جنگیدند، حمایت کرد. علاوه بر این، شمار بسیاری از هزاره‌هایی که به دلیل جنگ شوروی، افغانستان از این کشور گریخته بودند، از سوی ایران به عنوان مهاجر قانونی پذیرفته شدند. در سال ۱۳۷۶ ش، حادثه‌ای بسیار تراژیک، موسوم به کشتار هزاره، در شهر مزار شریف افغانستان رخ داد. این حادثه به کشته شدن نزدیک به ۲۰۰۰ مرد هزاره و همچنین دیپلمات‌های ایرانی منجر شد. این واقعه موجب تشدید تنش در روابط دوجانبه شد؛ به گونه‌ای که ایران برای نخستین بار نیروهای نظامی خود را به سمت مرز افغانستان اعزام کرد (Treyster, 2002, p. 530).

علاوه بر تنش‌های داخلی، روابط ایران و طالبان تحت تأثیر ملاحظات ژئوپلیتیکی، به ویژه ایدئولوژی مذهبی نشئت گرفته از عربستان، نیز قرار داشت؛ ایدئولوژی‌ای که ایران را بزرگ‌ترین رقیب ایدئولوژیک خود می‌دانست. شایان ذکر است که عربستان در ارائه حمایت ایدئولوژیک از رژیم طالبان، همراه با آموزش و منابعی که از سوی ایالات متحده فراهم می‌شد، نقش محوری داشت؛ به طوری که به نظر یک کارشناس، موفقیت‌هایی که طالبان در گذشته کسب کرده‌اند، بدون حمایت عربستان ممکن نبود (Siddique, 2012, p. 6).

همچنین، با روی کار آمدن رژیم طالبان که از سوی عربستان حمایت می‌شد، ایران نگران گسترش وهابیت و در نتیجه ظهور ایدئولوژی‌ای تهدیدآمیز در همسایگی خود بود.

پس از وقایع ۱۱ سپتامبر و حمله به برج‌های دوقلو، ایالات متحده در سال ۱۳۸۰ ش، به بهانه مبارزه با تروریسم و خشکاندن ریشه‌های آن، به افغانستان حمله کرد و طالبان را سرنگون ساخت. ایران در طول حضور نیروهای آمریکایی در منطقه، رویکردی عمل‌گرایانه اتخاذ کرد. منافع اولیه تهران و واشنگتن در مورد افغانستان هم‌راستا بود و هر دو خواهان برقراری نظم و امنیت پایدار در منطقه بودند. بنابراین، با وجود تمام تفاوت‌ها، ایران به‌طور علنی با سیاست‌های ایالات متحده در افغانستان مخالفت نکرد. انگیزه اصلی ایران، جلوگیری از ظهور هرگونه ایدئولوژی افراطی در همسایگی خود بود که می‌توانست منافع منطقه‌ای آن را به چالش بکشد. رویکرد عمل‌گرایانه ایران در سیاست‌هایش در مفهوم «گفت‌وگوی تمدن‌ها» تجلی یافت که از سوی رئیس‌جمهور وقت ایران، محمد خاتمی، مطرح شد (Junaid et al., 2021, p. 3).

این مفهوم با هدف پرکردن فاصله میان ایران و سایر نقاط جهان، به ویژه غرب، طراحی شده بود؛ اما ایران در عمل به شدت با دخالت نظامی ایالات متحده در افغانستان مخالف بود، زیرا این امر می‌توانست به محاصره ایران از سوی ایالات متحده منجر شود و سیاست‌های منطقه‌ای ایران را مختل کند. علاوه بر این، حضور طولانی مدت ایالات متحده در افغانستان به معنای وجود دولتی حامی ایالات متحده در کابل بود که این امر نیز در دوره ریاست‌جمهوری حامد کرزی محقق شد. وی با مخالفت شدید گروه‌های قومی مواجه بود که حاضر به پذیرش او به عنوان رهبر خود نبودند؛ اما ایران نقش مهمی در پرکردن شکاف میان ائتلاف شمال و رئیس‌جمهور پشتون، حامد کرزی، ایفا کرد. دیپلمات ارشد ایرانی، محمدجواد ظریف، رهبران ائتلاف شمال را متقاعد کرد حمایت خود را از دولت کرزی گسترش دهند تا افغانستان به ثبات لازم برسد.

به گفته یک رهبر برجسته افغان: "اگر ایران نبود، دوستان غربی ما نمی‌توانستند امروز به این راحتی بیایند و درباره همه کارهایی که برای ما انجام داده‌اند صحبت کنند" (Hunter, 2003, p. 140). دلیل اصلی این رویکرد

دوستانه تهران، عمل‌گرایی آن بود؛ زیرا ایالات متحده در خنثی کردن تهدید طالبان برای ایران کمک‌کننده بود.

حضور نظامی ایالات متحده در افغانستان در درازمدت از سوی ایران مثبت ارزیابی نمی‌شد، زیرا تهران از این بیم داشت که حضور طولانی‌مدت ایالات متحده، مقابله با هژمون منطقه‌ای را برای محور مقاومت دشوار کند؛ به‌طوری‌که این تنش حتی پیش از حمله آمریکا به افغانستان، زمانی که رئیس‌جمهور بوش ایران را در «محور شرارت» قرار داد، افزایش یافت. ایران نگران بود که نیروهای نظامی ایالات متحده از خاک افغانستان برای انجام فعالیت‌های جاسوسی علیه تهران استفاده کنند؛ امری که می‌توانست چالش‌های داخلی و خارجی برای ایران ایجاد کند. یکی از رویدادهایی که نارضایتی‌های ایران را تأیید کرد، سقوط پهپاد جاسوسی ایالات متحده در حریم هوایی ایران در تیر ۱۳۸۹ ش بود که پس از تحقیقات مشخص شد این پهپاد از افغانستان آمده است (Kaura, 2020). ایران تلاش کرد از هر توافقی که می‌توانست راه را برای حضور نظامی ایالات متحده در افغانستان هموار کند، جلوگیری کند. در این راستا، تهران به‌طور مستقیم با پارلمان افغانستان و دولت کرزی مذاکره کرد تا آنان را از ایجاد چارچوبی بلندمدت برای همکاری با آمریکا منصرف کند. در طول این مدت، رویکرد ایران به‌گونه‌ای بود که موازنه را در برابر تهدیدهای ایجادشده مدیریت کند. بنابراین، ایران به بسیاری از رؤسای قبایل کمک مالی کرد تا منافع راهبردی افغانستان را در برابر دست‌اندازی‌های آمریکا حفظ کنند.

علاوه بر حمایت نظامی، ایران همچنین سرمایه‌گذاری‌های زیادی در افغانستان انجام داد تا قدرت نرم خود را به دلایل مختلف تقویت کند. یکی از این دلایل، حفظ نفوذ منطقه‌ای خود از طریق گروه‌های هزاره و تاجیک بود که از نظر ایدئولوژیک به ایران نزدیک‌تر بودند. دلیل دیگر، مقابله با ایالات متحده در افغانستان بود. سرمایه‌گذاری‌های ایران محدود به مسائل اقتصادی نبود و تهران تلاش‌های گسترده‌ای برای مهندسی اجتماعی انجام داد که شامل

ساخت مدارس ایرانی در نقاط مختلف افغانستان می‌شد. یکی از بزرگ‌ترین حوزه‌های علمیه به نام خاتم‌النبیین در مرکز افغانستان، آموزه‌های اسلامی را ترویج می‌کند. حوزه علمیه خاتم‌النبیین و مؤسسه تحصیلات عالی آن توسط مرحوم آیت‌الله‌العظمی محسنی (ره) در ۱۳۸۲ ش در منطقه کارته سه شهر کابل، با هدف رفع خلأ فرهنگی و گسترش فرهنگ اسلامی تأسیس شد. این نخستین بار بود که دختران در مدرسه‌ای جداگانه در سطوح عالی به آموزش علوم دینی می‌پرداختند. در این مرکز اسلامی، شیعیان و اهل سنت در کنار یکدیگر آموزش می‌بینند و دختران و پسران در یک مکان درس می‌خوانند که می‌توان آن را از دیگر ویژگی‌های بارز این مرکز به شمار آورد (Ofoghandisheh, 2022).

ایران علاوه بر تقویت روابط سنتی خود در افغانستان، سیاست «پیش‌بینی استراتژیک» را نیز دنبال کرد؛ به‌طوری‌که طالبان را به‌عنوان نهادی کلیدی در مقابله با ایالات متحده در افغانستان در نظر گرفت. بنابراین، این کشور به‌طور هم‌زمان از طالبان و دولت افغانستان حمایت کرد، به این امید که راه را برای خروج ایالات متحده هموار کند و نفوذ خود را در کشور پس از پایان حضور ایالات متحده افزایش دهد. خروج ایالات متحده از افغانستان فرصت‌هایی را برای ایران، هم در سطح داخلی و هم در حوزه ژئوپلیتیک، فراهم کرد. از نظر ایدئولوژیک، روایت ضدآمریکایی ایران به دلیل خروج ناگهانی ایالات متحده از افغانستان تقویت شد و ایران از تسلط طالبان بهره‌برداری کرد تا از این روایت سیاسی برای نمایش شکست ایالات متحده استفاده کند. درعین‌حال، حضور طالبان به نفع منافع ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیک ایران بود، اما نگرانی‌های امنیتی را نیز برای ایران به همراه داشت. بنابراین، ایران در قبال قدرت‌گیری دوباره طالبان بسیار محتاط بود؛ به‌نحوی‌که مقامات ایرانی در مناسبت‌های مختلف بیان کردند که سیاست ایران نسبت به حکومت جدید در افغانستان بر اساس رفتار طالبان نسبت به جمهوری اسلامی خواهد بود. مقام معظم رهبری، آیت‌الله سیدعلی خامنه‌ای، نیز در سخنرانی خود در ۹ بهمن ۱۳۹۹

بیان داشتند: "ماهیت روابط ما با دولت‌ها به ماهیت روابط آن‌ها با ما بستگی دارد" (FathollahNejad & Azizi, 2021, p. 21).

محورهای روابط همکاری جویانه ایران و افغانستان

روابط تجاری و اقتصادی: تبدیل منافع مشترک و روابط راهبردی به تجارت دوجانبه همواره یکی از نقاط ضعف سیاست خارجی ایران و، به‌طور مشخص، دیپلماسی اقتصادی کشور بوده است؛ زیرا از منظر رویکرد دیپلماسی اوکانو به دیپلماسی اقتصادی، دیپلماسی اقتصادی مؤثر باید درصدد استفاده از نفوذ سیاسی و راهبردی برای پیشبرد منافع اقتصادی و در نتیجه منافع و رفاه شهروندان کشور باشد و برعکس. باین‌حال، روابط تجاری و اقتصادی با افغانستان شاید مهم‌ترین استثنا در این حوزه و نمونه‌ای موفق از دیپلماسی اقتصادی ایران، باوجود تمام چالش‌ها، در بهره‌گیری از ظرفیت‌های سیاسی و راهبردی و رویکردهای سیاست خارجی برای پیشبرد اهداف اقتصادی در حوزه تجارت و کریدورها بوده باشد.

روابط اقتصادی میان ایران و افغانستان نیز در حال گسترش است؛ به‌طوری‌که حجم تجارت دوجانبه بین دو کشور در سال ۱۳۹۸ ش تقریباً ۷۵/۱ میلیارد دلار بود که به دلیل خروج ایالات متحده از توافق هسته‌ای (JCPOA)، روند کاهشی را تجربه کرد (ECP, 2022). در همین راستا، تجارت ایران با افغانستان، شامل صادرات غیرنفتی به‌علاوه واردات، در سال مالی ۱۴۰۲ ش به ۳۴۰۵ تن به ارزش ۶۶/۱ میلیارد دلار رسید (تصویر ۱). این آمار نشان می‌دهد که حجم تجارت بین دو کشور همسایه از نظر ارزش، نسبت به سال قبل که ۸۵/۱ میلیارد دلار بود، ۱۰ درصد کاهش یافته است (Financial Tribune, 2023).

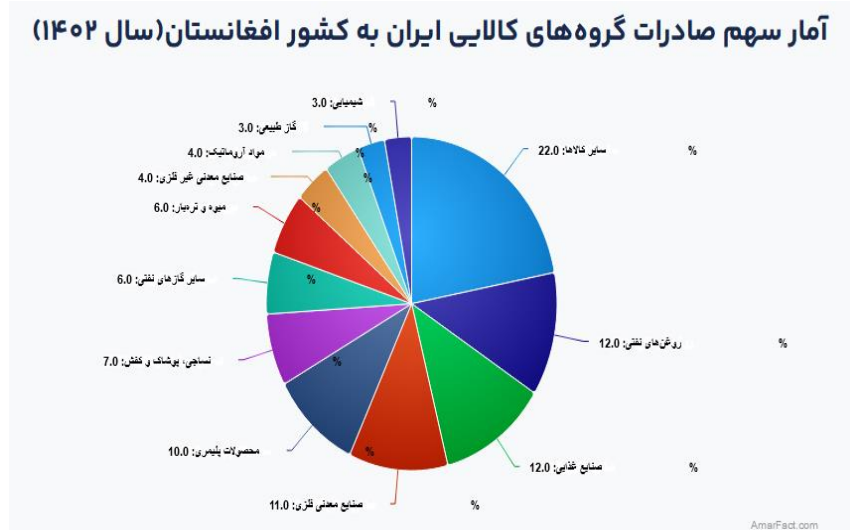
باین‌وجود، اوایل خرداد ۱۴۰۳ ش، وابسته تجاری ایران در افغانستان اعلام کرد که صادرات غیرنفتی ایران به کشور همسایه در دو ماه اول سال مالی جاری، که از ۲۰ خرداد ۱۴۰۳ ش آغاز شد، نسبت به دوره مشابه سال گذشته رشد قابل‌توجهی داشته است. حسین روستایی گفت که

صادرات کالاهای غیرنفتی ایران به افغانستان در دو ماه اول سال مالی جاری ۱۰۲ میلیون دلار افزایش یافته است. وی افزود که افغانستان ششمین بازار هدف صادراتی ایران و یکی از کشورهای هدف صادراتی با بالاترین تراز مثبت تجاری با ایران محسوب می‌شود (Tehran Times, 9 October 2024).

این مقام رسمی، حجم صادرات غیرنفتی ایران به افغانستان از ۱۹ خرداد تا ۲۲ آبان ۱۴۰۳ ش را ۳۵۰ میلیون دلار اعلام کرد که نشان‌دهنده افزایش ۴۱ درصدی نسبت به دوره مشابه سال گذشته است. در این دوره، ایران ۱۸۱ هزار تن کالای غیرنفتی به افغانستان صادر کرد. وی همچنین افزود که ایران بین ۱۹ خرداد و ۲۲ آبان ۱۴۰۳ ش، بیش از ۷ میلیون دلار کالا از افغانستان وارد کرده است. ایران در سال مالی گذشته، که در ۱۹ خرداد ۱۴۰۳ ش پایان یافته است، بیش از ۸/۱ میلیارد دلار محصولات غیرنفتی به کشور همسایه صادر کرد که نشان‌دهنده رشد ۶/۱۳ درصدی نسبت به سال قبل است. روستایی خاطرنشان کرد که ایران سالانه حدود ۲ میلیارد دلار کالا به افغانستان صادر می‌کند که عمدتاً شامل ماشین‌آلات، مصالح ساختمانی، مواد غذایی و نفت است و، در مقابل، صادرات افغانستان به ایران تنها حدود ۳۰ میلیون دلار است (Bayramli, 16 March 2024).

علاوه بر این، ایران در سرمایه‌گذاری در افغانستان نیز فعال بوده و حوزه اصلی فعالیت آن در صنایع کوچک و متوسط است که بخش‌هایی مانند معدن، تولید برق، زیرساخت، کشاورزی و آموزش را شامل می‌شود. افغانستان، به‌عنوان کشوری جنگ‌زده که طی دهه‌ها با درگیری مواجه بوده است، تنها چند تأسیسات تولید انرژی دارد. بنابراین، ۸۰ درصد از نیازهای انرژی این کشور از طریق واردات تأمین می‌شود که ایران سومین منبع بزرگ انرژی آن با سهم ۲۱ درصد است. این موضوع به ایران وزن اقتصادی در افغانستان داده است که می‌تواند به‌عنوان اهرمی سیاسی مورد استفاده قرار گیرد.

تصویر ۱: آمار سهم صادرات گروه‌های کالایی ایران به کشور افغانستان در ۱۴۰۲ ش (Amarfact, 2023)

منطقه‌ای، منافع خود را تأمین و برخی چالش‌ها را برطرف کنند. برای نمونه، اتصال ریلی دو کشور و تکمیل راه‌آهن خواف-هرات می‌تواند سهم دو کشور در ترانزیت منطقه را افزایش دهد. یکی از پروژه‌های مهم ترانزیتی با محوریت ایران، کریدور شمال-جنوب است که پوتین، رئیس‌جمهور روسیه، بر تکمیل آن تأکید کرده است. شاخه شرقی این کریدور، روسیه را از طریق قزاقستان و ترکمنستان به ایران و سپس به هند متصل می‌کند. بنابراین، توسعه زیرساخت‌های ریلی افغانستان می‌تواند این کشور را به کریدور شمال-جنوب متصل و تجارت آن، به‌ویژه با هند، را افزایش دهد. همچنین، تکمیل راه‌آهن خواف-هرات و توسعه آن به سمت تاجیکستان، اتصال ریلی هر سه کشور فارسی‌زبان را محقق می‌سازد. باید توجه داشت که تاجیکستان و افغانستان بارها تمایل خود را برای اتصال به بنادر جنوبی ایران ابراز کرده‌اند و این اتصال ریلی می‌تواند آن را به واقعیت تبدیل کند. البته کابل برای افزایش حجم مبادلات با کشورهای قفقاز نیز به ایران نیاز دارد که سرمایه‌گذاری طالبان در بنادر شمالی را می‌توان در همین راستا ارزیابی کرد (Dadparvar & Kaleji, 2024, p. 12).

روابط فرهنگی و تمدنی: روابط فرهنگی و تمدنی ایران و افغانستان، به‌عنوان دو کشور همسایه با تاریخ و فرهنگ مشترک، دارای ابعاد عمیق و پیچیده‌ای است. هر دو کشور

پس از خروج ایالات متحده از افغانستان، ایران به‌دنبال توسعه روابط چندجانبه با کشورهای منطقه بود و افغانستان را به‌عنوان مسیر تجاری مورد استفاده قرار داد. پروژه بندر چابهار ایران، که فعالیت آن از دو دهه پیش و حتی پیش از خروج آمریکا از افغانستان آغاز شده بود، نمونه‌ای بارز از این تلاش‌هاست. در این راستا، ایران به هند کمک می‌کرد تا روابط تجاری دوجانبه‌ای با افغانستان و جمهوری‌های محصور در خشکی آسیای مرکزی برقرار کند. این همکاری‌ها نه تنها به تقویت روابط اقتصادی میان ایران و هند کمک کرد، بلکه به‌عنوان پلی ارتباطی برای دسترسی به بازارهای افغانستان و آسیای مرکزی عمل نمود. بندر چابهار به‌عنوان یک مرکز کلیدی در کریدور حمل‌ونقل بین‌المللی شمال-جنوب پیش‌بینی شده است که می‌تواند نقش مهمی در تسهیل تجارت و سرمایه‌گذاری‌های منطقه‌ای ایفا کند (Curtis, 2023, p. 12).

با توجه به روابط دوستانه افغانستان با کشورهای آسیای مرکزی، ابتکارات فزاینده در زمینه راه‌آهن و انرژی از اهمیت خاصی برخوردار است. یکی از مهم‌ترین این پروژه‌ها، راه‌آهن پنج‌ملت است که چین، قرقیزستان، تاجیکستان، افغانستان و ایران را به یکدیگر متصل می‌کند. این کریدور به‌عنوان یک مسیر ترانزیتی کلیدی از چین به اروپا مطرح است. همچنین، ایران و افغانستان می‌توانند با همکاری در پروژه‌های

از لحاظ زبانی، به‌ویژه در استفاده از زبان فارسی، پیوندهای محکمی دارند و این امر به تبادل فرهنگی و شکل‌گیری ادبیاتی غنی میان آن‌ها کمک کرده است. همچنین، اسلام به‌عنوان یک عامل وحدت‌بخش، نقش مهمی در تقویت روابط فرهنگی ایفا می‌کند. این پیوندها موجب شده است ایران و افغانستان در زمینه‌های هنری، ادبی و علمی همکاری‌های نزدیکی داشته باشند. باوجود چالش‌های سیاسی و اجتماعی، ایران همواره تلاش کرده است از طریق حمایت‌های فرهنگی و اقتصادی به توسعه افغانستان کمک کند. روابط فرهنگی و تمدنی ایران و افغانستان دارای مزایای متعددی است که به تقویت همکاری‌های دو کشور کمک می‌کند (Tookhy, 2022, p. 4).

نخستین مزیت، پیوندهای زبانی و ادبی است. زبان فارسی به‌عنوان زبان مشترک، زمینه‌ساز تبادل فرهنگی و ادبیات غنی میان دو کشور می‌شود. این ارتباطات فرهنگی نه تنها به حفظ هویت فرهنگی کمک می‌کند، بلکه موجب تقویت همکاری‌های علمی و هنری نیز می‌شود. دومین مزیت، اشتراکات مذهبی است که باعث ایجاد حس نزدیکی و همبستگی میان مردم دو کشور می‌شود. اسلام به‌عنوان یک عامل وحدت‌بخش، زمینه‌ساز همکاری‌های اجتماعی و فرهنگی در حوزه‌های مختلف، ازجمله آموزش و پرورش، هنر و رسانه، است. علاوه بر این، سومین مزیت، همکاری‌های اقتصادی و تجاری است که از طریق پیوندهای فرهنگی تقویت می‌شود. این روابط می‌تواند به توسعه پروژه‌های مشترک در زمینه‌های مختلف، ازجمله زیرساخت‌ها، کشاورزی و صنعت، منجر شود. همچنین، چهارمین مزیت، مهاجرت افغان‌ها به ایران است که نیروی کار ارزان و توانمندی را وارد اقتصاد ایران کرده و درعین‌حال موجب تبادل فرهنگی و اجتماعی میان دو کشور شده است. درمجموع، این مزایا می‌توانند به تقویت روابط دو کشور کمک کنند و زمینه‌ساز همکاری‌های مثبت در آینده باشند (Firozi, 2022).

حوزه فرهنگ به دلایل مختلف در اولویت قرار گرفته و درصدد آن است تا توجه حوزه سیاست‌گذاری و نهادهای متولی ایرانی در حوزه افغانستان را به خود جلب کند. شواهد و نشانه‌های بسیاری درباره راهبرد ناموفق ایران در قبال افغانستان می‌توان ارائه کرد که حوزه فرهنگ، باوجود اهمیت فوق‌العاده و آثار آن بر دیگر حوزه‌ها، در آن بسیار ناکام بوده است. عملکرد صداوسیما ایران را می‌توان به‌عنوان یکی از نهادهای اصلی متولی بخش فرهنگ مورد توجه قرار داد. بررسی‌های صورت‌گرفته نشان می‌دهد که مهاجران، خود را در صداوسیما ایران "غریبه" و "بیگانه" می‌پندارند و برای پرکردن اوقات فراغت یا دسترسی به اخبار، ترجیح می‌دهند از دیگر رسانه‌های فارسی‌زبان بهره گیرند. این موضوع در قبال شهروندان افغانستانی در داخل این کشور با شدت بیشتری احساس می‌شود. این در حالی است که زبان و فرهنگ مشترک باید زمینه‌ساز تسلط رسانه‌ها و محصولات فرهنگی ایرانی، نظیر فیلم‌ها و سریال‌ها، در میان جمعیت افغانستان باشد؛ اما امروزه سریال‌های ترکیه‌ای تلویزیون‌های افغانستان را قبضه کرده‌اند. همچنین، افغانستانی‌ها بر این باورند که باوجود بیش از سه میلیون مهاجر افغانستانی در ایران و بیش از سی میلیون نفر در داخل افغانستان، صداوسیما ایران و رسانه‌های خبری و اجتماعی نتوانسته‌اند جریان‌ساز باشند و حتی رادیو دری، که در دهه‌های پیشین در میان افغان‌ها بسیار مورد وثوق بود، در سال‌های اخیر به‌شدت کمرنگ شده است. اگرچه نمی‌توان نقش رسانه‌های فارسی‌زبان بین‌المللی را نادیده گرفت، رسانه‌های ایرانی نیز اقدام منسجم و هدفمندی برای جذب و آموزش افغانستانی‌ها انجام نداده‌اند.

احساس "رهاشدگی" و "بی‌سرنوشتی" بخش بزرگی از اتباع افغانستان را فراگرفته است و آنان تلاش چندانی برای تطبیق‌پذیری با هنجارهای اجتماعی در ایران نمی‌کنند؛ ازاین‌رو، هزینه‌های قابل‌توجهی را در سطوح مختلف بردولت و جامعه ایران تحمیل می‌کنند. در این میان، نقش صداوسیما و دیگر رسانه‌ها بسیار حائز اهمیت است.

محورهای روابط چالش برانگیز ایران و افغانستان

نفوذ ایران در سیاست افغانستان محدود به یک بخش خاص نیست و این کشور با بخش قابل توجهی از جامعه افغانستان روابط مناسبی برقرار کرده است. به عنوان مثال، ایران روابط سیاسی مستحکمی با دولت مرکزی و همچنین رؤسای قبایل دارد که این امر، ایران را به یکی از بازیگران اصلی در این زمینه تبدیل کرده است. با این حال، مسائل متعددی می توانند در آینده مشکلاتی را در روابط دوجانبه ایران و افغانستان ایجاد کنند. این مسائل شامل اختلافات هیدروپلیتیکی، قاچاق مواد مخدر از مسیر افغانستان، افزایش تعداد پناهندگان در ایران و حضور نیروهای تروریستی است.

اختلافات هیدروپلیتیکی یا تقسیم آب هیرمند: در زمان کمبود آب، همواره میان ایرانیان و افغان‌های ساکن حوزه رود هیرمند منازعات و تنش‌هایی رخ داده است. این منازعات، همراه با اختلافات مرزی، موجب شد دولت ایران، مطابق ماده ششم پیمان صلح ایران. بریتانیا در ۱۲۳۵ق، موضوع تقسیم آب هیرمند را به داوری بریتانیا ارجاع دهد و وزارت امور خارجه انگلستان، ژنرال گلداسمیت را به عنوان مأمور داوری منصوب کند. وی در ۱۲۵۰ق رأی داوری خود را صادر کرد که هر دو دولت ایران و افغانستان آن را پذیرفتند. تنها جمله پایانی رأی مقرر می‌کرد که هیچ‌یک از طرفین نباید اقداماتی انجام دهند که به کاهش آب ضروری برای آبیاری سواحل هیرمند منجر شود. با این حال، با تغییر مسیر رود هیرمند در اواخر قرن نوزدهم میلادی، منازعات جدیدی شکل گرفت که بین سال‌های ۱۲۷۹ق تا ۱۲۸۱ق، به دلیل کمبود آب، شدت یافت. دولت ایران بار دیگر درخواست داوری از بریتانیا کرد. در سال ۱۲۸۱ق، سرهنگ مک‌ماهون ریاست هیئت داوری را بر عهده گرفت و رأی خود را در زمستان ۱۲۸۴ق صادر کرد که بر اساس آن، دو سوم آب هیرمند به افغانستان و یک سوم آن به ایران اختصاص یافت. ایران نسبت به تصمیم مک‌ماهون اعتراض کرد و اعلام کرد که یک سوم آب هیرمند برای نیازهای کشاورزی کافی نیست.

صداسیمای ایران چشم خود را بر نقش خود در این حوزه بسته و به خوبی به ایفای نقش نمی‌پردازد. نبود کارشناسی دقیق برای شناخت جغرافیا، فرهنگ، تاریخ، هنجارها و سیاست در افغانستان، در کنار بهره‌گیری از کارشناسانی که اطلاعات آن‌ها گاه نادرست یا قدیمی است، موجب می‌شود مهاجران افغانستانی از رسانه‌های ایرانی فاصله بگیرند یا حتی در برخی موارد، وجود "عمد" در ارائه اطلاعات نادرست را سیاستی کلان از سوی رسانه‌های جمهوری اسلامی ایران تلقی کنند. در اینجا، سرریز بی‌توجهی‌ها و کج‌سلیقگی‌ها در حوزه سیاست‌گذاری کلان فرهنگی به حوزه‌های دیگر به خوبی مشهود است. کافی است به رویکرد افغانستانی‌های تحصیل کرده یا ساکن ایران در قبال جمهوری اسلامی ایران نگاهی داشته باشیم و هزینه‌های ناشی از نفرت یا دوری افغان‌ها از ایران را در کنار هزینه‌های چهل ساله جمهوری اسلامی ایران برای افغانستانی‌ها قرار دهیم تا به عمق زیان‌های جبران‌ناپذیری که بی‌توجهی‌ها و بی‌تدبیری‌های نهادهای متولی در موضوع افغانستان به همراه داشته است، پی ببریم.

با توجه به آنچه گفته شد، توجه به موارد زیر ضروری است:

- ۱- شناخت دوباره، درست و دقیق افغانستان با تکیه بر ملاحظات و خطوط قرمز مذهبی و قومی.
- ۲- در کنار توجه به حوزه نخبگی، ایران باید بر تقویت نقش دولت در افغانستان و تقویت همگرایی و همکاری با دولت ملی در افغانستان تأکید کند.
- ۳- تکیه بر ظرفیت‌های نخبگی دو کشور.
- ۴- ایجاد فضای مناسب برای گفت‌وگو و حل مشکلات مهاجران، با تأکید بر ایجاد احساس شنیده شدن و مشروعیت بخشی به دغدغه‌های آنان.
- ۵- تعیین دستورکار کلان فرهنگی که تمامی متولیان حوزه افغانستان در چارچوب آن گام بردارند.
- ۶- تمرکز بر ظرفیت مهاجران و بهره‌گیری از این ظرفیت برای آشنایی مردم ایران با موسیقی، غذا، سوغات و مناظر طبیعی. (Iranthinktanks, 2020, pp. 2-4)

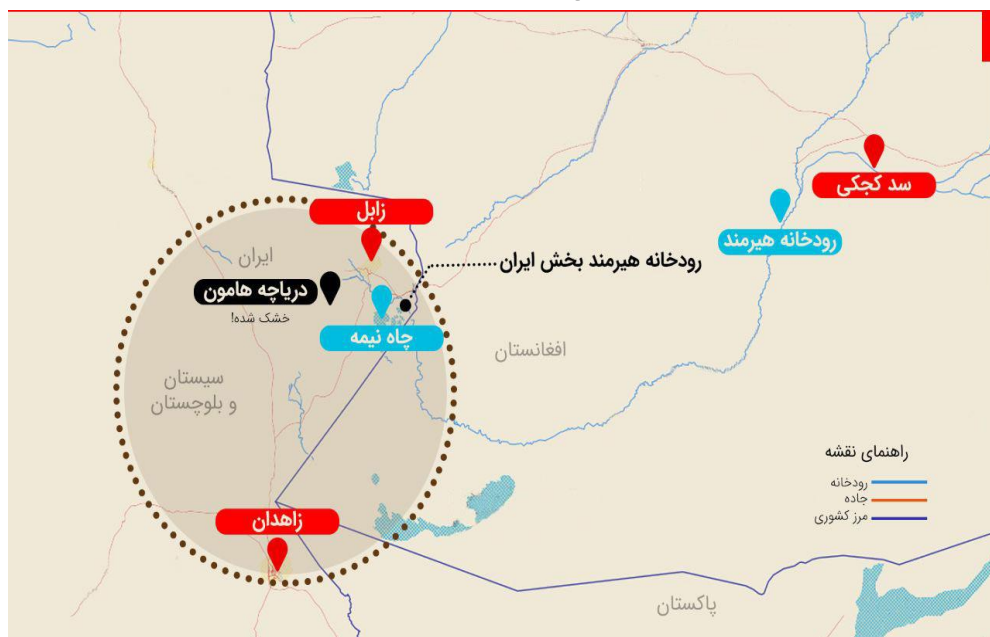
جمعیت محلی ساکن در نزدیکی رودخانه بود که وابستگی شدیدی به آب داشتند. در سال ۱۳۷۹ش، در موارد متعددی، ساکنان حدود ۱۲ روستا به دلیل مشکلات ناشی از کمبود آب مجبور به ترک منطقه شدند (Salami, 2022).

ایران نگرانی‌های جدی درباره ساخت سد کمال‌خان در استان نیمروز افغانستان دارد؛ زیرا این پروژه می‌تواند جریان آب را مختل کند و در سال‌های آینده مشکلات جدی برای تأمین آب در استان‌های ایران ایجاد کند. به‌طور مشابه، سد بخش‌آباد در استان فراه نیز بر مسئله آب افزوده است؛ زیرا جمعیت زیادی به آب ناشی از این منابع وابسته هستند. مسئله آب پس از تسلط طالبان و افتتاح سد کمال‌خان توسط این گروه، بار دیگر به‌شدت مطرح شده است (Kamil, 2023).

همچنین، مقرر شد تنها دولت ایران بتواند سهم خود از آب هیرمند را به کشور ثالث منتقل کند، بدون آنکه به اجازه افغانستان نیاز داشته باشد (Nawid & Ahmad, 2023).

رودخانه هیرمند که آب مورد نیاز استان سیستان و بلوچستان ایران را تأمین می‌کند، یکی از مهم‌ترین منابع آبی برای بسیاری از مناطق افغانستان نیز به‌شمار می‌رود (تصویر ۲). نگرانی اصلی درباره سازوکار تقسیم آب میان دو کشور است. در سال ۱۳۵۱ش، توافقی درباره استفاده از آب رودخانه به امضا رسید، اما این توافق به دلیل وضعیت سیاسی هر دو کشور در سال ۱۳۵۷ش مختل شد. ذی‌نفعان افغان، ایران را متهم کردند که بیش از ۸۲۰ میلیون مترمکعب از آب رودخانه هیرمند برداشت می‌کند، درحالی‌که بر اساس توافق‌ها حق برداشت آن را نداشته است. برای ایران، نگرانی اصلی،

تصویر ۲: حوضه رودخانه هیرمند و زیرساخت‌های اصلی آن (Contemporary History Research Institute, 2019)

گشودن دریچه‌های سد کمال‌خان، پس از یک دوره طولانی خشکسالی، این رویکرد خوش‌بینانه را نقض کرده است. گزارش‌های غیررسمی حاکی از آن است که طالبان از ایران خواسته‌اند برای دریافت هر میزان آب، حتی در چارچوب هرگونه معاهده، هزینه پرداخت کند. در زمان نگارش این مقاله، تصاویر ماهواره‌ای نشان می‌دهند که افغانستان، ظاهراً براساس برنامه‌ای که در دوران حکومت‌های پیشین

پس از ۱۵۰ سال نوسان ناشی از مداخلات غربی، چشم‌انداز سیاسی در سراسر منطقه به‌طور چشمگیری در حال تغییر است. دیدگاهی ساده‌انگارانه وجود دارد که بر اساس آن، روابط سیاسی ایران با طالبان و هدف مشترک آنان برای خروج نیروهای آمریکایی، می‌تواند حل‌وفصل منازعه بر سر آب رود هیرمند را تسهیل کند. با این حال، واکنش‌های مشکوک و منفی اخیر طالبان به درخواست ایران برای

مخالف طالبان طراحی شده بود، آب را به‌طور مستقیم به «گود زره» منحرف می‌کند و جریان آب به سمت ایران و تالاب‌های هامون را قطع می‌کند (تصویر ۲). این انحراف، دسترسی آب ایران را به‌طور کامل دور می‌زند و بدون برخورداری مردم پایین‌دست از مزایای اقتصادی و کشاورزی آشکار ناشی از آب سد کمال‌خان صورت می‌گیرد. از آنجاکه افغانستان کشور بالادست و ایران کشور پایین‌دست رود هیرمند است، این وضعیت زمینه را برای استفاده کابل از هیرمند به‌عنوان ابزاری سیاسی در روابط خود با تهران فراهم کرده است که می‌توان آن را چالشی ژئوپلیتیکی برای ایران تلقی کرد (Nagheeb & Warner, 2022, p. 13).

به نظر می‌رسد تاریخ با این اقدام بار دیگر در حال تکرار است؛ زیرا این انحراف به‌وضوح یادآور تنش‌های سال‌های ۱۳۷۹ و ۱۳۸۰ ش بر سر بسته‌شدن ورودی آب‌هاست. با این حال، این بار ایران در قبال اقدام افغانستان موضعی نسبتاً محافظه‌کارانه اتخاذ کرده است. به نظر می‌رسد افغانستان تا حد زیادی به هدفی که در سال ۱۳۴۸ ق برای تأمین منافع بریتانیا تعیین شده بود، یعنی کنترل کامل بر آب رود هیرمند، دست یافته است. کنترل آب، عمدتاً از طریق سد کمال‌خان، اکنون در اختیار طالبان است و آنان قادرند از این آب برای اهداف خود، نه تنها در قبال ایران، بلکه به‌ویژه در برابر مخالفان افغان خود که این سد را ساخته‌اند، استفاده کنند. طالبان احتمالاً از کنترل خود بر آب برای اعمال فشار بر ایران

در مسائل دیگر، از جمله کسب مشروعیت و محدودکردن حمایت ایران از مخالفان خود، بهره خواهد برد. از سوی دیگر، ایران احتمالاً باید در مورد منازعه آبی خود رویکردی صبورانه در پیش گیرد؛ زیرا لازم است با شرایط ژئوپلیتیکی گسترده‌تر سازگار شود و بر منافع اولویت‌دار خود، به‌ویژه مسائل امنیتی و ظهور داعش در افغانستان و همچنین در مرزهای ایران، تمرکز کند.

سیاست عمل‌گرایانه ایران در برخورد با منازعات آبی و نگرانی‌های عمومی مرتبط با آن، در واکنش محافظه‌کارانه این کشور به اظهارات تحریک‌آمیز اشرف غنی در مراسم افتتاح سد کمال‌خان نمایان شده بود. ایران در آن زمان تلاش کرد با تأکید بر حقوق آبی خود و اعلام آمادگی برای تبدیل این موضوع به زمینه‌ای برای همکاری، از تشدید تنش‌ها جلوگیری کند. این رویکرد همچنان با ادامه حمایت‌های اجتماعی و اقتصادی ایران از افغانستان تحت حکومت کنونی طالبان همراه است (Poorhashemi et al., 2024, pp. 10–13).

در مجموع، مسئله هیرمند و حق‌آبه آن همچنان به‌عنوان عاملی پایدار برای مناقشه در روابط دو کشور باقی مانده است. برداشت بی‌رویه آب توسط افغانستان، نبود رژیم حقوقی مناسب و زمینه‌های چالش و منازعه بر سر آن، بر روابط طرفین سایه افکنده است و در حال حاضر، دورنمای روشنی برای حل‌وفصل آن مشاهده نمی‌شود.

تصویر ۲: بند کمال‌خان و انحراف آب از مسیر طبیعی تالاب ایران/هامون به گود زره (Diyar Ayyar, 2022)

قاچاق مواد مخدر: هرگونه پژوهش درباره افغانستان بدون توجه به اقتصاد تریاک یا اقتصاد سیاه ناقص است و هر تلاشی برای تبدیل اقتصاد جنگ به اقتصاد صلح باید با توجه به نقشی همراه باشد که تریاک در اقتصاد و سیاست افغانستان ایفا می‌کند. گردش مالی سه هزار میلیارد دلاری اقتصاد تریاک باعث شده است بازیگران متنوع و متعددی در سه سطح محلی، منطقه‌ای و جهانی نقش‌آفرینی کنند و آن را به اقتصادی سودآور و درعین‌حال خانمان‌سوز تبدیل کنند. استمرار این وضعیت، که به صنعتی بسیار پیچیده تبدیل شده است، هزینه‌های امنیتی ایران را بیش از پیش افزایش داده است. بر اساس آمار سازمان ملل متحد، سطح کشت و تولید مواد مخدر در افغانستان، این کشور را به کانون اصلی تولید آن در جهان تبدیل کرده است ([Ezzati & Savarrakhsh, 2013](#)).

امروزه افغانستان حدود ۸۰ درصد از مواد مخدر جهان را تأمین می‌کند. تولید مواد مخدر در افغانستان پیش از حضور نیروهای خارجی در سال ۱۳۷۹ ش بالغ بر ۲۰۰ تن بود، اما در سال ۱۳۸۷ ش به ۸ هزار تن در سال رسید که افزایشی ۴۰ برابری را نشان می‌دهد. در سال ۱۳۹۲ ش، ۱۸۳ هزار هکتار از مزارع افغانستان به کشت خشخاش اختصاص یافته بود. این میزان در سال ۱۳۹۴ ش با ۱۵ درصد افزایش به ۲۰۰ هزار هکتار رسید و تولید مواد مخدر از ۳ هزار و ۳۰۰ تن در سال ۱۳۹۴ ش به ۴ هزار و ۸۰۰ تن در سال ۱۳۹۵ ش افزایش یافت؛ چنان‌که گزارش‌های سازمان ملل نیز مؤید این افزایش است ([Pourhassan & Mohammadnia, 2023, p. 13](#)).

با این وجود، بر اساس گزارش تحقیقی جدید دفتر مقابله با مواد مخدر و جرم سازمان ملل متحد، کشت خشخاش در افغانستان، به دنبال ممنوعیت مواد مخدر که توسط مقامات طالبان اعمال شد، حدود ۹۵ درصد کاهش یافته است. تولید تریاک نیز با کاهشی مشابه، از ۶۲۰۰ تن در سال

۱۴۰۱ ش به ۲۳۳ تن در سال ۱۴۰۲ ش کاهش یافته است. کل برداشت تریاک در سال ۱۴۰۲ ش می‌تواند به ۲۴ تا ۳۸ تن هروئین با کیفیت صادراتی و خلوص ۵۰ تا ۷۰ درصد تبدیل شود. بر اساس این گزارش، سطح زمین‌هایی که پیش از این در آن‌ها خشخاش کشت می‌شد، از ۲۳۳ هزار هکتار به ۱۰ هزار و ۸۰۰ هکتار در سال ۱۴۰۲ ش کاهش یافته است. با این حال، مقامات سازمان ملل هشدار می‌دهند که کاهش کشت خشخاش در افغانستان پیامدهای انسانی فوری برای جوامع روستایی به همراه داشته است؛ زیرا روستاییان آسیب‌پذیر به درآمد حاصل از تریاک متکی بودند. این نهاد همچنین می‌افزاید که درآمد کشاورزان از فروش محصول تریاک به تاجران، از یک میلیارد و ۳۶۰ میلیون دلار به ۱۱۰ میلیون دلار در سال ۱۴۰۲ ش کاهش یافته است که نشان‌دهنده کاهش ۹۲ درصدی است.

با این حال، پیش از اوت ۱۳۹۹، قیمت‌های تریاک در تمامی مناطق نسبتاً پایدار بود و کمترین قیمت‌ها در شمال، شمال‌شرق و جنوب مشاهده می‌شد. در مقابل، مناطق جنوب، شرق و غرب شاهد افزایش شدید قیمت تریاک خشک به ازای هر کیلوگرم بودند. این افزایش قیمت به‌ویژه در منطقه جنوبی مشهود بود؛ جایی که قیمت‌ها از کمتر از ۱۰۰ دلار به بیش از ۴۵۰ دلار در اکتبر ۱۴۰۱ افزایش یافت و تا سال ۱۴۰۲ ش به حدود ۳۷۰ دلار رسید. همچنین، قیمت‌ها در تمامی مناطق در سال ۱۴۰۲ ش افزایش یافت و قیمت هر کیلوگرم در منطقه جنوبی به نزدیک ۵۸۰ دلار رسید. این افزایش قیمت به عوامل مختلفی نسبت داده می‌شود، از جمله کاهش قابل‌توجه تولید تریاک در افغانستان به دلیل ممنوعیت کشت خشخاش توسط طالبان که در آوریل ۱۴۰۱ اعلام شد. به این ترتیب، بازار جهانی تریاک دستخوش تغییراتی در پویایی عرضه شده است و میانمار به‌عنوان یکی از تولیدکنندگان اصلی تریاک شناخته می‌شود ([UNODC, 2023, pp. 45-55](#)).

تصویر ۴: تولید تریاک در افغانستان از ۱۹۹۴م تا ۲۰۲۳م (Unodc, 2023).

می‌کند. ایران در مقایسه با سایر کشورها، در زمینه فعالیت‌های مقابله با مواد مخدر در افغانستان و جلوگیری از جریان مواد مخدر از خاک ایران، جدی‌تر به نظر می‌رسد. ایران به دنبال احیای دوباره ابتکار سه‌جانبه‌ای است که در آن ایران، پاکستان و افغانستان برای کاهش مشکلات متقابل، ازجمله قاچاق مواد مخدر، همکاری می‌کردند. با این حال، با قدرت‌گیری طالبان، آینده بحث درباره مسئله مواد مخدر نامشخص است (Kennedy & Nathan, 2023, p. 3). زیرا با وجود ممنوعیت فعلی که مقامات ارشد طالبان بر کشت مواد مخدر اعمال کرده‌اند، بحران اقتصادی افغانستان می‌تواند به افزایش کشت و برداشت تریاک و سایر مواد مخدر منجر شود و بر کشورهای هم‌مرز، ازجمله ایران، تأثیر منفی بگذارد.

عملکرد مطلوب مبارزه با مواد مخدر و مجموعه سیاست‌های اتخاذشده توسط ایران در دوران پس از انقلاب، که با صرف هزینه‌های هنگفت انسانی و مادی، تصویری مثبت و کاملاً متفاوت از دوران رژیم سابق ارائه کرده و وجهه مناسبی برای کشور به ارمغان آورده است، ازجمله مؤلفه‌های مهمی است که در حال حاضر ابزار قدرت نظام در عرصه روابط بین‌الملل محسوب می‌شود و از قابلیت طرح و بهره‌گیری در قالب شکلی از دیپلماسی با نام «دیپلماسی

کشت و تجارت بین‌المللی مواد مخدر در افغانستان به صنعتی تبدیل شده است که بخش عمده‌ای از اقشار مختلف این کشور در آن فعال هستند. بخش عمده مواد مخدر در استان‌های هلمند، فراه و نیمروز، واقع در مجاورت ایران و پاکستان و در محدوده «هلال طلایی»، تولید می‌شود و همین امر موجب شده است ایران به‌عنوان یکی از کوتاه‌ترین مسیرهای ترانزیت مواد مخدر به اروپا تلقی شود. بر این اساس، رابطه مستقیمی میان افزایش تولید مواد مخدر در افغانستان و افزایش تهدیدهای امنیت ملی ایران وجود دارد. از آنجایی که ایران نزدیک‌ترین و کم‌هزینه‌ترین مسیر برای انتقال مواد مخدر به اروپا و آسیای مرکزی است، در مقایسه با دیگر کشورهای منطقه نیز آسیب‌پذیرتر است. یکی از پیامدهای ورود گسترده این مواد به ایران، افزایش آمار معتادان، جرائم و جنایت‌های ناشی از ترانزیت و توزیع این مواد در کشور است.

این تهدید زمانی نمود بیشتری پیدا می‌کند که مواد مخدر صنعتی جایگزین مواد مخدر سنتی شوند. همچنین، عبور مواد مخدر از قلمرو ایران موجب می‌شود پدیده اعتیاد به بحرانی چندلایه تبدیل شود که بخش زیادی از نیروهای جوان و خلاق ایرانی را تحت تأثیر قرار می‌دهد و هزینه‌های اجتماعی بسیاری را بر امنیت در سطح خرد ایران تحمیل

مهاجران غیرقانونی

ورود افغانستانی‌ها به ایران در تاریخ معاصر در چندین موج صورت گرفته است. از قرن نوزدهم میلادی، که ناآرامی‌های داخلی ده‌ها هزار نفر از مردم افغانستان را به سمت ایران روانه کرد، تا هجوم سیاسی و سپس نظامی کمونیست‌ها به افغانستان که هم‌زمان با پیروزی انقلاب اسلامی و گشایش درهای کشور به روی آوارگان همسایه شرقی همراه شد، موج‌های مختلف مهاجرت شکل گرفته است. در ادامه و در پی تحولاتی مانند جنگ داخلی پس از خروج ارتش شوروی از افغانستان، روی کار آمدن طالبان، حمله آمریکا و بازگشت طالبان که در تابستان ۱۴۰۰ ش بار دیگر توانست حکومت را در دست گیرد، امواج دیگری شکل گرفت و هزاران نفر از افغانستان راهی ایران شدند؛ چنان‌که سازمان بین‌المللی مهاجرت اعلام کرد در فاصله سال‌های ۱۴۰۰ ش تا ۱۴۰۲ ش، ۲/۶ میلیون افغان به کشورهای دیگر مهاجرت کرده‌اند که مقصد ۷۰ درصد آنان ایران بوده است.

اگرچه پناهندگان و مهاجران افغان نقش مؤثری در چرخه اقتصاد ملی ایران، به‌ویژه در بخش‌های پرزحمت و طاقت‌فرسا، دارند و با توان و تحمل زیاد، دستمزد کمتر و قناعت‌پیشگی، نیروهای کاری مؤثری به شمار می‌آیند، حضور آنان پیامدهای اجتماعی و امنیتی نیز به همراه داشته است؛ ازجمله تشدید آمدوشدهای غیرقانونی و مرزی، فشار بر امکانات خدماتی و زیربنایی، جاسوسی، تغییر ترکیب مذهبی، گسترش قاچاق کالا و مواد مخدر، عملیات تروریستی و غیره. (Mottaghi et al., 2023, p. 14)

جمهوری اسلامی ایران تقریباً ۷۵۰ هزار پناهنده افغان ثبت‌شده را در خود جای داده است (تصویر ۵) و طبق گزارش آژانس پناهندگان سازمان ملل متحد، تعداد پناهندگان افغانستانی در ایران پس از به‌قدرت‌رسیدن طالبان به ۴۱/۲ میلیون نفر رسیده است^[۱] (تصویر ۶). پس از

مواد مخدر» برخوردار است. درواقع، باید پذیرفت که مبارزه با مواد مخدر در مقایسه با سایر موضوعات بین‌المللی، به‌عنوان مزیت نسبی کشورمان مطرح است و می‌توان از آن در راستای تقویت منافع ملی در حوزه سیاست خارجی کشور بهره‌برداری کرد. ازاین‌رو، بستن باب گفت‌وگوها و قطع مذاکرات در زمینه همکاری‌های مبارزه با مواد مخدر، به‌منزله محروم‌ساختن کشور از مزیت موجود و به‌نوعی فرصت‌سوزی خواهد بود.

بر این اساس، می‌توان با استفاده از موقعیت مطلوب کشور در حوزه مبارزه با مواد مخدر، در سایر حوزه‌های چالش‌برانگیز سیاست خارجی نیز تأثیرگذار بود و ضمن کسب امتیازات لازم در دیگر بخش‌ها، تهدیدها را به فرصت تبدیل کرد. ازجمله شرایط لازم برای استفاده از ظرفیت‌های موجود در سطح بین‌المللی، به‌ویژه در منطقه، آن است که ایران تعلق‌خاطر خود را به یکی از زیرسیستم‌های منطقه‌ای موجود در غرب آسیا روشن سازد. به نظر محقق، با توجه به زیرسیستم‌های متعددی که در زمینه انرژی، سیاست، امنیت، مذهب، توسعه اقتصادی و غیره در سطح منطقه وجود دارد، ویژگی‌های ژئوپلیتیکی ایران و ارتباط آن با تمرکز جهانی کشت و تولید مواد مخدر در منطقه، بهترین نقطه اتصال ایران به دیگر واحدهای سیاسی آسیای مرکزی و قفقاز، آسیای جنوبی و کشورهای عربی حوزه جنوبی خلیج فارس است. از این لحاظ، تمرکز بر منطقه‌گرایی در سیاست خارجی بر اساس اولویت‌بخشی به شاخصه‌هایی همچون جایگاه ژئوپلیتیکی ایران و وجهه مطلوب بین‌المللی کشور در زمینه مبارزه با مواد مخدر، می‌تواند جایگاه منطقه‌ای و جهانی ایران را ارتقا بخشد و ظرفیت‌سازی مناسبی را در جهت پیشبرد اهداف کلان کشور در سطح نظام بین‌الملل فراهم کند. (IRNA, 2014)

۱ - احمد وحیدی، وزیر سابق کشور، درباره آمار اتباع افغانستانی و سامان‌دهی آنان به خبرنگاران گفت: تعداد اتباع افغان حدود ۵ میلیون نفر برآورد شده است که البته بخشی از مهاجران بدون مجوز هستند و باید بازگردانده شوند و عده‌ای نیز که مجوز دارند، باید بر اساس چارچوب‌ها و مجوزهایی مانند مجوز کار، سامان‌دهی شوند. (Khabaronline, 2023)

تسلط طالبان، پناهندگان داخل ایران نیز با مشکلات دشواری مواجه شدند و احساسات ضدافغان در ایران در رمضان ۱۴۰۱ش، زمانی که دو روحانی توسط یک پناهنده افغان در مشهد و در حرم امام رضا(ع) مورد حمله قرار گرفتند، افزایش یافت. سخنگوی وقت وزارت امور خارجه ایران، سعید خطیب‌زاده، به طالبان هشدار داد که موضوع پناهندگان را جدی بگیرند؛ زیرا عناصری وجود دارند که سعی در ایجاد ایران‌هراسی در میان پناهندگان دارند (Karokhail, 2023, p. 2). به همین دلیل، پناهندگان

به‌طور مستقیم تحت تأثیر قرار گرفتند، زیرا تدابیر امنیتی سخت‌گیرانه‌تری اتخاذ شد. این موضوع باعث ایجاد تنش دیپلماتیک میان ایران و افغانستان شد؛ زیرا طالبان نگرانی‌هایی درباره «بدرفتاری» با پناهندگان مطرح کردند. با افزایش ورود پناهندگان پس از تسلط طالبان و افزایش نگرانی‌های امنیتی ایران پس از حملات تروریستی سال ۲۰۲۲م، مسئله پناهندگان و اخراج مهاجران غیرقانونی به افغانستان می‌تواند مشکلاتی را در روابط میان ایران و طالبان ایجاد کند.

تصویر ۵: پناهندگان ساکن در ایران (Farr, 2022)

تصویر ۶: روند حضور افغان‌ها در ایران از ۱۹۸۱م تا ۲۰۲۳م (Khabar Online, 2023)

در پایان باید گفت که اگرچه مهاجرت و حضور گسترده افغان‌ها نقش مؤثری در چرخه اقتصاد ایران و تأمین نیروی کار ارزان داشته است، درعین حال، حضور آنان در ایجاد و گسترش تنگناهای اجتماعی، اقتصادی، به‌ویژه در شرق و جنوب شرق کشور، مؤثر بوده است و می‌تواند زمینه‌ساز اختلاف و تنش در روابط ایران و افغانستان باشد. مهم‌ترین موارد در این زمینه عبارت‌اند از:

- ۱- افزایش نرخ بیکاری در ایران؛
- ۲- کاهش سطح دستمزدها؛
- ۳- برهم‌خوردن نسبت‌های جمعیتی؛
- ۴- تشکیل گتوهای قومی، مذهبی در مراکز شهری، از جمله مشهد و زاهدان؛
- ۵- تشدید رفت‌وآمدهای غیرقانونی مرزی، جاسوسی و دیگر پیامدهای امنیتی؛
- ۶- تغییر ترکیب مذهبی، به‌ویژه در مناطق مرزی و برخی مراکز شهری؛
- ۷- گسترش ناامنی، قاچاق کالا و مواد مخدر؛
۸. خرید زمین‌های زراعی و پدیدارشدن مسئله پیچیده مالکیت آن‌ها در مناطق مرزی (Mousavi Shidi & Zarei, 2022, p. 10).

حضور گروه‌های تروریستی در خاک افغانستان

تلاش‌های کنونی ایران در قبال طالبان، بخشی از تلاش‌های راهبردی تهران برای جست‌وجوی جایگزین‌هایی برای نظم جهانی تحت سلطه ایالات متحده به نظر می‌رسد. با این حال، استقبال محتاطانه ایران از دولت جدید افغانستان عمدتاً نه بر احساسات ضدآمریکایی، بلکه بر ارزیابی واقع‌بینانه نتایج ملموسی استوار است که می‌تواند به دست آورد. تهران امیدوار است طالبان نگرانی‌های امنیتی و سیاسی ایران را جدی‌تر بگیرد. یکی از مسائلی که روابط ایران با افغانستان را بیش از پیش تحت تأثیر قرار داده، تهدید فزاینده تروریسم از سوی داعش ولایت خراسان (ISKP) است (JanParvar et al., 2022).

حتی از منظر کارشناسان افغانستان نیز، چالش اصلی پیش روی طالبان از سوی داعش ولایت خراسان ناشی می‌شود.

درحالی‌که هدف اعلام‌شده داعش، تأسیس خلافتی در سراسر آسیای مرکزی و جنوبی است، درگیری آن با طالبان عمدتاً بر پایه تفسیرهای متفاوت از اجرای شریعت شکل گرفته است و داعش ولایت خراسان بر نسخه‌ای سخت‌گیرانه‌تر از آن تأکید دارد. با توجه به اینکه این گروه حملات خشونت‌آمیزی را در خارج از افغانستان نیز انجام داده و مسئولیت بمب‌گذاری‌های مرگبار در پاکستان، ایران و اخیراً روسیه را بر عهده گرفته است، همسایگان افغانستان بر مقابله با داعش ولایت خراسان تأکید دارند. با این حال، سیاست مذهبی و سیاسی ایران در حمایت از صلح در افغانستان و پاکستان، ایران را به دشمن دائمی داعش تبدیل کرده است. ماهیت مرگبار حملات تروریستی داعش ولایت خراسان موجب شده است تهران و طالبان اختلافات مذهبی و سیاسی خود را نادیده بگیرند و برای مقابله با این تهدید مشترک همکاری کنند. (Rokabian, 2022)

ایران به‌ویژه نسبت به برنامه جهادگرایانه داعش ولایت خراسان حساس است؛ زیرا این گروه از موضعی شدیداً ضدشیعی برخوردار است و ظرفیت جذب تکفیری‌های ناراضی را دارد. از آنجاکه ایران و طالبان دشمن مشترکی به نام داعش دارند، تهران ممکن است بخواهد همکاری‌های امنیتی مرزی خود با طالبان را گسترش دهد و همچنین فرصت‌هایی برای انجام عملیات اطلاعاتی مشترک را بررسی کند. طالبان نیز ممکن است اجازه دهد نیروهای ایرانی برخی از اردوگاه‌های تروریستی شناسایی‌شده داعش ولایت خراسان را در داخل خاک افغانستان هدف قرار دهند.

در سپتامبر ۲۰۲۳م، وزیر اطلاعات ایران، اسماعیل خطیب، اذعان کرد که ایران در هماهنگی نزدیک با طالبان علیه جنگجویان داعشی مستقر در مناطق کوهستانی، که دولت طالبان دسترسی محدودی به آن‌ها دارد و حملاتی علیه اعضای طالبان انجام می‌دهند، اقداماتی صورت داده است. همچنین، در اوت ۲۰۲۳م، سید محمود نبویان، رئیس کمیسیون امنیت ملی مجلس، اظهار داشت: "با کمک

طالبان، ما [ایران] حملات تروریستی را در شهر مقدس مشهد متوقف کرده‌ایم".

همکاری بیشتر ضد تروریسم میان دو کشور برای تهران مزیت دیگری نیز دارد؛ زیرا به خاموش کردن منتقدان داخلی که نسبت به رابطه دوستانه ایران شیعه با طالبان سنی و بنیادگرا ناراضی هستند کمک می‌کند و اهمیت این همکاری را برای امنیت ملی و منطقه‌ای مورد تأکید قرار می‌دهد. با این وجود، بمب‌گذاری‌های تروریستی زمستان ۱۴۰۲ ش در کرمان توسط داعش ولایت خراسان موجب شد درخواست‌هایی در ایران برای افزایش امنیت مرزهای کشور با افغانستان مطرح شود. همچنین، در جلسه ۶ مارس ۲۰۲۴ م شورای امنیت سازمان ملل متحد، نماینده ایران تأکید کرد که تروریسم، قاچاق مواد مخدر و کاستی‌های کنترل مرزی در افغانستان، ثبات منطقه‌ای را تهدید می‌کنند (Kaura, 2024, pp. 2-4).

نتیجه‌گیری

اگرچه تهران به‌طور واقع‌گرایانه با دولت کابل تعامل دارد، ایران و طالبان دوستان یا متحدان سنتی یکدیگر نیستند و روابط آن‌ها همچنان ناپایدار است. نگرش ایران نسبت به طالبان افغانستان تحت تأثیر عوامل پیچیده دوجانبه و منطقه‌ای قرار دارد. اختلافات میان دو طرف از جنبه‌های مذهبی نیز برخوردار است و مناقشه دیرینه بر سر منابع آبی، مهاجران و قاچاق مواد مخدر، لایه دیگری از تنش را به روابط آنان افزوده است. با این حال، با وجود دشواری‌ها و تناقضات موجود در روابط دوجانبه، ایران به موضع خصمانه‌ای که در دهه ۱۹۹۰ م نسبت به طالبان اتخاذ کرده بود، بازنگشته است. برعکس، ایران تلاش کرده است روابط خود را از طریق کانال‌های اقتصادی و فرهنگی عادی‌سازی کند و از زمان تصرف کابل در اوت ۲۰۲۱ م، به‌عنوان یکی از تسهیل‌کنندگان کلیدی در روند اصلی‌سازی رژیم دوم طالبان عمل کرده است.

ایران در استقبال از پیروزی نظامی طالبان با احتیاط برخورد کرده است؛ زیرا تهران مدت‌ها خواستار خروج نیروهای آمریکایی و متحدان غربی از افغانستان بوده و آنان را منبع بی‌ثباتی منطقه‌ای می‌داند. بنابراین، منطقی است که ایران

پیروزی قاطع طالبان را فرصتی برای تثبیت همسایه ناآرام خود تلقی کند. اگرچه برخی پیوستگی‌های اقتصادی و فرهنگی وجود دارد، تعامل کنونی ایران با رژیم طالبان در جنبه‌های مهمی با تعاملات پیشین متفاوت است؛ زیرا اهداف اصلی ایران تغییر کرده‌اند. نخست، ایران درصدد شکل‌گیری حکومتی فراگیر در افغانستان است که تنوع گروه‌های قومی و اقلیت‌ها، به‌ویژه گروه‌های مرتبط با ایران، را نمایندگی کند تا ثبات در داخل افغانستان و در امتداد مرزهای آن حفظ شود. دوم، ایران درصدد تعمیق نفوذ راهبردی خود در افغانستان است تا اهداف بلندمدت منطقه‌ای خود را محقق سازد و تأثیرات خارجی، مانند ایالات متحده، و تهدیدهای ایدئولوژیک، مانند گروه افراطی داعش، را محدود کند. با این حال، هنوز برای نتیجه‌گیری درباره تعاملات آینده ایران و افغانستان زود است؛ زیرا منطقه‌ای که هر دو کشور در آن قرار دارند، همچنان ناپایدار است و رقابت‌های ژئوپلیتیکی و تروریسم جهادی در آن ادامه دارد؛ عواملی که مانع شکل‌گیری روابط نزدیک‌تر دوجانبه می‌شوند. درحالی‌که تهدید داعش خراسان چشم‌انداز همکاری عمیق‌تر اطلاعاتی و انتظامی را فراهم می‌کند، تنش‌های مرزی، قاچاق گاه‌به‌گاه مواد مخدر، مناقشات مربوط به تقسیم آب و مسئله مهاجرت غیرقانونی همچنان عمق روابط ایران و طالبان را به چالش خواهند کشید. با این حال، سیاست‌گذاران ایرانی ظاهراً دریافته‌اند که بهتر است برخی جنبه‌های منفی روابط خود با افغانستان را نادیده بگیرند تا بر اهداف بزرگ‌تر ژئوپلیتیکی تمرکز کنند.

References

Abbasian, P. (2022). My enemy's enemy: Iran's approach to the re-emergence of the Taliban. *Journal of Asian Security and International Affairs*, 9(3), 493-512. <https://doi.org/10.1177/23477970221130144>

Amarfact. (2023). *Statistics on the share of Iranian commodity groups' exports to Afghanistan (2023) [Amar-e sahm-e guruh-ha-ye kalayi-ye sadarati-ye Iran be*

[Persian].

<https://doi.org/10.1001.1.22516131.1392.3.12.4.3>

Farr, G. (2022, August 23). Iran and Afghanistan: Growing tensions after the return of the Taliban. *E-International Relations*. <https://www.e-ir.info/2022/08/23/iran-and-afghanistan-growing-tensions-after-the-return-of-the-taliban/>

Fathollah-Nejad, A., & Azizi, H. (2021, September 22). Iran and the Taliban after the US fiasco in Afghanistan. *Middle East Institute*.

<https://www.mei.edu/publications/iran-and-taliban-after-us-fiasco-afghanistan>

Feizollahi, M., & Pourahmadi Meibodi, H. (2023). The zero-sum game in South Caucasus: Emphasizing the Karabakh War 2020 [Bazi-ye ba hasel-e sefr dar Qafqaz-e Jounubi; ba takid bar jang-e Qarabagh 2020]. *Central Asia and the Caucasus Journal*, 29(123), 67–92 [Persian]. https://ca.ipisjournals.ir/article_709948_1_98f7c80f51f44c679310309258fcfa0.pdf

Financial Tribune. (2023, April 11). Trade with Afghanistan drops by 10 percent in fiscal 2022–23. <https://financialtribune.com/articles/domestic-economy/117899/trade-with-afghanistan-drops-by-10-percent-in-fiscal-2022-23>

Firozi, S. M. (2022). Study of socio-cultural commonalities of Iran and Afghanistan (emphasizing the harms and opportunities) [Motale'eh-ye eshterakat-e ejtema'i-farhangi-ye Iran va Afghanistan (ba takid bar asib-ha va forsath-ha)]. *Journal of Greater Khorasan*, 13(46), 1–12 [Persian]. <https://doi.org/10.22034/jgk.2022.308573.0>

Ghasemi, F. (2012). *Theories of international relations and regional studies* [Nazariyeh-ha-ye ravabet-e beynolmelal va motale'at-e manteqeyi]

Afghanistan]

[Persian].

<https://amarfact.com/statistics/iran-export-afghanistan-by-commodity-group/>

Bayramli, N. (2024, March 15). Iran, Afghanistan discuss expansion of trade and economic ties. *Caspian News*. <https://caspiannews.com/news-detail/iran-afghanistan-discuss-expansion-of-trade-and-economic-ties-2024-3-15-0>

Contemporary History Research Institute. (2019). *Controversial river* [Rudkhaneh-ye janjal-bar-angiz] [Persian]. <https://www.iichs.ir/fa/news/8309>

Curtis, J. (2023). *Expulsion of Afghans from Pakistan and Iran*. UK Parliament. <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-9905/>

Dadparvar, S., & Kaleji, V. (2024). The Chabahar transit project: Transition from geo-politics to geo-economics. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 1–26. <https://doi.org/10.1080/19448953.2024.2379670>

Diyyar Ayyar. (2022). *Examining the nature of Kamal Khan diversion dam* [Barresi-ye mahiat-e sadd-e enherafi-ye Kamal Khan] [Persian]. <https://www.diyareayyar.ir/%D8%A8%D8%B1%D8%B1%D8%B3%DB%8C-%D9%85%D8%A7%D9%87%DB%8C%D8%AA-%D8%B3%D8%AF-%D8%A7%D9%86%D8%AD%D8%B1%D8%A7%D9%81%DB%8C-%DA%A9%D9%85%D8%A7%D9%84-%D8%AE%D8%A7%D9%86>

ECP. (2022, February 4). *The impact of Taliban control on Afghanistan-Iran trade exchange*. <https://epc.ae/en/details/iranian-perspectives/the-impact-of-taliban-control-onafghanistan-iran-trade-exchange>

Ezzati, E., & Savarrakhsh, A. (2013). The dimensions of threat and insecurity along Iran's eastern borders with emphasis on drug transit [Ab'ad-e tahdid va na-omni dar tul-e marz-ha-ye sharghi-ye Iran ba takid bar transit-e mavadd-e mokhadder]. *Journal of Greater Khorasan*, 4(12)

<https://www.arabnews.com/node/2241046/world>

Kaura, V. (2020, June 23). Iran's influence in Afghanistan. *Middle East Institute*. <https://www.mei.edu/publications/irans-influence-afghanistan>

Kaura, V. (2024). Iran-Taliban ties: Pragmatism over ideology. *Middle East Institute*. <https://www.mei.edu/publications/iran-taliban-ties-pragmatism-over-ideology>

Kennedy, L., & Nathan, P. (2023, February 1). How the Taliban's 'war on drugs' could backfire. *Foreign Policy*. <https://foreignpolicy.com/2023/02/01/taliban-afghanistan-drugs-war-ban-heroin-ephedra-economy/>

Khabaronline. (2023). *How many legal and illegal Afghan immigrants are there in Iran? / Latest news from the Minister of Interior [Che tedad mohajer-e qanuni va gheyr-e qanuni-ye Afghan dar Iran hastand?]* [Persian]. <https://www.khabaronline.ir/news/1839826>

Lawson, F., & Legrenzi, M. (2023). Iran's troubled relations with Afghanistan and Tajikistan: A compound alignment dilemma. *The International Spectator*, 59(2). <https://doi.org/10.1080/03932729.2023.2231755>

Milani, M. (2006). Iran's policy towards Afghanistan. *Middle East Journal*, 60(2), 235–256. https://digitalcommons.usf.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1106&context=gia_facpub

Mottaghi, A., Yaghoobnia, H., & Anwari, S. (2023). Explaining the security strategy of the Islamic Republic of Iran towards Afghanistan [Tabyin-e rāhbord-e amniyati-ye Jomhuri-ye Eslami-ye Iran dar qabal-e Afghanistan]. *Foreign Relations*, 15(2), 186–210 [Persian]. <https://doi.org/10.22034/fr.2023.389777.1361>

[Persian]. Mizan Publishing House. <https://mizan-law.ir/Book/Details/38>

Hunter, S. (2003). Iran's pragmatic regional policy. *Journal of International Affairs*, 56(2), 133–147. <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=391346215>

Iran Thinktanks. (2020). *The need to review the Islamic Republic's cultural policy towards Afghanistan [Zarurat-e baznegari dar siyosat-e farhangi-ye Jomhuri-ye Eslami dar qabal-e Afghanistan]* [Persian]. <https://iranthinktanks.com/the-need-to-review-the-cultural-policy-of-the-islamic-republic-towards-afghanistan/>

IRNA. (2014, August 2). *Drug diplomacy of the Islamic Republic of Iran [Diplomasi-ye mavadd-e mokhadder-e Jomhuri-ye Eslami-ye Iran]* [Persian]. <https://www.irna.ir/news/81282752>

Janparvar, M., Bahrami Jaf, S., Moradi, A., & Tak Roosta, M. (2022). Investigating the effective factors on border control in the eastern borders of Iran (Case study: Khorasan Razavi province border with Afghanistan) [Tabyin-e avamel-e mo'asser bar kontrol-e marz-ha dar marz-ha-ye sharghi-ye Iran]. *Journal of Greater Khorasan*, 13(46), 43–56 [Persian]. <https://doi.org/10.22034/jgk.2022.308595.0>

Junaid, A., Ghulam, M., & Muhammad, R. (2021). Iran-Afghan relations: A historical analysis. *International Journal of Political Science and Governance*, 3(2), 82–85. <https://www.journalofpoliticalscience.com/uploads/archives/3-2-16-590.pdf>

Kamil, I. (2023, January 27). Afghanistan's Kamal Khan Dam and the Helmand River Treaty. *The Diplomat*. <https://thediplomat.com/2023/01/afghanistans-kamal-khan-dam-and-the-helmand-river-treaty/>

Karokhail, P. (2023, January 29). Taliban raise concerns over 'problems' faced by Afghan refugees in Iran. *Arab News*.

Islamic World, 11(22), 29–60 [Persian].
<https://doi.org/10.22070/iws.2024.16359.2211>

Pourramezan, P. (2023). An account of Iran's economic diplomacy strategy in post-Taliban Afghanistan [Revayati az rāhbord-e diplomasi-ye eqtesadi-ye Iran dar Afghanistan-e pas-az-Taliban]. *Political Science*, 26(3), 268–300 [Persian].

<https://doi.org/10.22081/psq.2024.67746.2843>

Rokabian, R. (2022). An analysis of ISIS's rise to power in Afghanistan (2022) and its impact on the security of the Islamic Republic of Iran [Tahlili bar be-qodrat residan-e Daesh dar Afghanistan]. *Political Studies of Islamic World*, 11(1), 127–151 [Persian].

<https://doi.org/10.30479/psiw.2022.16664.3073>

Salami, M. (2022, October 6). The water crisis and decline of legitimacy in Iran. *Trends Research and Advisory*.
<https://trendsresearch.org/insight/the-water-crisis-and-decline-of-legitimacy-in-iran/>

Salehi Yeganeh, M. (2023). Pan-Turkism and Baku–Ankara strategic alliance [Pan-Torkism va ettehad-e rāhbordi-ye Baku–Ankara]. *Central Asia and the Caucasus Journal*, 29(121), 55–78 [Persian].
https://ca.ipisjournals.ir/article_706614_81cb26e6df4d042d98b0cd3df388d535.pdf

Siavoshi, S. (2024). Afghans in Iran: The state and the working of immigration policies. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 51(1).
<https://doi.org/10.1080/13530194.2022.2113504>

Siddique, A. (2012, January). *Afghanistan's ethnic divides*. CIDOB.
https://www.cidob.org/en/content/download/56592/1454765/version/4/file/OK_ABUBAKAR%20SIDDIQUE.pdf

Tehran Times. (2024, July 15). Iran's quarterly export to Afghanistan up 31% on

Mousavishidi, M., & Zarei, B. (2022). Explaining the sources of tension in Iran-Afghanistan relations during the Taliban era based on the theory of Camp and Harkavy [Tabyin-e manabe-e tanesh dar ravabet-e Iran va Afghanistan]. *Quarterly Geographical Journal of Territory*, 19(76) [Persian].

<https://doi.org/10.30495/sarzamin.2023.69643.2062>

Nagheeby, M., & Warner, J. (2022). The 150-year itch: Afghanistan–Iran hydropolitics over the Helmand/Hirmand River. *Water Alternatives*, 15(3), 551–573.

<https://www.water-alternatives.org/index.php/current-issue/1913-articles-toc/vol15/364-issue15-3>

Naqvi, S., & Ammara, Z. (2023). *Iran's policy towards Taliban 2.0: A circumspect approach for maximum gain*. Institute of Regional Studies.
<https://irs.org.pk/Focus/FApril23.pdf>

Nawid, A., & Ahmad, M. (2023). *A glance at Iran and Afghanistan relations*.
<https://gasam.org.tr/a-glance-to-iran-and-afghanistan-relations>

Ofoghandishe. (2022). *Khatam al-Nabiyyin Seminary and University [Howzeh va Daneshgah-e Khatam al-Nabiyyin]* [Persian].
<https://ofoghandisha.com>

Poorhashemi, A., Sobhan, T., & Marzieh Fathi, B. (2024). Heterogeneous diplomacy of political relations between Iran and Afghanistan in exploiting the water of Helmand border river. *International Review of Law*, 13(1).
<https://doi.org/10.29117/irl.2024.0289>

Pourhassan, N., & Mohammadnia, M. (2023). Territorial disputes between Afghanistan and Pakistan and their impact on the national security of the Islamic Republic of Iran [Ekhtelafat-e marzi-ye Afghanistan va Pakistan va tasir-e an bar amniyat-e melli-ye Jomhuri-ye Eslami-ye Iran]. *Journal of Political Sociology of*

year.

<https://www.tehrantimes.com/news/502703/Iran-s-quarterly-export-to-Afghanistan-up-31-on-year>

Tookhy, F. (2022). *Iran's response to the Taliban's comeback in Afghanistan*. United States Institute of Peace. https://www.usip.org/sites/default/files/Afghanistan-Peace-Process_Irans-Response-Talibans-Comeback-Afghanistan.pdf

Treyster, D. (2002). The Taliban may no longer control Afghanistan, but their persecution of religious minorities will forever remain a stain on global history. *NYLS Journal of Human Rights*, 18(3). https://digitalcommons.nyls.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1504&context=journal_of_human_rights

UNODC. (2023). *Afghanistan opium survey 2023: Cultivation and production after the ban: Effects and implications*. https://www.unodc.org/documents/crop-monitoring/Afghanistan/Afghanistan_opium_survey_2023.pdf

Yazdani, E., & Touiserkani, M. (2011). An analysis of the powers' geopolitical competition in the "strategic energy ellipse" [Tahlili bar reqabat-e zhreopolitiki-ye qodrat-ha dar "beyzi-ye rāhbordi-ye enerzhi"]. *Geographical Research*, 26(103), 149–1 [Persian]. https://jgr.ui.ac.ir/article_17915_c77ff1b9d550bc31a7515861f8ce7640.pdf?lang=en

Journal of Greater Khorasan

Vol. 16, No. 61, 2026

Received 04 Aug 2024 | Revised 21 Mar 2025 | Accepted 07 Feb 2026 | Published 16 Mar 2026

ISSN (Online): 2717-1671

ISSN (Print): 2251-6131

Research article

The Economic Functions of Tahouns of Torogh in the Qajar Era

Shahin Farabi *^{ID}

Member of the Faculty of Payam Noor University (Sh.farabi@pnu.ac.ir)

Keywords

watermill, Toroq, Astan-e Qods Razavi, economic function, Qajar era, endowments

Citation

Farabi, Sh. (2026). The Economic Functions of Tahouns of Torogh in the Qajar Era. *Journal of Greater Khorasan*, 16(61), 51-74.

Use your device to scan and read articles online

Abstract

The watermill (āsiyāb) is one of the important human-made structures throughout history. In addition to meeting a significant part of the needs of urban and rural societies, it has served as a center of historical civilizations and contributed to economic prosperity, employment, and public welfare. Given the significant position of the Toroq watermills among the endowments of Astan-e Qods Razavi in Khorasan, their economic functions as an important source of the shrine's revenues in the form of leased properties merit examination. The main question of this research is: What was the economic position of the Toroq watermills in the prosperity and development of this region and, more broadly, among the endowments of Astan-e Qods Razavi? Based on library and documentary studies, the findings indicate that the watermills of this region, particularly Mir-Ali Shir and Mir-Sheikhm, the two most important Toroq watermills, played a significant role in improving the livelihoods of local residents, maintaining settlement, and promoting regional economic prosperity by creating an economic cycle. In some cases, however, the watermills required urgent repairs and attention because of damage to various parts, drought, and seasonal water shortages in the Toroq River, thereby imposing costs on Astan-e Qods. Nevertheless, owing to their importance in supplying bread, the staple food of the population of the region and Mashhad, and their positive impact on the continuity and transformation of regional life, they contributed to the cash and non-cash revenues of Astan-e Qods Razavi through the leasing of endowments during the Qajar period. Despite the shrine's economic challenges during this period, the resolution of problems largely prevented prolonged interruptions and closures of the watermills.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2026.470849.1214>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_245454.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

* Corresponding Authors

Introduction

The watermill (*āsiyāb*), as one of the important human-made structures throughout history, not only met a significant part of people's daily needs in urban and rural societies but also served as a center of historical civilization and contributed to economic prosperity, employment, and public development. This simple yet highly practical technology, found in various regions of Iran, constitutes an economic phenomenon that can be studied from cultural, social, and economic perspectives. The economic affairs of Mashhad, owing to its spiritual and touristic attractions and, foremost among them, the Astan-e Qods Razavi complex as the custodian of the shrine's endowments, have always attracted the attention of ruling authorities, particularly during the Qajar era. Consequently, the endowments and their administration, including watermills as an important source of the shrine's revenue, have consistently been of considerable significance. The present study examines the Toroq watermills and their economic functions as an important component of the shrine's revenue-generating leased properties. The Toroq watermills, as a valuable and ancient heritage that, owing to their proximity to the Toroq River and their important position among the endowments of Astan-e Qods in Khorasan, once contributed to the prosperity and development of Toroq, have received limited attention from researchers due to the scarcity of written documents and records. Documentary studies indicate that the Mir-Ali Shir and Mir-Sheikhm watermills, as the most important watermills in the region, have primary structures dating back to the Safavid period. However, the high costs of construction and issues concerning water ownership meant that only a limited number of individuals could enter the fields of mill construction and milling. During the Qajar era, with the support of the contemporary custodians of Astan-e Qods, these watermills developed alongside the shrine's other rural endowments. Despite various obstacles and some structural problems, they retained an important position in providing bread and generating cash and non-cash revenues for Astan-e Qods.

Materials and Methods

Library Research and Document Analysis

The information that can most effectively be extracted from the documents in this field

concerns the repair and leasing of the Toroq watermills, the relevant conditions and regulations, lease periods, rental payments, the obligations of lessees and lessors, and the circumstances that led to the cancellation of lease agreements. Reconstructing and analyzing these documents, which in effect complement the documents from the Safavid period, can open a new chapter in studies of the economic history of Astan-e Qods in Khorasan during the Qajar era.

Discussion and Findings

The findings indicate that the Toroq watermills, particularly the Mir-Ali Shir and Mir-Sheikhm watermills, not only played a socioeconomic role in promoting the milling profession, its relations with farmers and villagers, and consequently the provision of public food supplies, but also occupied a more secure position than other occupations in the Toroq region. More importantly, because they were considered part of the rural real-estate properties of Astan-e Qods in Khorasan and were leased, alongside other endowments, to bakers and millers, they can also be examined in the broader context of the economic standing of Astan-e Qods during the Qajar era.

According to Tables 1, 2, 3, and 4, the costs incurred for the repair of the Toroq watermills included bricks, lime, straw, ash, labor costs for workers and masons, and the costs of millstones. According to the documents available at Astan-e Qods, the Toroq watermills underwent repairs on four occasions, in 1295 AH, 1306 AH, 1309 AH, and 1326 AH. In 1295 AH, the Mir-Ali Shir, Ivan, and Murcheh-Khort watermills underwent repairs, and the costs incurred for the three mills were approximately equal (Chart 5). In 1306 AH and 1309 AH, the Mir-Ali Shir and Ivan watermills underwent minor repairs, and the costs were approximately similar. This may indicate that the structures of these two watermills, which underwent repair and maintenance on four occasions, were more deteriorated than those of the other mills and therefore required more frequent repairs.

However, according to Tables 1 and 4, major repairs were carried out in 1326 AH on the two principal Toroq watermills, namely Mir-Ali Shir and Mir-Sheikhm. Their millstones were repaired and replaced, resulting in relatively high costs. The costs incurred for the two watermills were approximately equal and proportional (Chart 6).

Conclusion

The research findings indicate that the watermills of this region, particularly Mir-Ali Shir and Mir-Sheikhm as the most important watermills of Toroq, in addition to their positive and effective functions in providing livelihoods for local people and generating income for Astan-e Qods through leased properties, in some cases required urgent repair and attention because of the destruction and deterioration of various parts, the possible drought of 1288 AH, the flood of 1303 AH in Mashhad and Toroq, and the seasonal annual water shortages of the Toroq River. Despite the disruptions and the relative decline in the income level experienced by the holy shrine during the Qajar era, the watermills, owing to their important role in providing bread as one of the principal needs of the region and the city of Mashhad and their positive impact on the continuity and transformation of the region's livelihoods, contributed to the cash and non-cash revenues of Astan-e Qods and constituted one of the economically stable leased endowments during the Qajar period. Official correspondence indicates that, despite the custodians' efforts to reduce costs, they did not refrain from providing prompt and timely financial assistance to lessees to address structural deficiencies in the watermills, particularly those in Toroq. Relatively prompt and effective measures were therefore taken by Astan-e Qods to preserve and repair the mill structures. The study and analysis of the documents also show that Toroq and its watermills—Mir-Sheikhm, Mir-Ali Shir, Kolukh, and Murcheh-Khort—with a history of approximately four centuries, in addition to performing their primary function of supplying flour for bread production, played an important role among the endowments of Astan-e Qods, particularly during the Qajar era. The management of these watermills through leasing, together with the natural and climatic conditions of the region, played a significant role in the continuity of their operation and the successful performance of their functions. Despite the economic difficulties of the period, Astan-e Qods and its custodians and trustees, through supervision of the fulfillment of the obligations of both parties (owners and lessees), as well as through prompt and timely repairs, discounts, and financial flexibility in dealing with the lessees of these watermills,

largely prevented prolonged interruptions and closures by resolving the problems that arose.

Acknowledgments

I would like to express my sincere gratitude and appreciation to the esteemed professors, the respected staff of the library and the Research Foundation of Astan-e Qods Razavi, and all those who assisted me throughout the various stages of this research.

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۶، شماره ۶۱، زمستان ۱۴۰۴

ISC | MSRT | ICI
شاپا چاپی: ۶۱۳۱-۲۲۵۱ شاپا الکترونیکی: ۱۶۷۱-۲۷۱۷

مقاله پژوهشی

کارکردهای اقتصادی طاحونه‌های طرق در دوره قاجار

شهین فارابی

استادیار، گروه تاریخ، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه پیام‌نور، ایران (Sh.farabi@pnu.ac.ir)

چکیده

طاحونه (آسیاب) به‌عنوان یکی از سازه‌های مهم بشری در طول تاریخ، علاوه بر رفع بخش مهمی از نیازهای روزمره در جوامع شهری و روستایی، کانون تجمع تمدن‌های تاریخی و زمینه‌ساز رونق اقتصادی، اشتغال‌زایی و آبادانی عمومی بوده است. طاحونه‌های طرق، به‌واسطه جایگاه مهمی که در میان موقوفات آستان قدس رضوی در خراسان داشته‌اند، از نظر کارکردهای اقتصادی و به‌عنوان بخشی مهم از منابع درآمدی آستانه در قالب اموال اجاره‌ای، قابل‌بررسی هستند. سؤال اصلی پژوهش حاضر این است که طاحونه‌های طرق از نظر اقتصادی چه جایگاهی در رونق و آبادانی این منطقه و، در حوزه‌ای گسترده‌تر، در میان موقوفات آستان قدس رضوی داشته‌اند؟ بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای و سندی، بخشی از نتایج تحقیق نشان می‌دهد که طاحونه‌های این منطقه، به‌ویژه میرعلیشیر و میرشیخ، به‌عنوان مهم‌ترین طاحونه‌های طرق، با ایجاد چرخه اقتصادی، نقش مهمی در ارتقای معیشت ساکنان منطقه و تداوم سکونت و رونق اقتصادی آن ایفا کرده‌اند. هرچند این طاحونه‌ها در پاره‌ای موارد، به‌دلیل تخریب و فرسودگی بخش‌های مختلف یا خشکسالی و کم‌آبی‌های فصلی رودخانه طرق، نیازمند تعمیرات و رسیدگی فوری بوده و هزینه‌هایی را بر آستانه تحمیل می‌کرده‌اند، به‌دلیل اهمیت آن‌ها در تأمین نان، به‌عنوان غذای اصلی مردم منطقه و شهر مشهد، و تأثیر مثبتشان بر تداوم و تحول زیست منطقه، بخشی از درآمدهای نقدی و غیرنقدی آستان قدس رضوی در بخش اجاره موقوفات را در دوره قاجار تأمین می‌کرده‌اند و با وجود چالش‌های اقتصادی آستانه در این دوره، تا حد زیادی با حل‌وفصل مشکلات، از وقفه و تعطیلی طولانی‌مدت آن‌ها جلوگیری می‌شده است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۱۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۱/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۱۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۲/۲۵

شماره صفحات: ۷۴-۵۱

واژگان کلیدی:

طاحونه، طرق، آستان قدس رضوی، کارکرد اقتصادی، دوره قاجار، موقوفات

استناد به مقاله:

فارابی، ش. (۱۴۰۴). کارکردهای اقتصادی طاحونه‌های طرق در دوره قاجار. پژوهشنامه خراسان بزرگ، ۱۶(۶۱)، ۷۴-۵۱.

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2026.470849.1214>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_245454.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

مقدمه

جوامع انسانی همواره با به‌کارگیری فناوری، به‌عنوان عاملی اساسی در تمایز انسان از سایر موجودات، طی فرایندهایی بر محیط خود تأثیر می‌گذارند (Rivière, 2006, p. 128). به نظر می‌رسد این فرایندها در جوامع گوناگون، سیر تطور متفاوتی داشته‌اند. آسیاب (طاحونه) از ساده‌ترین و درعین‌حال کاربردی‌ترین ابداع‌های بشر بوده است که در ایران می‌توان آن را به‌عنوان پدیده‌ای فناورانه و اقتصادی در ابعاد فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی مطالعه کرد.

طرق، به‌عنوان یکی از آبادی‌های اطراف مشهد، به‌واسطه رباط‌ها و مسیر کاروان‌رو در حدفاصل مشهد و نیشابور، در ادوار تاریخی ایران پس از اسلام، پایگاه اقامتی موقت و مناسبی، به‌ویژه برای حاکمان صفوی و قاجار و همچنین مسافران و سیاحان اروپایی، بود که قصد ورود به مشهد را داشتند. پژوهش حاضر به بررسی آسیاب‌ها یا طاحونه‌های طرق به‌عنوان گنجینه‌هایی می‌پردازد که روزگاری به‌واسطه شریان حیاتی رودخانه طرق، منبع تأمین نان، به‌عنوان معاش اصلی مردم این منطقه، بودند. هرچند امروزه به‌دلیل کاهش آب رودخانه، خشکسالی و ورود آسیاب‌های برقی، اثری از این طاحونه‌ها باقی نمانده است و شاید به همین دلیل نیز در منابع تاریخی اطلاعات چندانی درباره این سازه مهم بشری در منطقه مذکور موجود نیست، بررسی اسناد داده‌محور آستان قدس رضوی در دوره قاجار نشان می‌دهد که طاحونه‌های طرق و در رأس آن‌ها، طاحونه میرعلیشیر و میرشیخ، نه‌تنها نقش اقتصادی-اجتماعی در رونق شغل آسیابانی و مناسبات این حرفه با کشاورزان و روستاییان و در نتیجه تأمین ارزاق عمومی داشته‌اند و از همین روی، جایگاه امن‌تری نسبت به سایر مشاغل در سطح منطقه طرق داشته‌اند، بلکه، مهم‌تر از آن، به‌دلیل اینکه جزو مستغلات آستان قدس رضوی در بخش روستایی خراسان محسوب می‌شده‌اند و در ردیف سایر موقوفات به‌خازان و آسیابان‌ها اجاره داده می‌شده‌اند، در حوزه‌ای وسیع‌تر و در ارتباط با

وضعیت اقتصادی آستان قدس رضوی در عصر قاجار نیز قابل‌بررسی هستند.

آنچه بیشترین اطلاعات را در این حوزه از اسناد استخراج می‌کند، تعمیرات، اجاره طاحونه‌های طرق، شرایط و قوانین مربوط به آن‌ها، مدت اجاره، اجاره‌بها، تعهدات مستأجران و موجران و شرایطی است که به لغو قراردادهای اجاره منجر می‌شده است. احیا و تحلیل این اسناد، که درواقع مکمل اسناد دوره صفوی هستند، می‌تواند گشایشگر فصل جدیدی در مطالعات تاریخ اقتصادی آستان قدس رضوی در خراسان دوره قاجار باشد.

پیشینه پژوهش

درباره طاحونه‌های طرق تاکنون پژوهش مستقلی صورت نگرفته است؛ با این حال، درباره کارکردهای اقتصادی مشهد و موقوفات آستان قدس رضوی، برخی مقالات و کتاب‌ها به چاپ رسیده است. مقاله‌ای با عنوان «مناسبات مالک و مستأجر در اراضی و املاک وقفی آستان قدس رضوی در عصر صفوی» نوشته شهرام یوسفی‌فر و همکاران، کتاب *تاریخ اقتصادی مشهد از عصر ناصری تا انقلاب اسلامی* نوشته علی نجف‌زاده و جلیل قصابی و کتاب *نشانی از مشهد قدیم در گذر اسناد تاریخی* نوشته زهرا طلایی و شکوه‌السادات سمیعی، ازجمله پژوهش‌هایی هستند که با پژوهش حاضر به‌نوعی مرتبط، اما با آن متفاوت‌اند. یکی از ابعاد مهم این تمایز، جایگاه اقتصادی طاحونه‌های طرق با تکیه بر اسناد آستان قدس رضوی در دوره قاجار و تبیین و تحلیل این موضوع است که در آثار مذکور به‌تفصیل مورد واکاوی قرار نگرفته است. سؤال اصلی پژوهش حاضر این است که طاحونه‌های طرق از نظر اقتصادی چه جایگاهی در رونق و آبادانی این منطقه و، در حوزه‌ای وسیع‌تر، در میان موقوفات آستان قدس رضوی داشته‌اند؟

روش پژوهش

با توجه به خلأهای پژوهشی موجود، پژوهش حاضر، با تأکید بر مسئله بافت‌گرایی و فاصله‌گرفتن از رویکردهای کلان‌نگر، با رویکردی خرد به مطالعه این پدیده در فرهنگ اقتصادی

منطقه‌ای روستایی در نزدیکی مشهد (طرق) می‌پردازد و این پدیده را، به‌ویژه از منظر کارکردهای اقتصادی آن، مورد مطالعه قرار می‌دهد.

طاحونه‌ها در ایران و خراسان

شکل‌گیری فناوری و سازه آسیاب آبی در ایران، پاسخی سازگارانه به ویژگی‌های طبیعی و اقلیمی منطقه بوده است که فرهنگ‌سازی خاصی را نیز به همراه داشته است. بنابراین، سویه‌های اقتصادی آسیاب از جمله موارد مهمی است که نیازمند توجه است [\(Rafifar, Gharbi, & Zarghi, 2015, p. 376\)](#). این سازه‌ها، که بیانگر ژرف‌نگری گذشتگان و احاطه آنان بر دانش مهندسی آب بوده‌اند، از لحاظ اجتماعی با کمترین نیروی انسانی کار می‌کردند و بیشترین بازدهی اقتصادی را داشتند و، چون از نیروی آب بهره می‌گرفتند، هیچ‌گونه آلودگی زیستی برای محیط ایجاد نمی‌کردند [\(Naghizadeh, 2003, p. 85\)](#). بنا به نوشته بلعمی، نخستین‌بار چگونگی آرد کردن گندم توسط آسیاب از سوی جبرئیل به حضرت آدم^(ع) آموزش داده شد [\(Bal'ami, 1965, p. 86\)](#). بی‌شک، اختراع ساده‌ترین نوع آسیاب به دوران پیش از تاریخ و زمانی بازمی‌گردد که انسان از راه گردآوری دانه‌های گیاهی برای خوراک خود، زندگی را می‌گذراند. کشف سنگ‌های آسیاب در کاوش‌های باستان‌شناسی تپه حصار دامغان، شاهی بر این مدعاست [\(Wilson, 1968, p. 30\)](#). قدمت نخستین آسیاب‌ها یا طاحونه‌ها در تاریخ ایران به دوره اشکانی و ساسانی بازمی‌گردد. مجموعه حقوقی پهلوی «ماتیکان»، نخستین منبع معتبری است که در آن به آسیاب‌های آبی و قرار گرفتن آن‌ها بر رودخانه‌ها و قنات‌ها و نیز وجود آب به‌عنوان نیروی محرکه این آسیاب‌ها اشاره شده است. در ایران دوره اسلامی نیز جغرافی‌دانانی همچون مقدسی، مستوفی و ابن‌بلخی، درباره تداوم سنت استفاده از آسیاب‌ها به‌صورت پراکنده مطالبی مطرح کرده‌اند.

آسیاب‌ها به‌لحاظ نوع و نیروی محرکه به پنج نوع آسباد، خراس، دست‌آس، آسیای موتوری و آسیاب‌های آبی تقسیم

می‌شوند. آسیاب‌های آبی مرسوم در ایران را نیز می‌توان بر اساس نوع چرخ آبی آن‌ها به سه گونه آسیاب ناوی یا ناودانه، آسیاب تنوره‌ای (در مناطق کم‌آب‌تر) و آسیاب چرخ‌ی یا شیبی (در مناطق پرآب) تقسیم کرد که همه آن‌ها مشتمل بر منبع آب، برج آب یا تنوره، کانال آبی بالادست در اطراف، چرخاب آبی و سنگ آسیاب بودند [\(Boloukbashi, 2009, p. 373\)](#). آسیاب‌های تنوره‌ای که در مناطق کم‌آب‌تر مورد استفاده قرار می‌گرفتند، متشکل از یک محور عمودی، تعدادی پره قاشقی و یک تونل یا تنوره بودند و، در مقابل، آسیاب‌های چرخ‌ی که در مناطق پرآبی همچون طرق برای آردکردن گندم استفاده می‌شدند، دارای یک محور افقی بودند که به‌وسیله چرخ‌دنده‌ها به محور عمودی تبدیل می‌شد. زمانی که آب قنات یا رودخانه بر پره‌های این آسیاب می‌ریخت، چرخ آسیاب به حرکت درمی‌آمد [\(Ahmadzadeh, Karimian, & Talebian, 2022, p. 8\)](#).

درباره ساختار فنی و چگونگی کارکرد طاحونه‌های طرق، هیچ سند و مدرک تاریخی در دسترس نیست. بنابراین، با تکیه بر تاریخ شفاهی و مطالعات میدانی، به سخنان یکی از ساکنان قدیمی طرق، به نام علی‌اصغر مهدی‌زاده، در گفت‌وگو با سمیرا منشادی، از مصاحبه‌گران روزنامه شهرآرا، در تاریخ ۳۱ مرداد ۱۴۰۲ ش، و از روزنامه‌های شهرداری مشهد با عنوان «مشهد چهره» استناد شده است تا نقش عناصر محلی و بومی نیز در اداره طاحونه‌های طرق مورد واکاوی قرار گیرد. روایت مهدی‌زاده بر اساس خاطرات دوره کودکی او و زمانی است که نخستین بار محموله‌های گندم را به آسیاب‌های طرق حمل می‌کرده و پس از حدود ده روز، آرد را از آسیابان تحویل می‌گرفته است. اگرچه نخستین آسیاب‌ها بادی بودند، در طرق، به‌دلیل مجاورت با سد طرق و جاری بودن رودخانه‌ای پرآب، آسیاب‌ها با نیروی آب کار می‌کردند. فضای اصلی آسیاب‌های آبی در دل زمین قرار داشت و بخش نمایان آن شامل سازه انتقال آب، نورگیرها و ورودی آسیاب بود. مهم‌ترین قسمت آسیاب، تنوره آن بود که به‌شکل مخروط طراحی و ساخته می‌شد؛ به‌گونه‌ای که آب ذخیره‌شده در آن

از روزه‌ای کوچک، با فشار، پره‌های سنگ آسیاب را به حرکت درمی‌آورد. از دیگر قسمت‌های آن می‌توان به سنگ آسیاب اشاره کرد که بسیار محکم و مقاوم بود. راهرو، اتاق آسیاب، انبار گندم، انبار آرد، محل استراحت آسیابان و اسطبل از دیگر بخش‌های آسیاب‌های طرق بود. با تحویل بار غلات به آسیابان، نشانی بر روی کیسه گندم یا جو حک می‌شد؛ سپس غلات به‌طور دقیق وزن می‌شد و هفت تا ده روز طول می‌کشید تا گندم‌های آسیاب‌شده تحویل داده شوند. اهالی طرق، برحسب اینکه با کدام‌یک از آسیابان‌ها دوستی داشتند، محصول خود را به آسیاب او می‌بردند (URL 1).

تأمل در این سخنان، دریچه‌ای برای تحلیل جایگاه اقتصادی طاحونه‌های طرق در رونق و آبادانی این منطقه می‌گشاید. بررسی مناسبات میان آسیابان با زارعی که گندم را به او تحویل می‌دادند از یک‌سو، و خبازانی که کیسه‌های آرد را برای تهیه نان، به‌عنوان غذای اصلی مردم، تحویل می‌گرفتند از سوی دیگر، و همچنین خانواده‌هایی که در حمل گندم از مزرعه به آسیاب نقش داشتند، به توسعه حرفه آسیابانی به‌عنوان یک نهاد اجتماعی کمک می‌کرد. به‌گونه‌ای که این حرفه از لحاظ اقتصادی می‌توانست زمینه اشتغال و تقسیم کار در مشاغل دیگر، ازجمله نانواپی، را در طرق فراهم سازد. هرچه این آسیاب‌ها در طرق گسترش می‌یافتند، تا حدود زیادی از میزان وابستگی مستقیم جوامع محلی به زمین کاسته می‌شد و فرصت‌هایی برای امرارمعاش قشر بی‌زمین جامعه روستایی طرق در دوره قاجار، هرچند به‌صورت اجاره‌ای و در سطحی پایین‌تر نسبت به مالکان، فراهم می‌آمد.

معروف‌ترین طاحونه‌های طرق، میرشیخم، میرعلیشیر و کلوخ نام داشتند که ساختار اولیه آن‌ها مربوط به دوره صفویه بود؛ اما هزینه‌های سنگین ساخت و موضوع مالکیت آب باعث شده بود که افراد اندکی بتوانند به این حوزه وارد شوند. آسیاب‌های متعدد موجود در امتداد چشمه گیلان، واقع در هشت فرسنگی مشهد، که به دو بخش شخصی و موقوفه آستان قدس رضوی تقسیم می‌شدند، و نیز طاحونه

بالاخیابان و طاحونه دیگری نزدیک به مزرعه کلاته مشهدقلی که با آب نهر خیابان گردش می‌کرد و یک‌چهارم درآمد آن را مالکان این طاحونه به‌عنوان حق‌الشرب به آستان قدس رضوی پرداخت می‌کردند، از دیگر طاحونه‌های مشهد و پیرامون آن در دوره قاجار بودند. درآمد حاصل از طاحونه‌های طرق، از نظر اقتصادی منبعی باثبات برای کسب درآمد بود؛ ازاین‌رو، برخی مالکان شخصی، آن‌ها را از حالت ملکی خارج و به موقوفه تبدیل کردند و به‌تدریج آن‌ها را برای آستان قدس رضوی و مدارس وقف کردند (Najafzadeh et al., 2021, pp. 342-343).

مهم‌ترین کارکرد طاحونه‌ها، حداقل از منظر اقتصادی که محور اصلی پژوهش حاضر است، رفع نیاز روزانه عموم جامعه و تهیه آرد و در نتیجه تأمین نان به‌عنوان منبع اصلی ارزاق عمومی بود. شایان ذکر است که در بررسی رونق طاحونه‌های طرق، علاوه بر نکات مطرح‌شده، نباید از جغرافیا و شرایط اقلیمی این منطقه غافل شد؛ زیرا دو عامل طبیعی (میزان بارندگی سالانه، وجود آب‌های سطحی و جاری و بندهای مختلف ازجمله گلستان، طرق، کشف‌رود و نهر خیابان) و انسانی در این رونق و استمرار مؤثر بوده‌اند. از میان آن‌ها، بند طرق اهمیت بیشتری در استمرار حیات طاحونه‌های میرشیخم و میرعلی شیر داشت. لازم به ذکر است که رودخانه طرق و شاخه فرعی آن به نام «عارفی»، جریان‌های سطحی‌اند که کل حوزه طرق را زهکشی کرده و تا پیش از احداث سد (سال ۱۳۶۲ شمسی)، طغیان‌های بزرگ خود را پس از تغذیه از بارش‌ها به رودخانه کشف‌رود منتقل می‌کردند. آینده سالانه به میزان حدود ۱۷ میلیون مترمکعب و سیلاب‌های دوره سه‌ماهه اسفند تا خرداد، تنها منابع آب سطحی بوده‌اند که مخروطه افکنه طرق را تغذیه می‌کرده‌اند؛ اکنون این مخروطه افکنه صرفاً با آب سرریز تغذیه می‌شود (Velayaati, & Kamkar Yazd Nejad, 2008, p. 177).

مکان و بافت جغرافیای اقتصادی طاحونه‌های طرق

طرق، نام یک آبادی در جنوب مشهد بر سر راه نیشابور به هرات است که در ادوار گذشته از آن به دشت طرق، دهکده طرق و قریه طرق یاد می‌شد و امروزه به‌عنوان یکی از شهرک‌های اقماری در ناحیه هفت مشهد به شمار می‌رود ([Mehrizi, 2011, p. 9&18](#)). راه طرق از جنوب مشهد و از راه دهسرخ به سمت نیشابور ادامه می‌یافت و درواقع مسیر اصلی کاروان‌ها بود که نیشابور را به مشهد متصل می‌نمود و دارای رباط‌های متعدد ازجمله رباط طرق بود. عبور امام رضا^(ع) از این مسیر، قبل از ورود به طوس بر اهمیت معنوی و تاریخی طرق افزوده است ([Mehrizi, 2011, p. 26&27](#)). مکاتیب فارسی غزالی و چهارمقاله عروضی متعلق به قرن پنجم هجری قمری، قدیمی‌ترین متونی هستند که در نوشته‌هایشان بنا به‌ضرورت از دشت طرق یاد نموده اند ([Nezami Arouzi Ghazali, 1954, p. 5,12](#)) ; ([Samarghandi, 1990, p. 65](#)). با بررسی وقایع مختلف تاریخی در ادوار زمانی تاریخ ایران تا دوره معاصر، روشن می‌شود که به دلیل مجاورت این منطقه با مشهد، شاهان، شاهزادگان و حاکمان به طرق به‌عنوان گذرگاهی دارای اهمیت سوق‌الجیشی به‌ویژه در جنگ‌ها و ناآرامی‌ها توجه داشتند. نقش طرق در جریان سرکوب ناآرامی‌های خراسان در زمان سلطان غیاث‌الدین غوری ([Juzajni, 1994, p. 360](#)) و همچنین نقش پایگاهی این منطقه در نبردهای مکرر صفویان و ازبک‌ها ([Modarres Razavi, 1999, pp. 34,52,61,68,108,114](#)) نشانه‌هایی از این اهمیت است. استقبال مردم مشهد از نصرالله میرزا، دومین پسر نادرشاه افشار در منطقه طرق نیز در برخی منابع دوره افشار ثبت شده است ([Golestaneh, 2017, pp. 98,99](#)). از منابع دوره قاجار، به‌ویژه سفرنامه‌ها و خاطرات، اطلاعات پراکنده‌ای درباره طرق وجود دارد. نویسندگان آثاری چون روزنامه سفر خراسان، خاطرات میرزا قهرمان امین‌لشکر، خاطرات حاج سیاح، سفرنامه مک‌گرگر، سفرنامه خانیکوف، سفرنامه کلنل بیت و سفرنامه ناصرالدین‌شاه که در سفرهای

خود به خراسان، پیش از ورود به مشهد از طرق عبور کرده و چند روزی را در رباط‌های طرق سکنی گزیده‌اند، همگی قریب‌به‌اتفاق از طرق به‌عنوان مسیری کاروان‌رو برای عبور شاهان قاجار، سیاحان و جهانگردان اروپایی و به‌طور کلی مسافران یاد کرده‌اند. این منطقه در دوره قاجار، نخستین نقطه‌ای بود که ناصرالدین‌شاه در مسیر بازگشت خود از خراسان پس از ترک مشهد در سال ۱۳۰۰ قمری، به همراه هیئت همراه و خوانین خراسان به آن‌جا رسید. او در سفرنامه خراسان، موقعیت مکانی و جغرافیایی طرق و طاحونه‌های آن را چنین توصیف کرده است: «از شهر مشهد تا طرق دو فرسخ است، اما این‌جا که اردو زده‌اند تا طرق نیم فرسخ مسافت دارد. طرق در سمت دست چپ واقع شده و از این‌جا هیچ پیدا نیست. این‌جا هم جزو طرق محسوب است و دارای چند باب طاحونه است. اما طرق دهی است بسیار خوب و معتبر که وقف بر حضرت رضا (ع) است.» ([Naser al-Din Shah, 1982, p. 195](#)). سفرنامه‌نویس روس خانیکوف نیز در بخشی از سفر خود به مشهد، پس از حدود یک ماه توقف در آن شهر وارد طرق می‌شود و آن‌جا را منطقه‌ای خشک و بی‌آب‌و‌علف توصیف می‌کند که دهکده‌هایی پیرامون آن را فراگرفته‌اند؛ او معمولاً آن را محل توقف کاروان‌های عازم هرات می‌داند ([Khanykov, 1996, p. 124](#)). شایان ذکر است که در منابع فوق‌الذکر، به‌عنوان منابع کتابخانه‌ای دست‌اول، در بخش مربوط به طرق، به‌جز سفرنامه ناصرالدین‌شاه که آن‌هم اشاره‌ای ضمنی دارد، در بقیه منابع درباره طاحونه‌های این منطقه اطلاعاتی وجود ندارد و همین مسئله نگارنده پژوهش حاضر را با دشواری و فقر اطلاعات مواجه کرده است. بنابراین، بخش‌های اصلی این پژوهش (کارکردهای اقتصادی طاحونه‌های طرق در دوره قاجار) به‌طور عمده بر مبنای اسناد آرشیوی نگارش و تنظیم شده‌اند.

طاحونه‌ها و نقش آن‌ها در اقتصاد طرق

مطالعه و پژوهش درباره طاحونه‌ها و فرهنگ آسیابانی تا حدودی زمینه‌های قابل‌توجهی برای شناخت اوضاع زندگی

مردم از نظر ساختار اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی فراهم می‌کند. آسیاب و آسیابان با افزودن ارزش به ماده اولیه حاصل از بخش تولیدی جامعه، وارد عرصه حیات اقتصادی جامعه می‌شود. در گذشته، آسیاب‌ها یکی از عناصر اقتصادی مهم جامعه بودند که با کمترین نیروی انسانی فعالیت می‌کردند و بیشترین بهره‌وری اقتصادی را داشتند؛ به‌طوری‌که می‌توان آن‌ها را نمونه بارزی از یک فناوری پایدار و منطبق با محیط دانست. در دوره اسلامی، به‌ویژه از دوره قاجار به بعد، با ساخت آسیاب‌های آبی متعدد، چرخه‌ای اقتصادی شکل گرفت که ضمن تأمین گندم و آرد منطقه، به گسترش روابط و ارتباطات تجاری و اقتصادی با مناطق هم‌جوار نیز می‌انجامید.

بی‌گمان، اقلیم از مهم‌ترین عوامل طبیعی است که نقش تعیین‌کننده‌ای در تعیین حدود و شیوه‌های امرار معاش و فعالیت‌های اقتصادی ایفا می‌کند. منطقه طرق نیز به‌واسطه شرایط محیطی مناسب، ازجمله وجود رودخانه طرق و زمین‌های کشاورزی حاصلخیز، از این قاعده مستثنا نبود؛ چنان‌که وجود چندین طاحونه بزرگ و مهم در این منطقه، گواهی بر این موضوع است. ساکنان طرق با توجه به شرایط طبیعی و وجود آب‌های سطحی و طبیعی، ازجمله رودخانه طرق، به‌درستی نسبت به مدیریت و کنترل این منابع آبی آگاهی یافتند و آسیاب‌های متعددی در این منطقه ساختند. این طاحونه‌ها با ایجاد یک چرخه اقتصادی، نقش مهمی در ارتقای معیشت ساکنان منطقه، تداوم سکونت و رونق اقتصادی آن ایفا کردند.

شکل‌گیری و ظهور آسیاب‌ها، از منظر تحولاتی که در روابط تقسیم کار در جوامع ایجاد کرد نیز حائز اهمیت است. شواهد تاریخی نشان می‌دهد که پیش از شکل‌گیری و گسترش آسیاب‌ها، زنان نقش مهمی در اقتصاد خانواده بر عهده داشتند؛ چنان‌که آسیاب‌کردن گندم و سایر مواد موردنیاز خانواده با آسیاب‌های دستی، بخشی از فعالیت‌های آنان بود. با این حال، با ایجاد و گسترش طاحونه‌ها، فعالیت آسیاب‌کردن از فعالیتی زنانه به فعالیتی

عمدتاً مردانه تبدیل شد و زنان مشارکت پررنگ‌تری در قالی‌بافی و فعالیت‌های دامداری و کشاورزی یافتند (Papli Yazdi, 1985, p. 18). همچنین، مسئله مالکیت آسیاب‌ها از مواردی است که باید در زیرمجموعه کارکردهای اقتصادی مورد توجه قرار گیرد. بررسی‌ها نشان می‌دهد که مالکیت آسیاب‌ها عمدتاً به دو صورت اجاره‌ای و ملکی بوده است. به علت مخارج و هزینه‌های نسبتاً بالای احداث آسیاب، معمولاً افرادی از جامعه روستایی که از طبقه کشاورز بودند و وضعیت مالی نسبتاً مطلوبی داشتند، آسیاب را احداث می‌کردند و آن را به افرادی از طبقه غیرکشاورز اجاره می‌دادند. ازآنجا که درآمد حاصل از طاحونه‌های طرق، منبعی باثبات برای کسب ثروت و تأمین درآمد اقتصادی بود، برخی مالکان شخصی، آسیاب‌های خود را از مالکیت شخصی خارج و به موقوفه تبدیل کردند و این موقوفات به تدریج وقف آستان قدس رضوی و مدارس شدند. بررسی اسناد نشان می‌دهد که مستأجران طاحونه‌ها عمدتاً از میان آسیابانان و افراد شاغل در این حرفه انتخاب می‌شدند و می‌بایست به‌عنوان مال‌المصالحه، سالیانه وجوهی را به‌صورت نقدی و غیرنقدی به آستان قدس رضوی پرداخت می‌کردند. [sakmagh, 41655, p. 1-2; 41045, p. 3; 41655, p. 1; 38692, p. 3; 42578, p. 1; 43037, p. 3](#). مبنی بر اسناد، شکل‌گیری و گسترش آسیاب‌ها در طرق، زمینه تحول در تقسیم کار اقتصادی را نیز فراهم آورد و تا حدودی از میزان وابستگی مستقیم روستاییان به زمین کاسته و فرصت‌هایی برای امرارمعاش قشر بی‌زمین جامعه روستایی در بخش خدمات و فرصت‌های شغلی و درآمدی را برای ساکنان این منطقه ایجاد نمود.

مشهد و آستان قدس رضوی در خلال مدیریت طاحونه‌ها

روستای طرق و اراضی و طاحونه‌های آن، از نظر تاریخی، جزو موقوفات آستان قدس رضوی محسوب می‌شدند؛ بنابراین، مدیریت و اجاره این موقوفات از سوی متولیان آستانه صورت می‌گرفت. با توجه به اینکه بازه زمانی اسناد مربوط به طاحونه‌های طرق، بیشتر سال‌های حکومت ناصرالدین‌شاه

قاجار را دربرمی‌گیرد، لازم است به‌صورت گذرا به تاریخ شهر مشهد و آستان قدس رضوی در دوره قاجار، به‌ویژه عصر ناصری، پرداخته شود. هم‌زمان با آغاز رقابت‌های روس و انگلیس در ایران، خراسان در دوره قاجار، در سال ۱۲۸۸ ق. با قحطی گسترده و شدیدی مواجه شد که زمینه‌های آن را شیوع وبا و خشکسالی‌های دو سال پیش از آن فراهم کرده بود و پیامدهای متعددی بر جای گذاشت (Daneshyar, & Kazembeygi, 2015, p. 131) که در بخش معضلات طاحونه‌ها بدان اشاره خواهد شد. همچنین، بلوای نان ۱۲۱۱ ق در مشهد (Etemad al-Saltaneh, 1992, p. 951) و پیامدهای آن ازجمله احتکار گندم و مالیات بستن به نانوائی‌ها که برخی همچون کلنل بیت، عامل آن را روس‌ها دانسته و می‌توانست زمینه نفوذ بیشتر آنان را در این منطقه فراهم نماید، ازجمله رویدادهایی بود که به لحاظ اقتصادی در تولید گندم و گرانی آن و بالطبع کارکرد اقتصادی طاحونه‌ها تأثیر به‌سزایی داشت (Yate 1986, p. 239).

با توجه به اینکه طاحونه‌های مشهد و حومه معمولاً در قالب موقوفات، توسط آستان قدس رضوی و متولیان آن اداره می‌شدند، لازم است به‌صورت کلی و مقدماتی، تاریخ خراسان در عصر ناصری و اوضاع کلی آستان قدس رضوی از نظر اقتصادی در این دوره مورد بررسی قرار گیرد. پرسش مطرح این است که آستان قدس رضوی، در زمانی که برای تداوم فعالیت طاحونه‌ها، مطابق داده‌های موجود در اسناد، متحمل هزینه‌های متعددی می‌شد، در چه شرایط اقتصادی قرار داشت؟ آستان قدس رضوی در دوره قاجار، به‌ویژه از اواسط سلطنت ناصرالدین‌شاه، از نظر اقتصادی با مشکلات عدیده‌ای مواجه بود. از نظر منابع مالی نیز آستانه، به دلیل وابستگی به اراضی کشاورزی، درآمد ثابتی نداشت تا بتواند مسیر مشخصی را برای کارآمدی، گسترش و ترقی اقتصادی طی کند (Kazembeygi, 2020, p. 251). بررسی اسناد نشان می‌دهد که در اواخر دوره قاجار به دلیل نابسامانی‌های داخلی و خارجی، اقدامات متولیان آستانه

ازجمله ظهیرالاسلام و مؤتمن‌الملک که در زیرمجموعه دولت مرکزی قرار داشتند، با وجود تلاش‌هایشان، برای تأمین کسری بودجه چندان مفید واقع نشد (Farabi, 2023, p. 226).

با وجود این نابسامانی‌ها، به دلیل اهمیت و نقش حیاتی طاحونه‌های مشهد، به‌ویژه طاحونه‌های میرعلیشیر و میرشیخ، در تأمین نیازهای مردم طرق در دوره قاجار و از سوی دیگر، درآمدزایی این طاحونه‌ها برای آستان قدس رضوی از طریق مال‌الاجاره‌های نقدی و جنسی، متولیان آستانه مقدس رضویه تلاش داشتند در آبادانی، حفظ و رونق این طاحونه‌ها بکوشند. شاهد این مدعا، هزینه‌هایی است که آستانه برای تعمیرات و رفع نواقص متحمل می‌شد تا خللی در کارکردهای اقتصادی طاحونه‌ها و تأمین نان و معیشت مردم ایجاد نشود.

همان‌طور که بیان شد، اغلب طاحونه‌های طرق وقف آستان قدس رضوی بودند. بنابراین، بر اساس اسناد، بررسی نحوه مدیریت طاحونه‌های طرق می‌تواند نکات مهم و کلیدی درباره کارکردهای اقتصادی آن‌ها را در این پژوهش آشکار سازد. معمولاً این طاحونه‌ها برای مدت سه یا چهار سال به آسیابانان اجاره داده می‌شدند. تقریباً اغلب اسناد مربوط به دوره قاجار، ماهیتی کمی دارند تا کیفی و به‌نوعی صورت‌حساب‌های مالی شامل میزان درآمدها و هزینه‌های ناشی از تعمیر و بازسازی طاحونه‌ها هستند که در جریان بازدید مأموران آستان قدس رضوی در این دوره ثبت شده‌اند. این اسناد نشان می‌دهند که طاحونه‌ها به‌عنوان منبعی باثبات برای درآمد آستانه، اهمیت داشته‌اند.

اجاره طاحونه‌های طرق

مبتنی بر اسناد، اجاره مستغلات مختلف شهری و روستایی از مقوله‌های بسیار مهم در کسب درآمد و تأمین منافع اقتصادی دولت و آستان قدس رضوی بود که سابقه آن به دوره صفوی بازمی‌گردد و با اندکی تطور و تکامل به دوره قاجار نیز امتداد یافته است. در این قسمت، لازم است به‌صورت کلی نگاهی به این مقوله در دوره‌های صفوی و افشار داشته

باشیم تا زمینه درک بهتر بحث اجاره طاحونه‌های طرق در دوره قاجار فراهم شود. در همین ارتباط، مقاله‌ای مبسوط، مدت اجاره‌ها، شرایط اجاره، اجاره‌بها و مناسبات میان مالک و مستأجر را مورد بررسی قرار داده است. در این مقاله عنوان شده است که املاک و اراضی روستایی شامل قصبه‌ها و قریه‌ها، مزارع، باغات، قنات‌ها و طاحونه‌ها بوده‌اند که از دوره صفویه به صورت اجاره‌ای واگذار می‌شدند (Yousefifar et al, 2016, p. 49-50). طاحونه‌ها، که محور پژوهش حاضر هستند، به دو شکل آباد و دایر، با تمام ادوات حجریه، خشویه و حدیدیه، یا به شکل بایر اجاره داده می‌شدند. در بیشتر موارد، واژه به‌کاررفته برای اجاره طواحین، «حجر طاحونه» یا همان «سنگ» بود که بر اساس تعداد آن، مبلغ اجاره نیز متفاوت می‌شد. مدت اجاره طاحونه‌ها نیز بین یک تا چهار سال شمسی متغیر بود. مبلغ اجاره طاحونه‌ها گاه به صورت جنسی و در قالب آرد گندم خبازپسند و آرد جو و گاه به صورت توأمان، نقدی و جنسی، پرداخت می‌شد (Yousefifar et al, 2016, p. 51).

از لحاظ تعهدات مستأجران نسبت به مورد اجاره، بررسی اسناد نشان می‌دهد که مستأجران طاحونه‌ها، که عمدتاً از میان آسیابانان و افراد شاغل در این حرفه انتخاب می‌شدند، الزامات بیشتری نسبت به سایر مستغلات، همچون یخدان‌ها و کاروانسراها، در قبال موجر، که خود آستان قدس رضوی بود، بر عهده داشتند. نکته دیگر این بود که عدم پرداخت به موقع اجاره می‌توانست به لغو یک‌طرفه قرارداد طاحونه منجر شود. هزینه‌های مربوط به تعطیلی‌های ناشی از تغییرات جوی و شرایط آب‌وهوایی، یخندان و سردی هوا، کم‌آبی و آب‌بندی طاحونه، همچنین هزینه‌های کشاورزی، همچون تنقیه زیرجوی و بالاجوی، بر عهده مستأجران بود و مستأجر برای پرداخت اجاره نیز به ضامن نیاز داشت. در مورد طاحونه‌های بایر و غیرفعال، مستأجر مکلف بود در مدت مشخص، طاحونه را آباد گرداند. در یک مورد، این مسئله در دوره شاه عباس اول به وقوع پیوسته است (Yousefifar et al, 2016, p. 53). در مقابل، موجران این طاحونه‌ها نیز

تعهداتی داشتند. پرداخت هرگونه مطالبات دیوانی و مال‌الوجوهات، انجام تعمیرات طاحونه‌ها، تأمین مصالح ضروری، ازجمله سنگ طاحونه، چرخ، پره، پیکان و آهن، لایروبی نهر آب طاحونه، تنقیه زیرجوی و بالاجوی و پرداخت هزینه‌های مربوط به تعطیلی‌های ناشی از تعمیرات، آفات ارضی و سماوی و غیره، ازجمله این تعهدات بود. در برخی موارد، ازجمله هزینه‌های کشاورزی مربوط به تنقیه جوی‌ها و همچنین تعطیلی‌هایی که به دلایل مختلف پیش می‌آمد، این تعهدات با مستأجران مشترک بود (Ibid, p. 56). نکته شایان ذکر درباره تعهدات مشترک میان موجران و مستأجران این است که این مسئله گاه می‌توانست سبب بروز اختلافات و مشکلات اقتصادی میان طرفین و در نتیجه فسخ قرارداد شود.

مطابق مفاد یک اجاره‌نامه مربوط به طاحونه‌های طرق در سال ۱۱۴۶ ق، چهار حجر طاحونه، شامل کلوخ، میرعلیشیر و میرشیخم، فعال بوده و به مدت یک سال به یکی از خبازان این منطقه به نام عبدالواحد، به مبلغ چهل و هفت تومان عراقی، اجاره داده شده بود. بر اساس مفاد این اجاره‌نامه، هرگونه شکستگی سنگ طاحونه و نیز حق‌التولیه اولاد مرحوم خواجه عتیق‌علی و حق‌النظاره بر عهده وکلای سرکار، و تأمین مصالح املاک طواحین مزبور بر عهده مستأجر بود (Talaiei, & Samiei, 2017, p. 142, 143). این روند اجاره طاحونه‌های طرق، یعنی میرعلیشیر و میرشیخم، از سوی متولیان آستان قدس رضوی، با حفظ برخی قوانین مربوط به اجاره، از قبیل مدت اجاره، قشربندی مستأجران طاحونه‌ها، میزان و مبلغ اجاره، تعهدات موجران و مستأجران و شرایطی که می‌توانست موجب فسخ قرارداد شود، با اندکی تطور و تکامل از دوره‌های صفوی و افشار به دوره قاجار رسید. در سندی مربوط به ۱۲ ربیع‌الثانی ۱۲۲۶ ق. درباره اجاره طاحونه‌های میرعلیشیر و میرشیخم و ایوان، مدت اجاره پنج سال کامل شمسی و مبلغ مال‌الصلح برای مجموع پنج سال، ۱۵۰۱ تومان نقدی و ۵۷۵ خروار آرد به صورت غیزنقدی تعیین شده است. در حاشیه بالای این

اجاره‌نامه تأکید شده است که هرگونه تغییر به‌منظور افزایش مبلغ مذکور، موجب فسخ قرارداد خواهد شد ([sakmagh, 41655, p. 1](#)).

تعهداتی که برای مستأجران طاحونه‌های طرق در دوره قاجار در اسناد ذکر شده است، بیشتر در قالب رسیدگی به امور روزمره و انجام الزامات مقرر در پایان قرارداد بوده و مشابه همان تعهدات مستأجران در دوره صفویه است که پیش‌تر به آن‌ها اشاره شد. البته اجرای این تعهدات مشروط بر آن بود که هنگام تحویل، همه تجهیزات و ملحقات در جای خود نصب و سالم تحویل امنای آستان قدس رضوی شود. چنانچه تعمیرات اساسی‌تر و بنیادی‌تری مورد نیاز بود، ابتدا باید از امنای آستان قدس رضوی کسب اجازه می‌شد و مستأجر موظف بود هزینه‌های آن را از درآمد خود و بخشی از مال‌الصلح همان سال تأمین کند. همچنین، در دو سال آخر قرارداد، باید مبلغ پنج تومان خراسانی بابت اسقاط سنگ آسیاب و مصالح آن، به امنای وقف پرداخت می‌شد و در صورت تأخیر یا تخلف از هر یک از شروط وقف، اختیار فسخ قرارداد با امنای وقف بود ([sakmagh, 41045, p. 1, 3](#)) ([تصویر ۱](#)). ساخت‌وساز هرگونه عمارت در این اراضی و اجاره‌دادن آن‌ها به غیر نیز ازجمله مواردی بود که از سال ۱۲۲۶ق. در شرایط ضمن‌العقد پیش‌بینی شد؛ با این شرط

که عمارت احداث‌شده ابتدا به تأیید معمار برسد و سپس به غیر اجاره داده شود. در آن زمان، در صورت پرداخت مال‌المصالحه، اولیای آستانه مقدس رضویه مطلقاً اختیار فسخ قرارداد را نداشتند ([sakmagh, 41655, p. 3](#)). بیشترین هزینه‌های مربوط به این طاحونه‌ها در اسناد، به‌صورت کمی و با جزئیات، ازجمله با ذکر تک‌تک مصالحی مانند آهک، خاکستر، سنگ طاحونه، خاک قرمز، کاه و غیره، همچنین تعداد عمده و بنا، ثبت و ضبط شده است. در پایان، گزارش برآورد هزینه‌های تعمیرات، با ذکر ماه و سال، باید به اطلاع متولی وقت آستان قدس رضوی می‌رسید. معمولاً مأمورانی نیز از سوی آستانه برای حصول اطمینان از صحت گزارش به محل اعزام می‌شدند و در صورت تأیید گزارش، برات هزینه‌ها صادر می‌شد ([sakmagh, 30459, pp. 3-4](#)). البته نباید از نظر دور داشت که مطابق شروط اجاره طاحونه‌های وقفی طرق در دوره قاجار، آستان قدس رضوی تنها در قبال هزینه‌های تعمیرات کلی تعهد پرداخت داشت. در مقابل، هزینه تعمیرات جزئی بر عهده شخص مستأجر بود؛ با این حال، این هزینه‌ها نیز باید در قالب گزارش به آستانه ارسال می‌شد، زیرا هیچ‌گونه اقدامی نباید بدون اجازه متولیان آستانه انجام می‌گرفت.

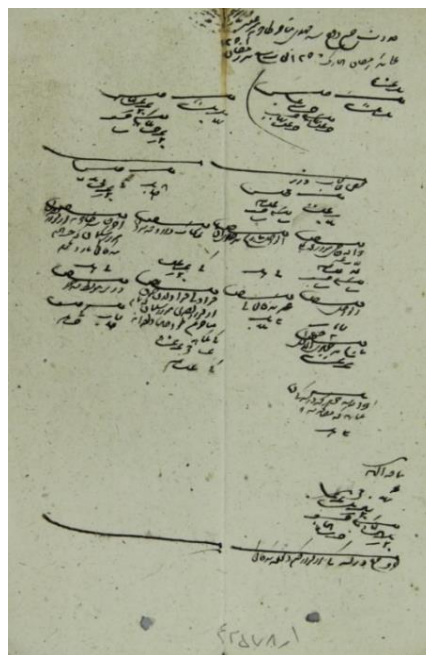
تصویر ۱: تعهد مستأجران طاحونه‌های طرق (ملا آقاخان، آقا اسماعیل و آقاغلامرضا) از قرار یک طغرا مصالحه‌نامه‌چه در محرم ۱۲۹۴ق

([sakmagh, 41045, pp. 1, 3](#))

بررسی میزان درآمد طاحونه‌های طرق

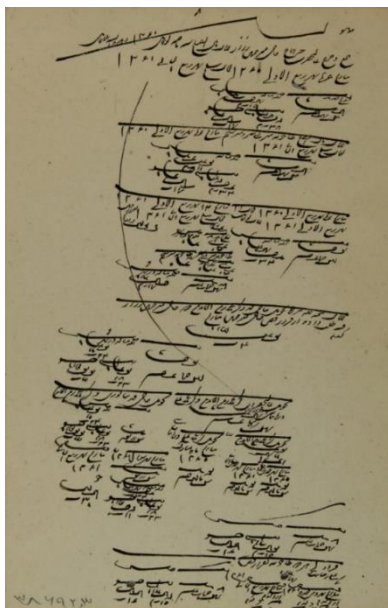
به لحاظ درآمدی، در اسناد موجود گزارش‌های منظم و دارای توالی سالیانه از طاحونه‌های طرق وجود ندارد تا بتوان بر اساس آن‌ها، با رویکردی تطبیقی، وضعیت درآمدی این طاحونه‌ها را بررسی کرد. با این حال، بر اساس اسناد موجود و گزارش‌های پراکنده از میزان مال‌الصلح و جمع و خرج طاحونه‌های طرق که درآمدهای حاصل از آن‌ها را ثبت کرده‌اند، می‌توان استنتاج کرد که این درآمدها در دو بخش نقدی و جنسی بوده‌اند. درآمدهای غیرنقدی شامل آرد گندم خبازیسند و آرد جو بود و گاهی نیز پرداخت‌ها به صورت توأمان نقدی و جنسی انجام می‌شد. وجه اجاره نیز به صورت توأمان نقدی و جنسی پرداخت می‌شد. پرداخت مال‌الاجاره‌ها به صورت نقدی و گاه جنسی، متناسب با مورد اجاره و میزان بهره‌وری آن، صورت می‌گرفت؛ اما در مورد طاحونه‌ها که مورد اجاره، تولیدکننده محصول بود،

پرداخت‌ها به صورت جنسی انجام می‌شد. اسناد ذکرشده در این بخش، چند سند محدود و پراکنده با عنوان «گزارش جمع و خرج» بابت مال‌الصلح است که از سوی برخی مستأجران طاحونه‌های میرعلیشیر و میرشیخم، به تفکیک درآمدهای نقدی و جنسی، برای استحضار متولیان آستان قدس رضوی ارائه شده‌اند. به عنوان نمونه، صورت جمع و خرج یکی از مستأجران طاحونه‌های میرعلیشیر و میرشیخم، به نام سیدمهدی، برای مدت ده سال، از رمضان ۱۲۵۰ ق. تا رمضان ۱۲۶۰ ق.، و همچنین در سند دیگری با عنوان «جمع و خرج حاجی میرحسین رزاز» بابت مال‌الصلح طاحونه‌های میرعلیشیر و میرشیخم، از ربیع‌الاول ۱۲۶۰ ق. تا ربیع‌الثانی ۱۲۶۱ ق.، مطابق جدول ۱ گزارش شده است (sakmagh,42578, p. 1; 38692, p. 3) (تصاویر ۲-۳).

تصویر ۲: صورت جمع و خرج سید مهدی مستأجر طاحونه میرعلیشیر و میرشیخم از غره رمضان ۱۲۵۰ ق تا سلخ رمضان ۱۲۶۰ ق

(sakmagh,42578, p. 1)

تصویر ۳: صورت جمع و خرج حاجی میرحسین رزاز بابت مال الصلح طاحونه میرعلیشیر از ربیع الاول ۱۲۶۰ ق تا ربیع الثانی ۱۲۶۱ ق ([sakmagh, 38692, p. 3](#))

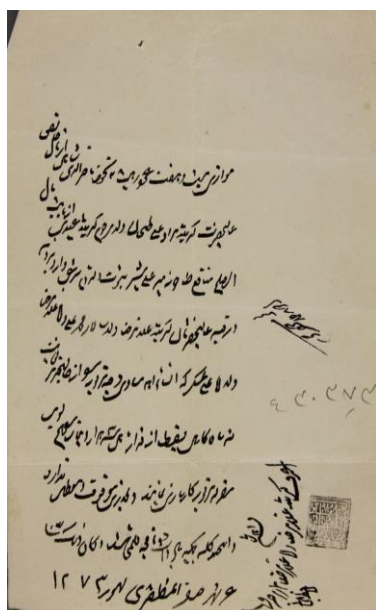
پروشمه خراسان بزرگ

دوره ۱۶، شماره ۶۱، ۱۴۰۴

۶۴

گرفته می‌شد. در یکی از این تمسک‌نامه‌ها مربوط به صفر ۱۲۷۳ ق که در ذیل اسناد خیلی مهم آرشیو اسناد آستان قدس رضوی طبقه‌بندی شده است چنین مقرر گردیده که ۲۷ ریال معادل ۲۸ نخودی ناصرالدین‌شاهی از مال خالص شخص آسیابان با نام «مرادعلی طحان» در ظرف مدت ۹ ماه کامل و البته به شکل قسطی از قرار ماهی ۳۰۰۰ دینار پرداخته و باید متعهد شود که در این مورد تخلفی صورت نگیرد ([sakmagh, 43037, p. 3](#)) (تصویر ۴).

از حدود چهار سال بعد (ذیقعه ۱۲۶۴ ق)، سند دیگری با عنوان دریافت درآمد حاصل از مال الصلح طاحونه میرعلیشیر به دست آمده که میزان این درآمد ۶۳ تومان و ۴۶۶۴ دینار گزارش شده است ([sakmagh, 3725, p. 1](#)). گاهی این قبیل گزارش‌ها با تأخیر یک‌ساله پرداخت می‌شد و به استحضار آستان قدس رضوی می‌رسید، زیرا در صدر سند از آن با عنوان مال الصلح سنه ماضیه ([sakmagh, 38692, p. 3](#)) یاد شده است. در این‌گونه موارد، تعهدنامه‌هایی با عنوان «تمسک‌نامه» از مستأجران

تصویر ۴: تعهد مستأجران طاحونه میرعلیشیر از بابت پرداخت مال الصلح منافع طاحونه مزبور ([sakmagh, 43037, p. 3](#))

جدول ۱: درآمد (مال‌الصلح) طاحونه‌های طرق ۱- (sakmagh, 42578, p. 1; 13725, p. 1; 38692, p. 3; 41045, p. 3, 41655, pp. 1-2)

۲)

درآمد (مال‌الصلح) طاحونه‌های طرق						
محدوده زمانی	۱۲۵۰ ق	۱۲۶۰ ق	۱۲۶۴ ق	۱۲۹۴ ق	۱۳۲۶ ق	
مدت مال‌الاجاره	۱۰ سال	۱ سال	۱ سال	۳ سال	۵ سال	
طاحونه	میرعلیشیر و میرشیخم	میرعلیشیر و میرشیخم	میرعلیشیر	میرعلیشیر و میرشیخم	میرعلیشیر و میرشیخم و ایوان و شهر	
نقدی	۳۳ تومان و ۸۰۰۰ دینار	۶۷ تومان و ۳۰۷۸ دینار	۶۳ تومان و ۴۶۶۴ دینار	۴۵۰ تومان	۱۵۰۱ تومان	
غیرنقدی	گندم	۴ خروار و ۱۲ من و ۲۰ سیر	۲۵ خروار و ۸۱ من و ۳۸ و نیم سیر	-----	-----	۵۷۵ خروار آرد
	جو	۳ خروار و ۵۲ من و ۲۰ سیر	۱۰ خروار و ۷۶ من و ۱۷ سیر	-----	-----	

برخی از این مبالغ مال‌الصلح، درواقع همان مال‌الاجاره چندساله بودند که موجب افزایش درآمد موقوفات آستان قدس می‌شدند. به‌عنوان نمونه، مطابق اجاره‌نامه‌ای مربوط به سال ۱۲۹۴ ق. درباره اجاره طاحونه‌های میرعلیشیر و میرشیخم در طرق، متعلق به دوره ناصرالدین‌شاه، مدت اجاره سه سال کامل یا به عبارتی ۳۷ ماه تعیین شده بود. مبلغ مال‌الصلح این طاحونه‌ها ۴۵۰ تومان، بر مبنای سالی ۱۵۰ تومان، و در مجموع برای سه سال، ۴۵۰ تومان رایج‌خانه عامره، معادل ۲۶ نخودی ناصرالدین‌شاهی، مقرر شده بود که به‌صورت قسطی و در پایان هر سال، مبلغ ۱۵۰ تومان پرداخت شود (sakmagh, 41045, p. 3). در این میان، هرچه مدت اجاره طولانی‌تر می‌شد، طبیعتاً مبلغ مال‌الصلح طاحونه‌ها نیز افزایش می‌یافت. مقررشدن مبلغ ۱۵۰۱ تومان، به‌اضافه ۵۷۵ خروار آرد، برای چهار حجر طاحونه، شامل میرعلیشیر، میرشیخم، ایوان و شهر، در سال ۱۳۲۶ ق. برای مدت پنج سال کامل شمسی، مصداقی بر این مدعاست (sakmagh, 41655, pp. 1-2).

معضلات طاحونه‌های طرق

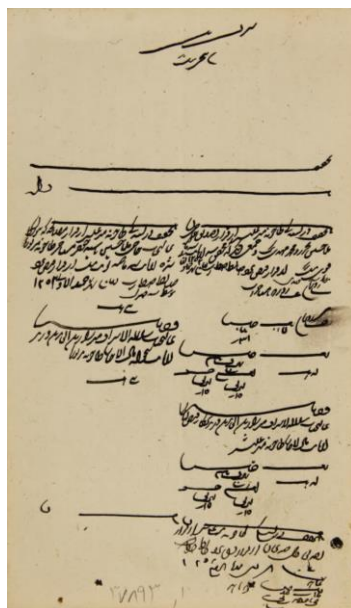
طاحونه‌ها برای استمرار فعالیت خود به‌شدت تابع شرایط اقلیمی و تأمین منابع آبی بودند. در این میان، مسئله

خشکسالی در زمره مهم‌ترین مشکلات قرار داشت؛ به‌ویژه آنکه روستاییان، زارعان و آسیابانی که در این طاحونه‌ها به فعالیت اشتغال داشتند، درواقع مالکیتی بر طاحونه و مزارع پیرامون آن نداشتند و صرفاً مستأجرانی بودند که کوچک‌ترین تغییرات طبیعی و اقتصادی و همچنین تغییر در نوع سیاست‌های آستان قدس رضوی در قبال آنان می‌توانست این قشر را به‌شدت آسیب‌پذیر کند. مطالعه اسناد مربوط به طرق نشان می‌دهد که تنها مورد ثبت‌شده خشکسالی که در مزرعه طرق رخ داده و زارعان را با مشکلات اقتصادی عظیمی مواجه کرده است، به سال ۱۱۰۳ ق. تعلق دارد. از آنجا که آسیاب‌های طرق در درون همین مزرعه قرار داشتند، طبیعتاً از پیامدهای این خشکسالی در امان نماندند (sakmagh, 32445; 3). این رویداد، اگرچه در سال‌های پایانی حکومت صفوی در منطقه طرق خراسان رخ داده و از نظر زمانی با دوره قاجار، که قلمرو زمانی پژوهش حاضر است، تناسب ندارد، اما توجه به نوع مشکلات زارعان طرق ناشی از این خشکسالی عظیم، درخواست آنان برای تخفیف‌های مالیاتی از امانا و متولیان آستان قدس رضوی و بازخورد این درخواست‌ها از سوی متولیان وقت آستانه، می‌تواند گویای مشکلات مشابه در خشکسالی‌های بعدی،

ازجمله خشکسالی سال ۱۲۸۸ق.، باشد. در بخشی از این عریضه، رعایای کشاورز میزان خسارت ناشی از خشکسالی را یکصد و پنجاه خروار غله، شامل ۱۲۰ خروار گندم و ۲۰ خروار جو، ذکر کرده و همین امر آنان را ناگزیر به درخواست تخفیف در مالیات و مال‌الصلح قرارداد اجاره کرده است (sakmagh,32445, p. 1). آستان قدس رضوی در پاسخ به این عریضه، آنان را به مبلغ یک تومان و پنج هزار دینار مشمول تخفیف مالی نمود (sakmagh,32445, pp. 3-4).

در دوره قاجار، مشکلات طاحونه‌های طرق نیز ادامه یافت. در این دوره، خراسان در سال ۱۲۸۸ق. شاهد خشکسالی و قحطی عظیمی بود که پیامدهای متعددی، ازجمله افزایش چندبرابری قیمت گندم، افزایش مرگ‌ومیر در مناطق شهری و روستایی، کاهش شمار زائران خراسان، مهاجرت، فروش دختران خانواده‌های بی‌بضاعت نواحی مرکزی و جنوبی خراسان به خانواده‌های متمول ایالات شمالی و غیره، به همراه داشت و موجب گسترش ابعاد بحران اقتصادی و تغییر توازن جمعیت و ثروت شد (Daneshyar, & Kazembeyki, 2015). همچنین، مطابق اخبار مطبوعات دوره قاجار، ازجمله دیگر معضلاتی که به‌طور مستقیم بر منطقه طرق و زراعت املاک آن تأثیر گذاشت و

خسارت‌های جبران‌ناپذیری از نظر انسانی و اقتصادی به دنبال داشت، سیل عظیم سال ۱۳۰۳ق. در مشهد و طرق بود. درواقع، به علت پرشدن خندق‌های اطراف مشهد، این سیل مهار نشد و به روستاها و اراضی پیرامون، ازجمله طرق، نفوذ کرد و املاک بسیاری از آستان قدس رضوی در این منطقه آسیب دید (Seyed Ghotbi, 2019, p. 655). با توجه به نبود اسناد مربوط به طاحونه‌های طرق در ارتباط با خشکسالی سال ۱۲۸۸ق. و سیل سال ۱۳۰۳ق.، تحلیل تأثیر مستقیم این دو رویداد بر طاحونه‌ها در این بخش با محدودیت مواجه است. بااین‌حال، شاید بتوان به‌طورکلی فرسودگی و تخریب این طاحونه‌ها در طول زمان را، که گاه سبب تعطیلی و وقفه‌هایی در روند فعالیت آن‌ها می‌شد، مهم‌ترین شکل از معضلات طاحونه‌های طرق در این دوره دانست. نخستین سیاست اقتصادی آستان قدس رضوی در قبال این تعطیلی‌ها معمولاً اعطای تخفیف به مستأجران خود بود. به‌عنوان نمونه، می‌توان به تخفیف ۸۰۰ دینار در بخش نقدی اجاره و سه من و ۳۱ سیر جنس، که معمولاً گندم و جو بود، بابت ۵۰ روز تعطیلی طاحونه میرعلیشیر به سیدمهدی، مستأجر این طاحونه، در سال ۱۲۵۲ق. اشاره کرد (sakmagh,37893, p. 1) (تصویر ۵).

تصویر ۵: تخفیف به مستأجران طاحونه میرعلیشیر موقوفه آستان قدس رضوی به‌واسطه تعطیلی (sakmagh,37893, p. 1)

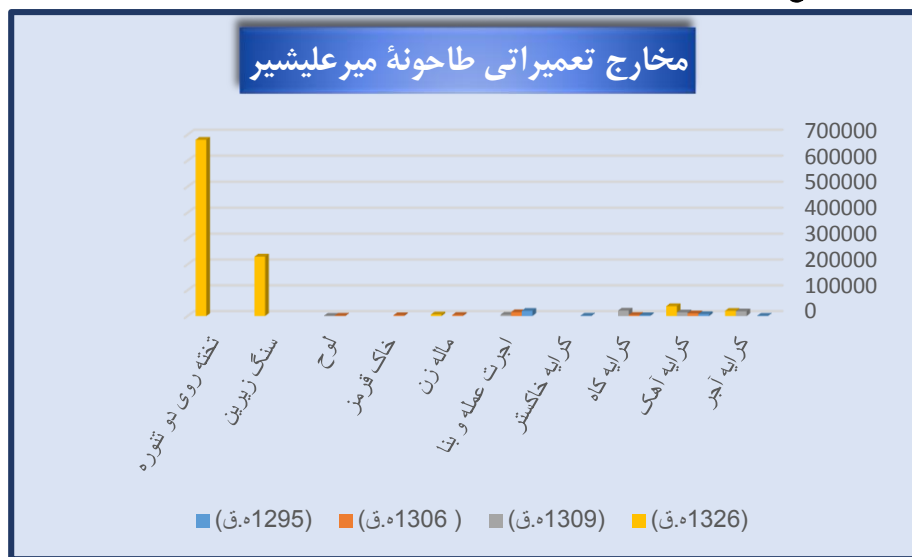
رضوی و هزینه‌های کلی تعمیراتی از سوی امنای وقف آستان قدس رضوی که در قالب برات، مطابق تعهدات آنان پرداخت می‌شد، مصداقی بر این مدعاست. به‌منظور اینکه در یک نگاه جامع بتوان هزینه‌های مخارج تعمیراتی طاحونه میرعلیشیر، میرشیخم و ایوان و مورچه‌خورت را در سال‌های مختلف رصد و مورد مقایسه کمی قرار داد، در ادامه جدول‌ها و سپس نمودارهایی از این اطلاعات مستخرج از اسناد، به تفکیک سال و نام طاحونه آورده می‌شود.

در مواردی، تعهداتی از این مستأجران گرفته می‌شد، همچون تعهد پرداخت مطالبات کربلایی خدابخش سنگ‌بر از بابت سنگ طاحونه میرعلیشیر در ۱۲۹۱ق ([sakmagh,14065, p. 2](#)). این قبیل تعهدنامه‌ها تا حد زیادی در کوتاه‌مدت می‌توانست مستأجران را از فشارهای مالی رهایی بخشد. در مرحله بعد، اقداماتی بود که به‌طور عملی در جهت تعمیر طاحونه‌ها صورت می‌گرفت. مطالعه و بررسی سندهای متعدد و فراوان کمی در خصوص هزینه‌های جرئی تعمیراتی از سوی مستأجران آستان قدس

جدول ۲: مخارج تعمیراتی طاحونه میرعلیشیر ([sakmagh,30459, p. 2;13111, p. 3;130502, p. 1;12857, p. 1](#))

مخارج تعمیراتی طاحونه میرعلیشیر				
مصارف کاربردی	1295ق	1306ق	1309ق	1326ق
کرایه آجر	1000 دینار	-----	18000 دینار	20000 دینار
کرایه آهک	7500 دینار	10000 دینار	14000 دینار	38000 دینار
کرایه کاه	3000 دینار	4000 دینار	21000 دینار	-----
کرایه خاکستر	1500 دینار	-----	-----	-----
اجرت عمله و بنا	20000 دینار	15000 دینار	5000 دینار	-----
ماله زن	-----	4000 دینار	-----	6000 دینار
خاک قرمز	-----	3000 دینار	-----	-----
لوح	-----	1500 دینار	1000 دینار	-----
سنگ زیرین	-----	-----	-----	230000 دینار
تخته روی دو تنوره	1000 دینار	-----	18000 دینار	680000 دینار
جمع	۲۴۰۰۰ دینار	۲۷۵۰۰ دینار	۷۷۰۰۰ دینار	۹۷۴۰۰۰ دینار

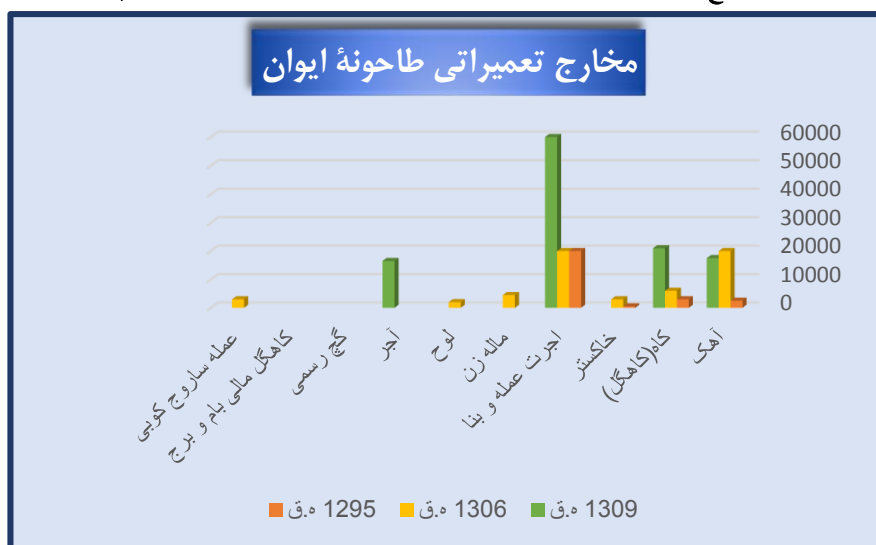
نمودار ۲: مخارج تعمیراتی طاحونه میرعلیشیر در ۱۲۹۵ق، ۱۳۰۶ق، ۱۳۰۹ق، ۱۳۲۶ق (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

جدول ۳: مخارج تعمیراتی طاحونه ایوان (sakmagh,13111, p. 3;130502, p. 1;12857, p. 1)

مخارج تعمیراتی طاحونه ایوان			
مصلح کاربردی	۱۲۹۵ق	۱۳۰۶ق	۱۳۰۹ق
آهک	دینار ۲۵۰۰	دینار ۲۰۰۰۰	دینار ۱۷۵۰۰
کاه (کاه گل)	دینار ۳۰۰۰	دینار ۶۰۰۰	دینار ۲۱۰۰۰
خاکستر	دینار ۵۰۰	دینار ۳۰۰۰	-----
اجرت عمه و بنا	دینار ۲۰۰۰۰	دینار ۲۰۰۰۰	دینار ۶۰۰۰۰
ماله زن	-----	دینار ۴۵۰۰	-----
لوح	-----	دینار ۲۰۰۰	-----
آجر	-----	-----	دینار ۱۶۵۰۰
گچ رسمی	-----	-----	-----
کاه گل مالی بام و برج	-----	-----	-----
جمع	دینار ۲۶۰۰۰	دینار ۵۵۵۰۰	دینار ۱۱۵۰۰۰

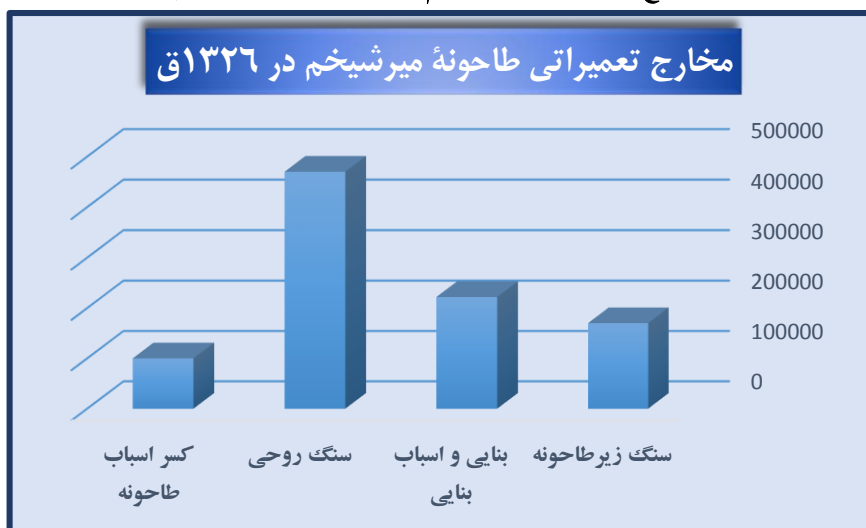
نمودار ۱: مخارج تعمیراتی طاحونه ایوان در ۱۲۹۵ق، ۱۳۰۶ق، ۱۳۰۹ق (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

جدول ۴: مخارج تعمیراتی طاحونه میرشیخم در ۱۳۲۶ق ([sakmagh,30459, p. 1](#))

مخارج تعمیراتی طاحونه میرشیخم در ۱۳۲۶ق	
سنگ زیرطاحونه	دینار ۱۷۰۰۰
بنایی و اسباب بنایی	دینار ۲۲۲۰۰
سنگ روحی	دینار ۴۷۰۰۰
کسر اسباب طاحونه	دینار ۱۰۰۰۰
جمع	دینار ۹۶۲۰۰

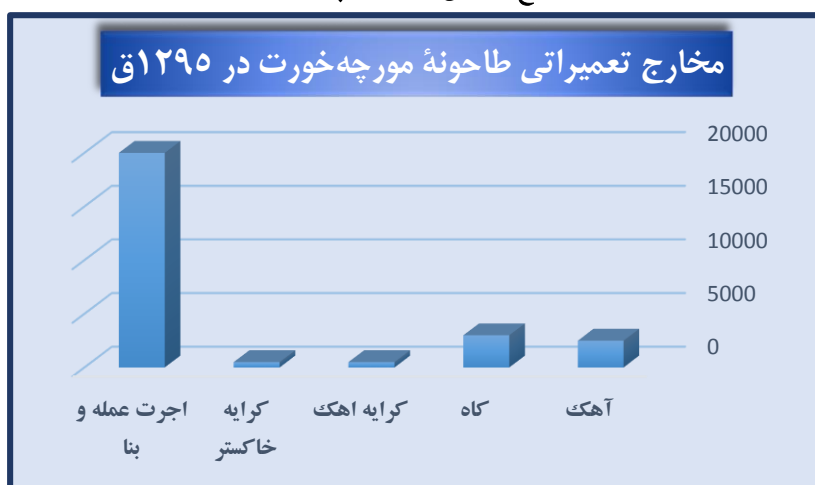
نمودار ۴: مخارج تعمیراتی طاحونه میرشیخم در ۱۳۲۶ق (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

جدول ۵: مخارج تعمیراتی طاحونه مورچه‌خورت در ۱۲۹۵ ق (sakmagh, 12857, p. 1)

مخارج تعمیراتی طاحونه مورچه‌خورت ۱۲۹۵ ق	
آهک	۲۵۰۰ دینار
کاه	۳۰۰۰ دینار
کرایه آهک	۵۰۰ دینار
کرایه خاکستر	۵۰۰ دینار
اجرت عمه و بنا	۲۰۰۰۰ دینار
جمع	۲۶۵۰۰ دینار

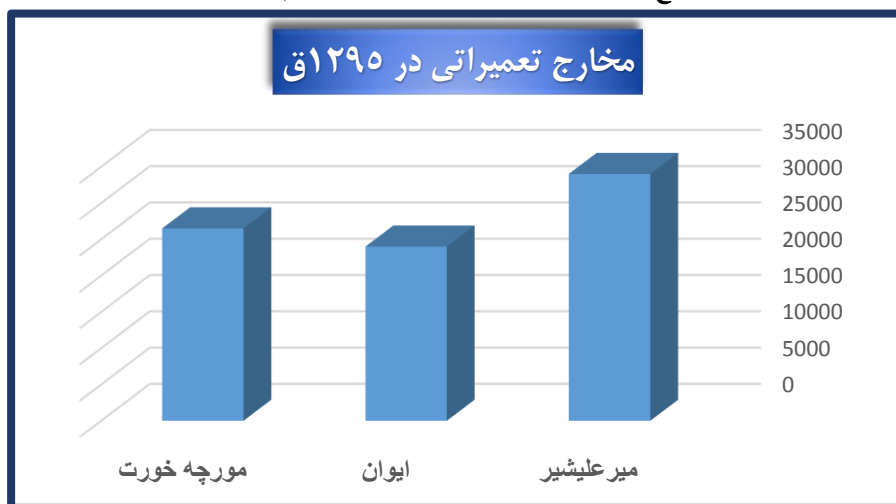
نمودار ۳: مخارج تعمیراتی طاحونه مورچه‌خورت در ۱۲۹۵ ق

۱۳۰۹ ق، ۱۳۲۶ ق) مورد تعمیر قرار گرفته‌اند، به‌طوری‌که در ۱۲۹۵ ق طاحونه‌های میرعلیشیر، ایوان و مورچه‌خورت تعمیراتی در آن‌ها صورت پذیرفته و هزینه‌ها تقریباً در این سه طاحونه یکسان بوده‌اند (نمودار ۵).

مطابق جداول ۲-۵، هزینه‌های صورت گرفته در تعمیرات طاحونه‌های طرق را آجر، آهک، کاه، خاکستر، اجرت عمه و بنا و هزینه سنگ‌های آسیاب را شامل می‌شود. مطابق اسناد موجود در آستان قدس رضوی در دوره فوق‌الذکر، طاحونه‌های طرق در چهار نوبت (۱۲۹۵ ق، ۱۳۰۶ ق،

نمودار ۵: مخارج تعمیراتی طاحونه‌های میرعلیشیر، ایوان و مورچه‌خورت در ۱۲۹۵ ق

طاحونه که در چهار نوبت مورد تعمیر و مرمت واقع شده‌اند، نسبت به سایر طاحونه‌ها فرسوده‌تر و نیازمند تعمیرات بیشتری بوده‌اند.

در ۱۳۰۶ ق و ۱۳۰۹ ق طاحونه میرعلیشیر و ایوان مورد تعمیرات جزئی قرارگرفته‌اند و هزینه تعمیراتی آن‌ها تقریباً یکسان بوده است که احتمالاً نشان می‌دهد بنای این دو

نمودار ۶: مخارج تعمیراتی طاحونه‌های میرعلیشیر و میرشیخم در ۱۳۲۶ ق

نتیجه‌گیری

طرق و طاحونه‌های آن، شامل میرشیخم، میرعلیشیر، کلوخ، ایوان و مورچه‌خورت، با قدمتی حدوداً چهارصدساله، علاوه بر ایفای کارکرد اصلی خود در تأمین آرد برای تولید نان، به‌ویژه در منطقه طرق، در میان موقوفات آستان قدس رضوی، به‌خصوص در دوره قاجار، نقش مهمی داشتند. مردم منطقه طرق در دوره قاجار، با وجود برخورداری از زندگی سخت‌تر و ساده‌تر در مقایسه با زندگی شهری، با توجه به اقلیم منطقه و از طریق مدیریت و کنترل منابع آبی موجود و با یاری آستان قدس رضوی، آسیاب‌های آبی متعددی در این منطقه ساختند. این آسیاب‌ها توانستند هم‌زمان با تحول در روابط تقسیم کار میان زنان و مردان در جامعه کوچک طرق، زمینه را برای ایجاد حرفه‌های جدید فراهم آورند. با ایجاد و گسترش طاحونه‌ها، عرصه برای تمرکز بیشتر زنان بر سایر فعالیت‌ها، ازجمله فرش‌بافی، نخ‌ریسی، ریسمان‌بافی، قالی‌بافی و غیره، و نیز مشارکت بیشتر آنان در فعالیت‌های دامداری و کشاورزی فراهم شد. چرخه اقتصادی ایجادشده به‌واسطه ساخت آسیاب‌های آبی، ضمن تأمین گندم و آرد منطقه، موجب گسترش ارتباطات تجاری و اقتصادی با مناطق هم‌جوار، ازجمله مشهد و مجموعه آستان قدس رضوی، شد

مطابق جداول ۲ و ۵، در سال ۱۳۲۶ ق، دو طاحونه اصلی طرق، یعنی میرعلیشیر و میرشیخم، مورد تعمیرات اساسی قرار گرفتند و سنگ‌های طاحونه مرمت و تعویض شدند. هزینه نسبتاً زیادی نیز صرف این تعمیرات شد که در هر دو طاحونه تقریباً یکسان و به یک نسبت بود (نمودار ۶). همچنین، بررسی نمودارهای ۱ تا ۴ نشان می‌دهد که مصالحی از قبیل آجر، آهک، کاه و غیره، سهم اندکی از هزینه‌ها را به خود اختصاص داده‌اند و عمده هزینه‌ها مربوط به اجرت و تعمیر و تعویض سنگ‌ها بوده است. مطالعه و بررسی این نمودارها در بخش هزینه طاحونه‌های طرق، که تحت نظارت آستان قدس رضوی در دوره قاجار صرف عمران و رفع نواقص آن‌ها می‌شد، نشان می‌دهد که با وجود نابسامانی‌ها و کاهش نسبی سطح درآمدی آستانه مقدس رضویه در دوره قاجار، طاحونه‌ها به علت نقش مهم خود در تأمین نان و، از سوی دیگر، به‌عنوان یکی از موقوفات اجاره‌ای باثبات، از نظر اقتصادی برای آستان قدس رضوی اهمیت داشتند. بنابراین، مکاتبات دیوانی نشان می‌دهد که متولیان آستانه، با وجود تلاش برای صرفه‌جویی در هزینه‌ها، آماده همکاری سریع و به‌موقع مالی با مستأجران برای رفع نواقص عمرانی طاحونه‌ها، به‌ویژه طاحونه‌های طرق، بودند.

و نقش مهمی در ارتقای معیشت ساکنان منطقه و تداوم سکونت و رونق اقتصادی آن ایفا کرد.

از آنجاکه درآمد حاصل از طاحونه‌های طرق منبعی برای ایجاد ثروت و درآمدی باثبات از نظر اقتصادی بود، برخی مالکان شخصی، آن‌ها را از مالکیت شخصی خارج و به موقوفه تبدیل کردند و این موقوفات به تدریج وقف آستان قدس رضوی و مدارس شدند. بررسی اسناد نشان می‌دهد که مستأجران طاحونه‌ها عمدتاً از میان آسیابانان و افراد شاغل در این حرفه انتخاب می‌شدند. همچنین، مدیریت این طاحونه‌ها از طریق اجاره و نیز شرایط طبیعی و اقلیمی، از جمله مجاورت با رودخانه طرق، که زمینه‌ساز تأسیس و گسترش این طاحونه‌ها بود، نقش مهمی در استمرار حیات آن‌ها داشت؛ به طوری که اگر آستان قدس رضوی و نظارت متولیان و امنای آن بر اجرای تعهدات طرفین، یعنی مالک و مستأجر، همچنین انجام تعمیرات سریع و به موقع و اعطای تخفیف‌ها و انعطاف‌های مالی آستانه در مواجهه با مستأجران این طاحونه‌ها وجود نداشت، کارکرد آن‌ها دچار اختلال می‌شد و در کوتاه‌مدت به تعطیلی می‌انجامید؛ امری که نه به نفع روستاییان طرق و نه به نفع آستان قدس رضوی بود. معمولاً مدت اجاره طاحونه‌ها سه سال و مال الاجاره آن‌ها متنوع و متفاوت بود، اما شکل عمده اجاره، نقدی و در پایان هر سال دریافت می‌شد. هرچند طاحونه‌های طرق از نظر قدمت به دوره صفویه بازمی‌گردند، به علت کارکرد روزانه، قدمت و عوامل دیگر، در طول دوره قاجار در بسیاری از موارد دچار تخریب و فرسودگی شدند و به اقدامات عمرانی سریع نیاز داشتند تا از وقفه و تعطیلی فعالیت آن‌ها جلوگیری شود.

به لحاظ درآمدی، در اسناد موجود گزارش‌های منظم و دارای توالی سالیانه از طاحونه‌های طرق وجود ندارد تا بتوان با اتکا بر آن‌ها و با رویکردی تطبیقی، وضعیت این طاحونه‌ها را بررسی کرد. با این حال، بر اساس اسناد موجود و گزارش‌های پراکنده از میزان مال‌الصلح و جمع و خرج‌های طاحونه‌های طرق که در قالب درآمدها گزارش شده‌اند، می‌توان دریافت

که این درآمدها در دو بخش نقدی و جنسی بوده‌اند. درآمدهای غیرنقدی در قالب آرد گندم خبازپسند و آرد جو و گاهی نیز به صورت توأمان، نقدی و جنسی، دریافت می‌شدند و وجه اجاره نیز به صورت توأمان پرداخت می‌شد. پرداخت مال الاجاره‌ها به شکل نقدی و گاه جنسی، متناسب با مورد اجاره و میزان بهره‌وری آن، صورت می‌گرفت؛ اما در مورد طاحونه‌ها که مورد اجاره، تولیدکننده محصول بود، پرداخت‌ها به صورت جنسی انجام می‌شد. بر اساس اسناد، طاحونه‌های طرق در چهار نوبت، در سال‌های ۱۲۹۵ق.، ۱۳۰۶ق.، ۱۳۰۹ق. و ۱۳۲۶ق.، مورد تعمیر قرار گرفتند؛ به طوری که در سال ۱۲۹۵ق. هزینه تعمیرات انجام شده در طاحونه‌های میرعلیشیر، ایوان و مورچه‌خورت تقریباً یکسان بود.

بیشترین هزینه‌های مربوط به این طاحونه‌ها در اسناد، به صورت کمی و دقیق، با ذکر مصالحی از جمله آهک، خاکستر، سنگ طاحونه، خاک قرمز، کاه و غیره و نیز تعداد بنا ثبت و ضبط شده است. همچنین، گزارش برآورد تعمیرات، با ذکر ماه و سال، باید به اطلاع متولی وقت آستان قدس رضوی می‌رسید. مطابق شروط اجاره طاحونه‌های وقفی طرق در دوره قاجار، آستان قدس رضوی صرفاً در قبال هزینه‌های تعمیرات کلی تعهد پرداخت داشت. در مقابل، هزینه تعمیرات جزئی بر عهده شخص مستأجر بود که البته این هزینه‌ها نیز باید در قالب گزارش برای آستان قدس رضوی ارسال می‌شد. در سال ۱۲۸۸ق.، خراسان با خشکسالی و در سال ۱۳۰۳ق.، مشهد و طرق با سیلی عظیم مواجه شدند؛ اما سندی درباره تأثیر این حوادث طبیعی بر روند کارکرد طاحونه‌های طرق موجود نیست. از آنجاکه قحطی، خشکسالی و کم‌آبی از جمله مسائل عمده‌ای هستند که معمولاً بیشترین تأثیر مخرب را بر روند فعالیت طاحونه‌ها دارند، به نظر می‌رسد این حوادث، دست‌کم در کوتاه‌مدت، کارکرد این آسیاب‌ها را از نظر اقتصادی دچار وقفه کرده و موجب کاهش درآمد آن‌ها شده باشند. تخریب و فرسودگی بخش‌های مختلف طاحونه‌های طرق در طول سال‌های

Custodian of Astan Quds Razavi (1334-1335 AH and 1338-1339 AH). *Documentary and Archival Studies Research*, 1(2), 223-250. (In Persian with English abstract). <https://doi.org/10.30481/psa.2023.361509.1019>

Ghazali, I. M. (1954). *Farsi schools* (corrected by A. Eghbal). Tehran, Iran: Ebn Sina Bookstore.

Golestaneh, A. H. (2017). *Mojmal al-Tawarikh*. Tehran, Iran: Tehran University Press.

Juzajni, A. A. (1994). *Tabaghat Naseri*. Vol.1. Tehran, Iran: Donyayeh Ketab.

Kazembeygi, M. A. (2020). Mismanagement in the Qajar Iran: Āstān-i Quds-i Radhawī Organization, Administration of the Shrine of Imam Ridhā (AS), 1916-1918/1334-1335 AH. *Quarterly Journal of Social History Research*, 10(1), 247-272. (In Persian with English abstract).

<https://doi.org/10.30465/shc.2020.27882.1995>

Khanykov, N. V. (1996). *Memoir on the southern part of Central Asia* (A. Yaghmaei & A. Bigonah, Trans.). Mashhad, Iran: Behnashr.

Mehrizi, M. (2011). *Torogh over history*. Qom, Iran: Sahl.

Modarres Razavi, M. T. (1999). *The chronicle of events of Mashhad*. Mashhad, Iran: Islamic Research Foundation of Astane Quds Razavi.

Naghizadeh, M. (2003). The features of water in the Iranian culture and its impact on the formation of environmental space. *Journal of Environmental Studies*, 29(32), 71-92. (In Persian with English abstract). https://jes.ut.ac.ir/article_11090.html

Najafzadeh, A., & Ghasabi Gazkouh, J. (2021). *The economic history of Mashhad from the Naseri Era to the Islamic Revolution*. Mashhad, Iran: Municipality of Mashhad.

Naser al-Din Shah Qajar. (1982). *Khorasan travelogue*. Tehran, Iran: Babak.

متممادی دوره قاجار، ازجمله معضلاتی بود که در برخی سالها گریبانگیر این طاحونه‌ها شد و ضرورت انجام تعمیرات جرئی و کلی را توسط مستأجران و امنای آستان قدس رضوی ایجاب می‌کرد. بررسی اسناد نشان می‌دهد که با وجود هزینه‌های سنگین بنایی، اقدامات سریع و نسبتاً مؤثری برای حفظ و مرمت بنای طاحونه‌ها انجام می‌شد. امروزه، بر اثر کاهش تدریجی آب رودخانه طرق، طاحونه‌های طرق به دست فراموشی سپرده شده‌اند و بدین ترتیب، جای خود را به آسیاب‌های برقی و سپس کارخانه آرد آستان قدس رضوی داده‌اند.

References

Organization of Libraries, Museums and Documents Center of Astan Quds Razavi(sakmagh):

41045, 41655; 410655; 324445; 37893; 14065; 42578; 38692; 42578; 3045; 913111;130502

;12857; 32445; 41045; 43037; 13725; 30459 Ahmadzadeh, F., Karimian, H., & Talebian, M. H. (2022). Water mills: Socio-economic structure in Hawraman mountain region during Qajar and Pahlavi period. *Social History Studies*, 12(2), 3-26. (In Persian with English abstract).

<https://doi.org/10.30465/shc.2023.42674.2401>

Bal'ami, A. A. M. (1965). *Translation of Tarikh Tabari*. Tehran, Iran: Iranian Culture Foundation.

Boloukbashi, A. (2009). *Living in your own culture and looking at other's culture*. Tehran, Iran: Gol Azin.

Daneshyar, M., & Kazembeygi, M. A. (2015). Famine in Khorasan in 1288 AH: background, process and economic consequences. *History and Culture*, 47(1), 113-135. (In Persian with English abstract). <https://doi.org/10.22067/history.v47i1.41232>

Etemad al-Saltaneh, M. H. (1992). *Khaterat Etemad al-Saltenah Newspaper*. Tehran, Iran: Amir Kabir.

Farabi, Sh. (2023). A comparative study of Zahir al-Islam's economic initiatives, the

(In Persian)
http://ganjineh.nlai.ir/article_2208_eda181e2a929548b120ada05ca0d2486.pdf
 URL
<https://mashhadchehreh.shahraranews.ir>

1:

- Nezami Arouzi Samarghandi. (1990). *Chahar Maghaleh*. Tehran, Iran: Amir Kabir.
- Papli Yazdi, M. (1985). (Mills that work with aqueduct water), *Journal of Mashhad Faculty of Literature and Human Sciences*, 71, 3-30.
- Rafifar, J., Gharbi, M., & Zarghi, M. (2015). Milling and representation of lower classes social relations in rural communities: Investigating mills and milling phenomena at the Hassan Abad Village, Sheshtamad, Sabzevar, Khorasan Razavi, Iran. *Social Studies and Research in Iran*, 4(3), 375-407. (In Persian with English abstract).
<https://doi.org/10.22059/jisr.2015.56199>
- Rivière, C. (2006). *An introduction to anthropology* (N. Fakouhi, Trans.). Tehran, Iran: Ney.
- Seyed Ghotbi, S. M. (2019). *The news of Khorasan in the periodicals of the Qajar Era*. Vol.1. Gom, Iran:
- Talaei, Z., & Samiei, Sh. (2017). *A sign of old Mashhad through historical documents*. Mashhad, Iran: Organization of Libraries, Museums and Documents Center of Astan Quds Razavi.
- Velayaati, S., & Kamkar Yazd Nejad, M. (2008). The study of the effects of dams on the quality and quantity of underground water of detrital fan of the lowest area. *Journal of Geography and Regional Development Research Journal*, 6(2), 167-185. (In Persian with English abstract).
<https://doi.org/10.22067/geography.v6i11.4284>
- Wilson, A. (1968). *SW. Persia, a political officers diary* (H. Saadat Nouri, Trans.). Tehran, Iran: Vahid.
- Yate, C. E. (1986). *Khurasan and Sistan* (Gh. Roshani Zafaranlou & M. Rahbari, Trans.). Tehran, Iran: Yazdan.
- Yousefifar, Sh., Mahboub Farimani E., Fatemi Moghaddam, Z. (2016). The relationship between the owner and the tenant in the waghf lands and properties of Astan Quds Razavi in the Safavid Era. *Journal of Historical Studies*, 27(1), 44-66.

Journal of Greater Khorasan

Vol. 16, No. 61, 2026

Received 09 Dec 2024 | Revised 02 Mar 2025 | Accepted 08 Feb 2026 | Published 16 Mar 2026

ISSN (Online): 2717-1671

ISSN (Print): 2251-6131

Research article

An Analysis of the Lived Experience of Afghan Migrants of Illegal Migration in Iran

Zabihullah Osmani* ^(a), Gulabshah Amani ^(b), Abdul Hamid Safwat ^(c)

a) Master of Sociology, Yazd University, Yazd, Iran (zabiullah.osmani123123@gmail.com)

b) PhD in Sociology, and Associate Professor of Sociology, Kabul University, Kabul, Afghanistan (gulabshahamani0@gmail.com)

c) Associate Professor, Department of Public Relations, Faculty of Journalism and Mass Communication, Balkh University, Balkh, Afghanistan (hamidsafwat@hotmail.com)

Keywords

exploitation, challenges, consequences, survival strategies, undocumented migrants.

Citation

Osmani, Z., Amani, G., & Safwat, A. H. (2026). An Analysis of the Lived Experience of Afghan Migrants of Illegal Migration in Iran. *Journal of Greater Khorasan*, 16(61), 75-98.

Use your device to scan and read articles online

Abstract

Illegal migration of Afghan nationals to Iran represents one of the most significant national challenges for Iran. It also serves as a contentious issue in the relationship between Iran and Afghanistan, while simultaneously exposing these migrants to various vulnerabilities. The primary objective of this study is to examine the challenges faced by undocumented Afghan migrants within a social process framework. Using a grounded theory approach, this research was conducted through semi-structured interviews with Afghan migrants residing in Tehran. A total of 21 participants were selected via purposive sampling until theoretical saturation was reached. Data analysis was performed using a three-step coding process (open, axial, and selective coding), resulting in the identification of 180 concepts, 25 subcategories, and, ultimately, 5 core categories derived from the relationships between subcategories: imposed constraints, unlawful actions, and high-risk experiences (as conditions); multidimensional deprivation (as consequences); adaptability (as strategies); and life in the shadows (as the central phenomenon). The overall findings of this research indicate that undocumented Afghan migrants in Tehran face multifaceted and high-risk challenges, pushing their lives to the margins of society. To mitigate these challenges, effective policies are required to manage legal migration, block illegal migration routes, and combat trafficking networks. Additionally, improving living conditions, regularizing the status of migrants, and providing opportunities for adaptation can contribute to reducing social harm.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2025.492995.1237>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_245455.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

* Corresponding Authors

Introduction

Migration is a historical, social, and multidimensional phenomenon that has always accompanied human existence and has played a fundamental role in social, economic, and cultural transformations of societies. In Afghanistan, migration has increased significantly in recent decades due to prolonged wars, political and economic instability, and the lack of employment opportunities. A substantial proportion of Afghan citizens have migrated to neighboring countries, particularly Iran, such that more than 500,000 Afghan migrants entered Iran in 2021 alone.

Geographical proximity, religious and cultural affinities, relatively low travel costs, and the Iranian government's relative support policies are among the main factors attracting Afghan migrants to Iran. Nevertheless, Afghan migrants in Iran face numerous challenges, including problems related to legal residence, housing, education, healthcare, employment, and cultural conflicts. In many cases, these challenges lead to negative consequences such as lawbreaking behaviors, social disruptions, and the formation of negative attitudes toward the host government and society.

In addition to these issues, irregular migration entails more severe risks, including various forms of human exploitation, organ trafficking, and exposure to unsafe and insecure conditions. Therefore, a systematic and scientific examination of this phenomenon and the identification of its underlying factors are essential for improving migrants' living conditions and reducing negative social consequences. The present study adopts a qualitative approach to explore the challenges faced by Afghan migrants in Tehran. Undocumented migrants in Iran, beyond the dangers encountered during the migration journey, face problems such as the lack of identity documents, restricted access to banking services, and exposure to discriminatory and inappropriate social behaviors. The aim of this study is to identify and analyze these challenges scientifically and to propose solutions for improving migrants' conditions, thereby contributing to more effective migration management and the design of efficient intervention programs.

Materials and Methods

This study was conducted using an interpretive approach with the aim of understanding and explaining the challenges experienced by undocumented Afghan migrants in the city of Tehran. The research design is qualitative, and its theoretical framework is grounded in grounded theory methodology. Purposive sampling based on the principle of maximum variation was employed among undocumented migrants, and participant selection continued until theoretical saturation was achieved. Data were collected through semi-structured interviews and analyzed using open and axial coding techniques to facilitate the development of a comprehensive theoretical model. To enhance the credibility and rigor of the findings, trustworthiness criteria in qualitative research and the evaluation strategies proposed by Creswell and Miller were applied.

Discussion and Findings

The findings indicate that undocumented Afghan migrants in Iran face a complex and interrelated set of challenges, the most significant of which is the incompatibility of their residency status with the laws of the host society and their deprivation of fundamental human rights. Their undocumented status intensifies feelings of powerlessness, insecurity, and social devaluation, while severely restricting access to basic services. Under such conditions, the absence of effective support institutions deprives migrants of the ability to claim and defend their rights, placing them under constant threat of arrest and deportation. Although some migrants attempt to improve their living conditions through creative strategies, these efforts are often constrained by structural, legal, and social limitations and rarely lead to sustainable outcomes.

"High-risk experience," identified as another core category, refers to migrants' exposure to dangerous routes, border violence, and harsh conditions throughout the migration process—experiences that result in significant physical, psychological, and social consequences. Many migrants are compelled to accept serious risks, such as traveling in unsafe vehicles and facing direct gunfire, in order to cross insecure borders. Moreover, within the host society, they encounter discrimination and social stigmatization, which exclude them from active participation in social activities. This

situation exacerbates feelings of isolation, insecurity, and alienation, profoundly affecting migrants' mental health. "Imposed constraints," as a core category and a set of causal conditions, encompass widespread insecurity in Afghanistan, economic and educational hardships, and, simultaneously, the relative pull factors of Iran that compel individuals to migrate. War, security threats, limited employment opportunities, and lack of access to education—particularly for women—constitute major push factors in the country of origin. Conversely, cultural and linguistic proximity makes Iran a relatively attractive destination for migrants; however, upon arrival, migrants often face numerous structural constraints that challenge their initial expectations. "Multidimensional deprivation," identified as a major consequence of irregular migration, includes the lack of access to citizenship rights and basic services such as education, healthcare, and housing. Migrants are typically pushed into low-income, informal, and insecure jobs and are excluded from legal protections. Marginalized living conditions and social isolation weaken their familial and cultural ties, while constant fear of arrest prevents the formation of a stable and secure life. In this context, declining social capital further increases migrants' vulnerability to discrimination, exploitation, and injustice.

Finally, in order to survive, migrants are compelled to adopt strategies of "adaptability" and flexibility in their lifestyles. By conforming to the norms of the host society and enduring discrimination and unfair conditions, they strive to meet basic needs such as employment and housing. Some migrants attempt to regularize their residency status, while others, under intense structural and social pressures, are forced to leave the host society. These actions reflect a form of enforced adaptability aimed at coping with adverse conditions and seeking a less precarious mode of existence.

Conclusion

The results of this study demonstrate that undocumented Afghan migrants in Tehran face multidimensional and structural challenges, the primary roots of which lie in their irregular residency status and the lack of formal institutional support. The absence of legal documentation and official protection pushes

migrants into hidden forms of living and informal labor markets, exposing them to exploitation, poverty, life-threatening risks, and interactions with human-smuggling networks. This situation is, on the one hand, a consequence of Afghanistan's severe political, economic, and security conditions, and on the other hand, the result of restrictive policies in the destination country that force migrants toward dangerous and informal pathways.

To cope with these conditions, migrants resort to strategies such as attempting social integration or legalizing their residency status; however, these efforts are often met with serious legal, institutional, and social barriers. Therefore, reducing the harms associated with irregular migration requires the formulation and implementation of comprehensive migration policies, the strengthening of legal protections, the prevention of exploitation, and the establishment of effective mechanisms to facilitate migrants' social integration into the host society.

Acknowledgments

The authors would like to express their sincere gratitude to all participants in this study who generously shared their time and lived experiences, making this research possible.

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۶، شماره ۶۱، زمستان ۱۴۰۴

ISC | MSRT | ICI

شاپا الکترونیکی: ۲۷۱۷-۱۶۷۱

شاپا چاپی: ۲۲۵۱-۶۱۳۱

مقاله پژوهشی

واکاوی تجربه زیسته مهاجران افغانستانی از مهاجرت غیرقانونی در ایران

ذبیح‌الله عثمانی* (الف) - گلاب‌شاه امانی (ب) - عبدالحمید صفوت (پ)

(الف) کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه یزد، ایران (zabiullah.osmani123123@gmail.com)(ب) دانشیار جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی کابل، افغانستان (gulabshahamani0@gmail.com)(پ) دانشیار روابط عمومی، دانشکده ژورنالیزم و ارتباطات جمعی، بلخ، افغانستان (hamidsafwat@hotmail.com)

چکیده

مهاجرت غیرقانونی افغانستانی‌ها به ایران، یکی از مهم‌ترین چالش‌های ملی در ایران، در عین حال یکی از مسائل چالش‌زا در روابط میان دو کشور ایران و افغانستان، و همچنین به عنوان زمینه‌ی آسیب‌زا برای این مهاجران تلقی می‌شود. از این جهت هدف اصلی پژوهش حاضر، واکاوی چالش‌های فراروی مهاجران غیرقانونی در یک فرایند اجتماعی است. این تحقیق با رویکرد گراندتئوری، و با مصاحبه‌های نیمه ساختاریافته با مهاجران افغانستانی در شهر تهران انجام شده است. ۲۳ تن از آنان با روش نمونه‌گیری هدفمند تا رسیدن به اشباع نظری انتخاب شدند. تحلیل و تجزیه اطلاعات با روش کدگذاری سه مرحله‌ای (باز، محوری و گزینشی) انجام گردید و به تعداد (۱۸۰) مفهوم، (۲۵) مقوله فرعی، و در نهایت از ارتباط مقولات فرعی (۵) مقوله هسته‌چنین استحصال شدند: تنگناهای تحمیلی، کنش قانون‌ستیزانه، و تجربه پرمخاطره (به عنوان شرایط)، محرومیت چندبعدی (به عنوان پیامدها)، انطباق‌پذیری (به عنوان استراتژی‌ها) و در نهایت، زندگی در سایه (به عنوان پدیده‌ی مرکزی). نتیجه‌گیری کلی این تحقیق نشان می‌دهد که مهاجران غیرقانونی افغانستانی در تهران با چالش‌های چندبعدی و پرمخاطره مواجه‌اند که زندگی آنها را به حاشیه می‌راند. برای کاهش این چالش‌ها، لازم است سیاست‌های کارآمدتری برای مدیریت قانونی مهاجرت، مسدودسازی مسیرهای غیرقانونی، و مقابله با باندهای قاچاق اجرا شود. همچنین بهبود شرایط زندگی مهاجران، قانونی‌سازی آنان و فراهم کردن فرصت‌های انطباق می‌تواند به کاهش آسیب‌های اجتماعی نیز کمک کند.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۱۹

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۲/۱۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۱۹

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۲/۲۵

شماره صفحات: ۷۵-۹۸

واژگان کلیدی:

استثمارشدگی، چالش‌ها، پیامدها، زیست‌اقتضائی، مهاجران غیرقانونی.

استناد به مقاله:

عثمانی، ذ؛ امانی، گ ش؛ و صفوت، ع ا. (۱۴۰۴). واکاوی تجربه زیسته مهاجران افغانستانی از مهاجرت غیرقانونی در ایران. پژوهشنامه خراسان بزرگ، ۱۶(۶۱)، ۷۵-۹۸.

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2025.492995.1237>URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_245455.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

بیان مساله

مهاجرت پدیده‌ای اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و جمعیتی است که توجه افکار عمومی به آن، این پدیده را به‌طور بالقوه به یک مسئله اجتماعی تبدیل می‌کند.^۱ مهاجرت همواره همراه و هم‌نشین انسان‌ها بوده و از آغاز تاریخ بشری تا امروز به اشکال مختلف ادامه داشته و هیچ مقطعی از تاریخ وجود ندارد که در آن، مهاجرت و جابه‌جایی افراد و گروه‌های بشری رخ نداده باشد (Mirzaei, 2017: 44). به‌طور کلی، مهاجرت به جابه‌جایی افراد از یک مکان به مکانی دیگر اطلاق می‌شود، اما این پدیده به‌عنوان عنصری اجتماعی نیز در زندگی افراد مطرح است. فهم و درک پایداری از مهاجرت در ابعاد اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و روانی-روحي اهمیت زیادی دارد و تغییرات مهمی در بافت جامعه مبدا و مقصد ایجاد می‌کند (Jouraey, 1988: 58).

در افغانستان، چندین دهه است که جنگ و ناامنی حاکم است و مهاجران افغان به دلیل جنگ‌های طولانی‌مدت، بی‌ثباتی‌ها و همچنین نبود فرصت‌های شغلی، به کشورهای مختلف مهاجرت می‌کنند تا در این کشورها اقامت پیدا کنند. به‌ویژه در کشورهای همسایه، از جمله ایران، پاکستان، تاجیکستان، ازبکستان و... مهاجرت اتباع افغانستان به جمهوری اسلامی ایران در دهه‌های اخیر روند افزایشی داشته و در فاصله سال‌های ۱۹۷۹-۲۰۰۲ حدود سی درصد از جمعیت افغانستان کشور و زادگاه خود را ترک کرده‌اند (UNHCH, 2020).

مهاجرت افغان‌ها به دلیل عوامل مختلف اقتصادی، سیاسی و اجتماعی مورد توجه است. ساختار قدرت و روابط سیاسی-اجتماعی حاکم بر افغانستان می‌تواند سرچشمه این نوع مهاجرت‌ها باشد. از سوی دیگر، این کشور در طول تاریخ شاهد جنگ‌ها و درگیری‌های داخلی و خارجی بوده است

(Yousefi, Mousavi, & Hosseini, 2013: 2014-215).

عواملی مانند عدم امنیت، نبود شغل، شرایط اجتماعی نامناسب، عدم امنیت اقتصادی و بی‌ثباتی‌های سیاسی، همگی ناشی از جنگ‌های داخلی و خارجی دوام‌دار و تحولات سیاسی ناپایدار است. همچنین، قدرت تک‌قومی بر اقوام مختلف افغانستان سبب تشدید مهاجرت ساکنان این کشور شده است. بر اساس آمار ارائه‌شده، تعداد مهاجران افغان به ایران در سال ۲۰۲۱ حدود ۵۰۰ هزار نفر بوده است که این نشان‌دهنده افزایش مهاجران در این سال است (UNHCH, 2020). طبق آماری که وزارت امور مهاجرین و عودت‌کنندگان افغانستان در سال ۱۳۹۶ منتشر کرده است، ۸۴۰۵۲۰ تن از مهاجران افغان در ایران دارای کارت پناهندگی آزمایش، ۳۰۰۰۰ تن دارای سند طولانی‌مدت، ۴۵۰ هزار تن دارای گذرنامه کوتاه‌مدت و ۷۳۵۶۲۲ تن بدون مدرک هستند (وزارت امور مهاجرین و عودت‌کنندگان افغانستان).^۲ نتایج سرشماری نفوس و مسکن در سال ۱۳۹۵ نیز حضور ۱۷۵۹۴۴۸ مهاجر رسمی، شامل ۱۵۸۳۹۷۹ نفر از اتباع افغانستان در ایران را نشان می‌دهد (Maghsoudi, 2022: 118). این درحالی است که آخرین آمار (بهمن‌ماه ۱۴۰۳) وزارت کشور ایران تعداد مهاجران غیرقانونی در ایران را حدود (۲) میلیون نفر اعلام کرده است. از سوی دیگر، عواملی مانند مرز مشترک، فاصله نزدیک، هزینه پایین سفر، نبود مقررات خاص برای مهاجران افغان، امنیت جانی و مالی در ایران، اشتراکات مذهبی با مردم ایران، همخوانی فرهنگی و نژادی و حمایت دولت جمهوری اسلامی ایران از افغان‌ها، همگی از دلایل جذب مهاجران افغان به ایران است (Shaterian & Ganjipour, 2010: 90).

یکی از مسائلی که در مهاجرت اهمیت زیادی دارد، شناسایی مشکلات مهاجران است. مهاجران افغانستانی در

1 <https://yazd.ac.ir/4006-5-2614>

2 <https://morr.gov.af/dr>

ایران با مشکلات متعددی از جمله اقامت، مسکن، ازدواج، آموزش و تحصیل، مشکلات رایانه‌ای، مشکلات بهداشتی، بانکی، شغلی، تقابل فرهنگی و نیز مشکلات روانی و روحی ناشی از برخوردهای نادرست شهروندان بومی مواجه هستند. اگر به این مشکلات به موقع رسیدگی نشود، ممکن است پیامدهای ناگواری مانند جعل و تقلب اسناد، انحرافات اخلاقی، افزایش جرائم، قانون شکنی، اختلال در نظم شهری، بدبینی نسبت به دولت و شهروندان میزبان، افزایش مهاجرت داخلی، برهم خوردن تعادل جمعیتی، افزایش نیروی کار در شهر مقصد و مشکلات روحی و روانی در میان شهروندان بومی کشور میزبان را به دنبال داشته باشد. بنابراین، لازم است این مشکلات و عوامل بروز آن‌ها به‌طور علمی و تحقیقی شناسایی شوند. چنین تحقیقاتی به مدیران و مجریان کمک می‌کند که از علل مشکلات مهاجران آگاه شده و برنامه‌هایی برای رفع یا کاهش این مشکلات طراحی کنند. به‌هرحال، شهروندان افغان به دلایل مختلف، مهاجرت‌های غیرقانونی فراوانی را تجربه کرده‌اند و سعی می‌کنند از مسیرهای رسمی و غیررسمی به کشورهای مقصد برسند. در جریان این سفرها با خطراتی چون غرق شدن کشتی در دریا، عدم تعهد قاچاقچیان انسان، سوءاستفاده جنسی، فروش اعضای بدن، شلیک به مرزها، فقدان محل سکونت مناسب، اضطراب، پریشانی، ترس، غذای ناسالم و... مواجه می‌شوند (Andishmand et al, 2019: 2).

همچنین، مهاجران غیرقانونی با مشکلات اقامتی، مالی، شغلی، نداشتن کارت بانکی، نداشتن سیم‌کارت ایرانی و برخوردهای نامناسب شهروندان بومی روبرو هستند. از این‌رو، در تحقیق حاضر با استفاده از روش کیفی، به دنبال واکاوی این مسئله هستیم که چالش‌های فراروی مهاجران افغانستانی در شهر تهران چیست؟

پیشینه تحقیق

زندى ناوگران و همکاران (Zandi-Navgran et al, 2023) در پژوهش خود درباره ادغام هویتی مهاجران افغانستانی در ایران نشان می‌دهد که هویت مهاجران در

طول اقامت در ایران دستخوش تغییرات مهمی می‌شود. این مطالعه با روش داده‌بنیاد و مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با ۴۵ نفر انجام شده و هشت مقوله اصلی مانند بحران هویتی، احساس تعلق قومی و هویت‌یابی ایرانی را استخراج کرده است. در نهایت، مفهوم «برزخ هویتی» به‌عنوان مقوله نهایی ارائه شده است. مقصودی (Maghsoudi, 2022) در مقاله‌ای با هدف آسیب‌شناسی سیاست‌گذاری مرتبط با مهاجران افغانستانی، به بررسی سیاست‌های نامنسجم مهاجرتی ایران پرداخته است. یافته‌های وی نشان می‌دهد که این سیاست‌ها چالش‌هایی در زمینه‌های فرهنگی، اشتغال، درمان و سایر مسائل ایجاد کرده‌اند. این مشکلات، علاوه بر تأثیرات بر جامعه میزبان، موجب مشکلات متعددی برای مهاجران نیز شده‌اند. احمدی و همکاران (Ahmadi, 2022) در بررسی چالش‌ها و فرصت‌های تحصیل‌کردگان افغانستانی در ایران به این نتیجه رسیده‌اند که نسل‌های جدید مهاجران، علاوه بر نیازهای اساسی، دغدغه‌های اجتماعی و فرهنگی بیشتری دارند. این پژوهش با مصاحبه با ۲۷ تحصیل‌کرده و ۲۲ صاحب‌نظر، چالش‌های متنوعی از جمله تبعیض ساختاری و محدودیت‌های اقتصادی و فرهنگی را شناسایی کرده است. کریمی زاده و همکاران (karimizadeh et al, 2022) در مطالعه‌ای پدیدارشناسانه، به بررسی تجربه زیسته دانش‌آموزان افغانستانی در مدارس ایران پرداخته‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که این دانش‌آموزان با چالش‌هایی نظیر تحقیر، رفتارهای تبعیض‌آمیز، و عدم پذیرش مواجه هستند. این عوامل باعث ایجاد حس خودسانسوری و احساس درجه دوم بودن در میان آنان شده است. مرادی و جمشیدی (Moradi & Jamshidi, 2022) در پژوهش خود درباره وضعیت مهاجران افغانستانی، به سه وضعیت متفاوت مهاجران اشاره دارند: تأکید بر سرزمین مادری، تمایل به توطن در ایران، و سرگردانی بین دو وطن. نتایج نشان می‌دهد که برخی مهاجران تمایل به بازگشت ندارند و بیشتر ترجیح می‌دهند در ایران بمانند، اما گروهی دچار سرگردانی و آسیب

روانی از این وضعیت هستند. علاءالدینی و رحیمی (Alaadini & Rahimi, 2022) در پژوهشی درباره زنان مهاجر افغانستانی در تهران نشان می‌دهند که این زنان، علی‌رغم تلاش برای بهبود وضعیت خود، دسترسی محدودی به خدمات رسمی دارند. یافته‌ها حاکی از آن است که این زنان به دلیل تبعیض و حاشیه‌نشینی در تأمین رفاه و خدمات اجتماعی با مشکلاتی مواجه‌اند. گلدسمیت و رایدگرن (Goldschmidt & Rydgren, 2018) در تحقیقی در سوئد نشان داده است که تمایل به فاصله اجتماعی از مهاجران با شوونیسم رفاهی مرتبط است. حتی سوئدی‌های بومی نیز هزینه برای سالمندان بومی را بر مهاجران ترجیح می‌دهند. هوجون‌کین و همکاران (Ho-Jun et al, 2018) این مطالعه با استفاده از روش کیفی، روش‌ها و دستورالعمل‌هایی برای مهاجرت مؤثر از سیستم‌های مدیریت پایگاه داده رابطه‌ای به نوسکل ارائه کرده است. نتایج نشان می‌دهد که غیرنرمال‌سازی ستون‌ها به همراه شاخص‌های ثانویه می‌تواند عملکرد جستجو را بهبود بخشد. روزیع و همکاران (Rezaei, Banham & Adibi, 2023) این تحقیق به بررسی چالش‌های بهداشتی مهاجران افغان در ایران پرداخته و نشان داده است که بیشتر مهاجران به دلیل دسترسی محدود به خدمات بهداشتی از مشکلات بهداشتی جدی رنج می‌برند. این تحقیق بر اهمیت دسترسی بیشتر مهاجران به خدمات بهداشتی تأکید دارد. کونیک (Coninck, 2020) این مطالعه نگرش‌های عمومی نسبت به مهاجران و پناهندگان در اروپا را بررسی کرده و نشان داده است که مردم نگرش مثبت‌تری نسبت به پناهندگان دارند. این تفاوت‌ها به عوامل مانند قومیت، وضعیت اقتصادی کشور مبدأ، و منطقه مبدأ بستگی دارد. کوهبچر (Kohlbacher, 2020) این تحقیق به نقش روابط اجتماعی در مسکن‌یابی پناهندگان افغان در وین پرداخته است و نشان می‌دهد که روابط اجتماعی با جامعه میزبان بر دسترسی پناهندگان به بازار مسکن و ادغام ساختاری آنان تأثیرگذار است.

پژوهش‌های پیشین درباره مهاجران افغانستانی در ایران عمدتاً به ابعاد اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاست‌های مرتبط با مهاجرت پرداخته‌اند. این مطالعات به مسائلی همچون تغییرات هویتی، تبعیض، مشکلات آموزشی، چالش‌های اقتصادی و دسترسی به خدمات اجتماعی توجه داشته‌اند. همچنین، برخی تحقیقات به وضعیت زنان مهاجر، نگرش عمومی نسبت به مهاجران و تأثیر روابط اجتماعی بر ادغام آنان پرداخته‌اند. با این حال، آنچه در این میان کمتر مورد توجه قرار گرفته، بررسی عمیق تجربه زیسته مهاجران افغانستانی از مهاجرت غیرقانونی در ایران است. بیشتر پژوهش‌ها به مسائل کلان و ساختاری تمرکز داشته و کمتر به احساسات، درک و چالش‌های فردی و زیستی این مهاجران پرداخته‌اند. تجربه زیسته مهاجران غیرقانونی، که با خطرات، ناامنی، آسیب‌های روانی و اجتماعی همراه است، همچنان جای بررسی بیشتری دارد. از این رو، این پژوهش در تلاش است تا این خلأ دانشی را پوشش داده و با استفاده از روش‌های کیفی و واکاوی این تجارب، به درک عمیق‌تری از شرایط و تجربیات این گروه از مهاجران دست یابد.

چارچوب مفهومی تحقیق

مهاجرت‌های بین‌المللی به‌عنوان یکی از پدیده‌های مهم جمعیتی، اقتصادی و اجتماعی‌اند. در این راستا، نظریه‌های متعددی در سطح جهانی ارائه شده‌اند که به تحلیل دلایل، الگوها و پیامدهای این جابه‌جایی‌های جمعیتی می‌پردازند. برای درک بهتر مهاجرت‌های بین‌المللی، ابتدا باید به تعاریف جامع این پدیده پرداخت؛ به‌عنوان مثال، سازمان بین‌المللی مهاجرت (IOM, 2022) مهاجرت را به‌عنوان جابه‌جایی افراد از یک مکان به مکان دیگر، چه به‌صورت دائمی و چه موقت، تعریف می‌کند. این جریان‌های مهاجرتی می‌توانند ناشی از عوامل متعددی از جمله عوامل اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و زیست‌محیطی باشند (General Directorate of Foreign Nationals Affairs, 2017). همچنین، پیامدهای این مهاجرت‌ها نیز بر جوامع مبدأ و مقصد تأثیر بسزایی دارد، از جمله تأثیر بر بازار کار،

تغییرات فرهنگی، تنوع اجتماعی و چالش‌های سیاست‌گذاری مهاجرتی. از این رو، برای تدوین چارچوب تحلیلی مناسب، ضروری است که پیش از ورود به نظریه‌های خاص، مبانی نظری کلی مهاجرت بین‌المللی به دقت مورد بررسی قرار گیرد.

در ادامه، انتخاب نظریه‌های تحلیلی نیز باید با جهت‌گیری پژوهش همسو باشد. از این‌که بخشی عمده‌ای از مهاجرت غیر قانونی افغانستانی‌ها به ایران تحت تأثیر شبکه‌های مهاجرتی در طول مسیر مهاجرت و در مقصد تلقی می‌شود؛ یکی از نظریه‌های مطرح، نظریه شبکه‌ای مهاجرت است. زیرا این نظریه به نقش روابط اجتماعی در تسهیل یا محدودیت مهاجرت پرداخته و چگونگی شکل‌گیری نتیجه‌های مهاجرتی را تبیین می‌کند.

نظریه شبکه‌ای مهاجرت ابتدا در دهه ۱۹۸۰ توسط محققانی مانند پریر، بایرلی، تامی، و فاتو توسعه یافت و به عنوان یکی از مدل‌های اساسی مهاجرت شناخته شد ([Haj, 2006](#)). این نظریه بر این باور است که شبکه‌های مهاجرتی از خویشاوندان، دوستان و آشنایان نزدیک تشکیل می‌شوند که شامل مهاجرانی است که پیش‌تر به مقصد رسیده‌اند و افرادی که در مبدا قصد مهاجرت دارند. این شبکه‌ها به عنوان سرمایه اجتماعی محسوب می‌شوند که فرآیند مهاجرت را از طریق کاهش هزینه‌های مادی و معنوی تسهیل می‌کند. افراد اولیه‌ای که مهاجرت می‌کنند، با ایجاد پیوندهای اجتماعی در مقصد، هزینه‌های مهاجرتی را برای خویشاوندان و دوستان باقی‌مانده کاهش می‌دهند. این نظریه همچنین تأکید می‌کند که خطرات و عدم قطعیت‌ها نیز به واسطه این شبکه‌های خویشاوندی و دوستی کاهش می‌یابند. شبکه‌های اجتماعی، فرصت‌های شغلی را برای مهاجران تازه‌وارد فراهم می‌کنند و این امر باعث می‌شود که مهاجرت به یک منبع درآمدی امن تبدیل شود ([Ghasemi-Ardahae, 2013](#)). این نظریه با بهره‌گیری از نظریات سرمایه اجتماعی و پیوند نظریات سطح کلان و خرد، بر نقش عوامل اجتماعی در مهاجرت تأکید دارد.

شبکه‌های اجتماعی افغانستانی‌ها در ایران که به واسطه خویشاوندی و دوستی تقویت شده‌اند، مثال خوبی برای تأثیر این شبکه‌ها در تشویق به مهاجرت است ([Yousefi, Mousavi, & Hosseini, 2013](#)).

همچنین، نظریه سیستمی به عنوان چارچوب مفهومی این پژوهش انتخاب شده است، زیرا مهاجرت‌های غیرقانونی را نه به عنوان یک پدیده فردی، بلکه به عنوان بخشی از یک سیستم گسترده‌تر از تعاملات اجتماعی، اقتصادی و سیاسی در نظر می‌گیرد. این نظریه تأکید دارد که مهاجرت نتیجه تحولات ساختاری در نظام‌های اجتماعی است و روابط بین کشورهای مبدأ و مقصد در قالب یک سیستم به هم پیوسته عمل می‌کنند. در زمینه مهاجرت غیرقانونی مهاجران افغانستانی به ایران، این نظریه کمک می‌کند تا فرآیندهای کلان‌تری مانند تأثیر سیاست‌های مهاجرتی، ارتباطات اقتصادی فراملی، نقش شبکه‌های اجتماعی و شرایط نابرابر توسعه بین دو کشور درک شوند. همچنین، این رویکرد امکان تحلیل تأثیرات نهادی، خانوادگی و اجتماعی را بر مهاجرت فراهم می‌آورد و به شناخت بهتری از چگونگی شکل‌گیری مسیرهای مهاجرتی و پایداری آنها کمک می‌کند.

نظریه‌های سیستمی، به‌ویژه توسط مابوگونج معرفی شدند و بر این اصل مبتنی‌اند که مهاجرت نتیجه ارتباطات و تعاملات بین اجزای مختلف سیستم‌های اجتماعی است. این نظریه به ساختاری اشاره دارد که در آن کشورهای پیرامون به کشورهای هسته‌ای که توسعه یافته هستند مهاجرت می‌کنند ([Lahsai Zadeh, 1989](#)). بر اساس این نظریه، نوسازی جامعه و تغییر ارزش‌های سنتی به ارزش‌های مدرن، تعادل اجتماعی را به هم می‌زند و افراد را به مهاجرت تشویق می‌کند. این نظریه مهاجرت را نتیجه‌ای طبیعی از تحول اجتماعی و اقتصادی می‌داند که با رشد اقتصادی همراه است. این نظریه تأکید دارد که مهاجرت‌های بین‌المللی در بستری از ارتباطات فرهنگی، اقتصادی، تاریخی و سیاسی ایجاد و تقویت می‌شود و این روابط به عنوان یک سیستم یکپارچه، زمینه لازم برای مهاجرت را فراهم می‌کنند.

(Zanjani, 2001). در این چارچوب، نه تنها مهاجران بلکه نهادها و روابط اقتصادی و اجتماعی نیز مورد توجه قرار می‌گیرند. به عنوان مثال، در مناطق روستایی، نهادهایی مانند خانواده و جامعه محلی می‌توانند مهاجرت را محدود یا تسهیل کنند. این مدل شامل عوامل مختلفی مانند خرده سیستم اجتماعی شدن، خرده سیستم نهادی، خرده سیستم مصرفی، و متغیرهای تنظیمی است که همگی در تصمیم‌گیری‌های مهاجرتی تأثیر دارند (Tashakori, 2008).

در نهایت نظریه کشش و رانش نیز به عنوان چارچوب تحلیلی در این پژوهش انتخاب شده است، زیرا به خوبی می‌تواند انگیزه‌های مهاجرت غیرقانونی را از دو جنبه بررسی کند: عوامل دافعه در افغانستان و عوامل جاذبه در ایران. این نظریه نشان می‌دهد که عواملی مانند ناامنی، بحران‌های اقتصادی، محدودیت‌های آموزشی و ضعف زیرساخت‌های اجتماعی در مبدأ، در کنار فرصت‌های اقتصادی، دسترسی به بازار کار و وجود شبکه‌های حمایتی در مقصد، از جمله دلایل اصلی مهاجرت هستند. با توجه به این که مهاجرت غیرقانونی معمولاً تحت تأثیر ترکیبی از فشارهای اقتصادی، اجتماعی و سیاسی قرار دارد، این نظریه ابزار تحلیلی مناسبی برای بررسی چگونگی تصمیم‌گیری مهاجران و ارزیابی تأثیرات فردی و جمعی این نوع مهاجرت در بستر روابط بین مبدأ و مقصد ارائه می‌دهد.

نظریه کشش و رانش توسط دوروتی توماس در سال ۱۹۴۱ معرفی شد و بعدها توسط اورت اس لی به عنوان نظریه جاذبه و دافعه توسعه یافت. این نظریه بر این اساس است که عدم تعادل‌های اقتصادی و اجتماعی میان مبدأ و مقصد مهاجرت باعث می‌شود تا عوامل جذب‌کننده در مقصد و عوامل دافعه در مبدأ افراد را به مهاجرت ترغیب کنند. به عنوان مثال، کمبود فرصت‌های اقتصادی و ناامنی در مبدأ می‌تواند افراد را به سوی مقصدی با فرصت‌های بیشتر سوق دهد (Jafari, 2008). این نظریه مهاجرت را تحت تأثیر چهار عامل می‌داند: عوامل موجود در مبدأ (عوامل دافعه)،

عوامل موجود در مقصد (عوامل جاذبه)، موانع موجود بین دو مکان، و عوامل شخصی. این عوامل از جمله سن و وضعیت اقتصادی-اجتماعی، نقش مهمی در تصمیم به مهاجرت دارند. بر اساس این نظریه، مهاجرت به ویژه در سنین ۲۰ تا ۳۰ سالگی بیشترین احتمال را دارد، زیرا افراد در این سنین تمایل بیشتری به دنبال کردن فرصت‌ها و منابع جدید دارند (Haj Hosseini, 2006).

روش‌شناسی تحقیق

این پژوهش در چارچوب پارادایم تفسیری و با بهره‌گیری از روش نظریه داده‌بنیاد (Grounded Theory) انجام شده است. جامعه هدف تحقیق شامل مهاجران غیرقانونی افغانستانی در تهران است که بر اساس نمونه‌گیری هدفمند و با رعایت اصل حداکثر تنوع انتخاب شده‌اند. در مجموع، با ۲۳ نفر از مهاجران مصاحبه‌های نیمه ساختاریافته انجام شده است. این مصاحبه‌ها به صورت فردی و در محیطی امن و بدون ایجاد تنش صورت گرفته‌اند. هر مصاحبه بین ۱ تا ۲ ساعت به طول انجامیده و تا رسیدن به اشباع نظری ادامه یافته است. مصاحبه‌ها ضبط، پیاده‌سازی و سپس به صورت نظام‌مند تحلیل شده‌اند. در فرایند کدگذاری، ۱۸۰ مفهوم اولیه استخراج شده که در ۲۵ مقوله فرعی سازمان‌دهی شده‌اند و در نهایت ۵ مقوله اصلی به دست آمده است. در تحلیل داده‌ها، از روش کدگذاری سه مرحله‌ای شامل کدگذاری باز، محوری و انتخابی استفاده شده است. در مرحله کدگذاری باز، مفاهیم اولیه از داده‌های خام استخراج شدند. سپس در مرحله کدگذاری محوری، ارتباط بین مقولات مشخص شد و در نهایت، در مرحله کدگذاری انتخابی، یک مدل نظری یکپارچه از تجربه زیسته مهاجران غیرقانونی ارائه شد. برای پردازش و تحلیل داده‌ها، از نرم‌افزارهای تحلیلی کیفی مانند MAXQDA بهره گرفته شده است تا دقت کدگذاری و انسجام مقوله‌بندی افزایش یابد. به منظور اطمینان از روایی و پایایی پژوهش، از معیارهای اعتمادپذیری، قابلیت انتقال و راهبردهای ارزیابی اعتبار پیشنهادی کرسول و میلر استفاده شده است. این تدابیر

موجب افزایش دقت و استحکام نتایج تحقیق شده و امکان تفسیر عمیق‌تری از چالش‌های مهاجران غیرقانونی را فراهم کرده است.

یافته‌های تحقیق

۱. کنش قانون‌ستیزانه

کنش قانون‌ستیزانه به مجموعه رفتارها و اعمالی اطلاق می‌شود که به‌طور آگاهانه قوانین، هنجارها، و ارزش‌های اجتماعی را نقض می‌کنند. این نوع اقدامات، معمولاً در اعتراض به وضعیت موجود یا برای تحقق خواسته‌های اجتماعی انجام شده و می‌تواند پیامدهای قانونی مانند مجازات‌های کیفری یا واکنش‌های اجتماعی را به دنبال

داشته باشد. از نظر جامعه‌شناسان، این کنش‌ها نشانگر واکنش به نقص‌ها و ناکامی‌های سیستم اجتماعی و سیاسی است و علی‌رغم پیامدهای منفی خود، می‌تواند به تغییرات اساسی در جامعه منجر شود. در این تحقیق، مهاجرت غیرقانونی به‌عنوان یک کنش متخلفانه و قانون‌گریزانه مورد بررسی قرار گرفته است. مهاجران غیرقانونی در پی این اقدام با شرایط دشوار و محرومیت از حقوق انسانی مواجه می‌شوند و نوعی ناتوانی یا عاملیت‌زدایی را تجربه می‌کنند. تحلیل مصاحبه‌های کیفی نشان‌دهنده ۲۹ مفهوم، ۶ مقوله فرعی و یک مقوله هسته است که در قالب جدول شماره (۱) ارائه شده‌اند.

جدول ۱: مفاهیم و مقولات مستخرج از مصاحبه‌ها مرتبط با «تعریف مهاجران غیرقانونی از مهاجرت غیرقانونی»

مقوله اصلی	مقوله فرعی	مفاهیم
کنش قانون‌ستیزانه	کنش متخلفانه	عمل غیر قانونی/ خروج و ورود غیر قانونی/ سفر بدون پاسپورت ویزا/ دور زدن قانون
	عاملیت‌زدایی	بی ارادگی/ ناتوانی/ قاچاق/ بی اختیاری/ کالایی شدن/ احساس بی ارزشی
	زیست اقتضائی	نداشتن حقوق شهروندی/ محرومیت/ فشار اجتماعی/ تبعیض اجتماعی/ زندگی در ناگزیری
	نداشتن حمایت قانونی	نداشتن مرجع و منبع حمایتی/ بی پناهی/ عدم حمایت قانونی/ احساس طرد شدگی/ از دست دادن اعتماد اجتماعی
	فقدان آزادی	نداشتن آزادی/ مورد سوءاستفاده قرار گرفتن/ بی پناهی/ زندگی در خوف و گریز/ تحمل فشار ساختاری
	تلاش تقلاجویانه	کنش خطرآفرین/ بی ارادگی/ مجبوری اجتماعی/ بی پناهی

کنش متخلفانه

کنش متخلفانه به معنای ناهماهنگی با هنجارها و قوانین مورد قبول جامعه است. در این تحقیق، مهاجران غیرقانونی افغان در ایران مهاجرت خود را به عنوان یک «کنش متخلفانه» در نظر گرفته‌اند، چرا که با نقض قوانین مهاجرتی کشور مقصد همراه بوده است. این مهاجران، ورود غیرقانونی به کشور را معادل نقض قوانین و اصول جامعه میزبان می‌دانند. چنان‌که یکی از مصاحبه‌شوندگان (مصاحبه شماره ۸) بیان داشته است:

«مهاجر غیر قانونی کسی است که به صورت غیر قانونی بدون اسناد و مدارک و بدون اجازه کشور مقصد از طریق هوا، زمین یا از هر طریق دیگر در کشور مقصد مسکن‌گزین شده باشد که اجازه نامه آن کشور را ندارد...».

عاملیت‌زدایی

عاملیت‌زدایی به فرایندی اشاره دارد که در آن فرد از تصمیم‌گیری و انتخاب آزادانه محروم شده و تحت محدودیت‌های ساختاری جامعه قرار می‌گیرد. مهاجران غیرقانونی افغان در ایران نیز تجربه‌ای مشابه دارند و در مواجهه با ساختارهای اجتماعی و قانونی احساس بی‌ارزشی

«مهاجر غیر قانونی یعنی بندی (زندانی) که بندی استی، دگه نه شهر رفته می تانی نه بازار...».

تلاش تقلاجویانه

تلاش تقلاجویانه به تلاشی برای بهبود شرایط زندگی اشاره دارد که اغلب با سختی و مشکلات همراه است. مهاجران غیرقانونی افغان در ایران، به امید تغییر وضعیت خود، اقدام به مهاجرت غیرقانونی کرده اند، اما با چالش ها و پیامدهای ناخواسته این تصمیم مواجه شده اند. یکی از این مهاجران (مصاحبه شماره ۱۲) می گوید:

«مهاجر غیر قانونی کسی که در افغانستان جای ماندن ندارد نمی گذارند مجبور هستن که هر قسم شده بیاید یا فرار کند...».

۲. تجربه پر مخاطره

تجربه پر مخاطره به شرایط یا فعالیت هایی اشاره دارد که به درجه بالایی از خطر و ریسک همراه هستند و این مخاطرات، تهدیداتی است به سلامتی روحی و جسمی، امنیت، یا وضعیت اجتماعی- اقتصادی فرد یا افرادی که در شرایط پر مخاطره قرار گرفته اند. همچنین، این تجارب پر مخاطره شامل انجام فعالیت هایی است که احتمال وقوع پیامدهای منفی و ناخوشایند را به طور قابل توجهی برای این افراد افزایش می دهند. منظور این تحقیق از تجارب پر مخاطره بیشتر شامل فعالیت های است که مهاجران غیرقانونی افغانستانی در طول این مهاجرت تجربه کرده اند که این تجارب شامل جراحات بدنی، مورد شلیک قرارگرفتن یا حتی مرگ، آسیب دیدن سلامت روانی آنها، مانند تجربه استرس های شدید، اضطراب، یا تجربیات تروماتیک، همچنین، آسیب دیدن سلامت اجتماعی آنها و لطمه خوردن وضعیت اجتماعی، هویت و روابط فرد آنها، و لطمه خوردن سرمایه های مالی شان و در نهایت متحمل فشارهای ساختاری و اجتماعی شده اند. مشارکت کنندگان تحقیق حاضر تجارب شان را از مهاجرت غیرقانونی به عنوان یک نمونه بارز از تجربه پر مخاطره گفته اند. تاحدی نیز طبیعی تلقی می شود؛ افرادی که به طور غیرقانونی مهاجرت می کنند، خود

و بی اختیاری می کنند. یکی از این مهاجران (مصاحبه شماره ۱۶) این وضعیت را چنین توصیف می کند:

«مهاجر غیر قانونی، یعنی قاچاق مواد مخدر چون غیر قانونی هستیم ما مثل مواد هستیم هرجای بگیرد به جرم قاچاق می گیرند...».

زیست اقتضائی

زیست اقتضائی به شرایطی گفته می شود که در آن افراد به دلیل محدودیت های اجتماعی و اقتصادی مجبور به زندگی در وضعیت بحرانی و ناپایدار هستند. مهاجران غیرقانونی افغان در ایران نیز با این وضعیت مواجه اند و از حقوق اولیه شهروندی محروم هستند. یکی از این مهاجران (مصاحبه شماره ۲) می گوید:

«مهاجر غیر قانونی کسی است که داشتن حق زندگی عادی را هم ندارد، مثلاً به بیمارستان رفته نمی توانم، کارت بانکی و سیم کارت نمی توانم بگیرم...».

نداشتن مراجع حمایتی

نداشتن مراجع حمایتی به معنای فقدان نهادها و سازمان هایی است که از افراد آسیب پذیر پشتیبانی کنند. مهاجران غیرقانونی افغان در ایران به دلیل ورود غیرقانونی از دسترسی به این نهادها محروم هستند و امکان دفاع از حقوق خود را ندارند. یکی از مصاحبه شوندهاگان (مصاحبه شماره ۱۸) در این باره می گوید:

«مهاجر غیر قانونی کسی است که اینجا کار می کند پول شان گیرشان نمی آید... نمی تواند شکایت کند...».

فقدان آزادی

فقدان آزادی به وضعیتی اشاره دارد که در آن فرد از حقوق و آزادی های اساسی خود محروم است. مهاجران غیرقانونی افغان در ایران به دلیل وضعیت غیرقانونی خود با محدودیت های جدی در آزادی های مدنی و شهروندی روبه رو هستند و همواره از دستگیری و بازداشت توسط پلیس هراس دارند. یکی از مصاحبه شوندهاگان (مصاحبه شماره ۱۷) می گوید:

را در معرض خطرات جدی مانند بازداشت، کتک خوردن، توهین و تحقیر، اخراج، سوءاستفاده و بهره‌کشی، و حتی مرگ قرار می‌دهند. این مهاجران اغلب از خدمات حمایتی و قانونی نیز محروم می‌گردند و با خطرات فیزیکی و روانی قابل توجهی مواجه می‌شوند. به هر حال، تحلیل مصاحبه‌های

جدول ۲: خلاصه مفاهیم و مقولات مستخرج از مصاحبه‌ها مرتبط با «از مهاجرت

غیرقانونی چه تجاری دارید؟»

مفهوم	مقوله فرعی	مقوله هسته
بازی با جان (زندگی) / کنش مرگ‌آفرین / مشکلات غیرقابل تحمل / قرارگرفتن در چرخه قاچاق / بزه‌دیدگی / کنش مشقت‌بار / تحت تعقیب / بی ارزش شدن / تحمل دشواری‌ها / سفر در خط مرگ / دریافت مخاطرات و آسیب‌ها جسمی و روانی / سختی‌ها و فوئیا	کنش پرخطر	دشوار
در یافت برچسب / ترس از بدقضاوت شدن / دریافت نگاه نژادپرستانه / افغانی به مثابه فحش / تحقیر اجتماعی / پناه بردن به انزوای اجتماعی / دریافت تبعیض	دریافت انگ‌های اجتماعی	
محروم شدن از داشتن مدارک قانونی / محروم شدن از حقوق اولیه شهروندی / برآوردهای نادرست / مجبوری / مورد بهره‌کشی قرار گرفتن / عدم آگاهی / بزه دیدگی در صنعت قاچاق	زیست اجباری	
عدم برخورداری از حقوق بشری و کرامت انسانی / تحمل تحقیر و توهین / کتک-خوردن / تحمل رنج / تحمل فشار / دریافت تبعیض و خشونت برای تعلقات قومی-مذهبی / از دست رفتن غرور ملی / محرومیت از حقوق انسانی / بی عرتی / ناتوانی / تحمل رفتاری غیر انسانی / تحمل شکنجه جسمی و روانی / تحمل خشونت حکومتی / بی ارزشی جان انسان	شکنجه چندی	
بزه‌دیدگی اقتصادی / بی‌اختیاری / زورگیری / بی ارادگی	ناتوانی اجتماعی	
دریافت خشونت نفرت‌انگیز / تحمل محیط شکنجه‌آمیز / رنج مضاعف / خشونت ساختاری-دولتی	شرایط خشونت‌بار	

پروژه ششم خراسان بزرگ

دوره ۱۶، شماره ۶۱، ۱۴۰۴

۸۶

کنش پرخطر

کنش پرخطر به رفتارهایی اطلاق می‌شود که در آن فرد برای رسیدن به هدفی، اقدام به پذیرش مخاطرات و خطرات زیادی می‌کند. نمونه بارز این مفهوم، مهاجرت غیرقانونی افغان‌ها به ایران است؛ این مهاجران برای عبور از مرزهای ناامن، ناچار به پیمودن مسیرهای خطرناکی همچون بیابان‌ها و کوه‌ها می‌شوند، که مملو از تهدیدات جانی و پلیسی است. مهاجران بیان کرده‌اند که در طول این سفرها، شرایط سختی را تجربه می‌کنند، از جمله فشردگی شدید در وسایل

نقلیه و خطر شلیک مستقیم توسط نیروهای مرزی. مصاحبه‌شونده‌ای شماره (۸) این دشواری را چنین شرح داده است: «۱۲ تا ۱۴ نفر را در پُرو سوار می‌کرد... خطرات زیادی در سفر بود، پلیس مستقیم شلیک می‌کرد.» این وضعیت همراه با احساس ترس و اضطراب مداوم است و مهاجران در طول سفر از دسترسی به غذا، آب، و خدمات بهداشتی محروم‌اند. این شرایط خطرناک نه تنها به آسیب‌های جسمی منجر شده، بلکه تأثیرات روانی نیز به همراه داشته است. برخی مهاجران در طول سفر با آرزوی مرگ به پیش می‌روند و

احساس می کنند فریب قاچاقچیان را خورده اند. این تجربه ها نشان می دهند که مهاجرت غیرقانونی برای این افراد مملو از خطرات شدید است که سلامت و جان آن ها را تهدید می کند.

دریافت انگ های اجتماعی

دریافت انگ اجتماعی شامل تجربه ی برچسب ها و تصورات منفی است که مهاجران غیرقانونی افغان پس از ورود به ایران با آن ها مواجه می شوند. به دلیل وضعیت غیرقانونی و تصورات منفی جامعه میزبان، این مهاجران در زمینه های مختلف از جمله اشتغال، مسکن و خدمات اجتماعی با تبعیض روبرو هستند. این برچسب ها باعث ایجاد احساس انزوا و ناامنی در میان مهاجران شده و اثرات منفی روانی بر زندگی آنان دارد. مصاحبه شونده ای (۱۴) از برخوردهای تبعیض آمیز در بیمارستان ها و رفتارهای نژادپرستانه جامعه میزبان چنین می گوید: «چندین بیمارستان رفتیم نگرقتند... با نگاه نژادپرستانه می گویند افغانی ها آمدند کار و بار ما را گرفتند.» این انگ های اجتماعی نه تنها دسترسی مهاجران را به فرصت های شغلی و خدمات محدود کرده، بلکه باعث می شود مهاجران در روابط اجتماعی خود نیز با چالش روبرو شوند و به دلیل نگرانی از طرد شدن، به انزوا گرایش پیدا کنند. در نتیجه، این برچسب ها منجر به احساس ناامنی و بیگانگی اجتماعی و جلوگیری از ادغام آن ها در جامعه مقصد شده است.

زیست اجباری

زیست اجباری به شرایطی اشاره دارد که فرد به دلیل محدودیت های اجتماعی و قانونی ناچار به زندگی در وضعیتی بدون آرامش و رفاه است و امکان تغییر یا ترک آن را ندارد. مهاجران غیرقانونی افغان در ایران به دلیل وضعیت نامناسب اقتصادی و عدم دسترسی به حقوق و خدمات اجتماعی، شرایط زیست اجباری را تجربه می کنند. این افراد از مشاغل پایینی برخوردارند، فاقد حمایت های قانونی هستند، و در معرض سوءاستفاده کارفرمایان قرار دارند. مصاحبه شونده ای (۱۹) این استثمار را چنین توصیف

می کند: «صاحب کار آخر برج می که کارت بده، وقتی نداریم می که منتظر باشید تا پول بیاورم.» این مهاجران به دلیل ترس از اخراج و دستگیری، در انزوا زندگی کرده و از خدمات اجتماعی و فرهنگی جامعه میزبان بهره مند نمی شوند. این زیست ناامن و انزوای تحمیلی باعث شده که این افراد با احساس اضطراب و افسردگی مداوم روبرو شوند و همواره در سایه عدم امنیت روانی و اجتماعی زندگی کنند.

شکجه چندبعدی

شکجه چندبعدی به تجربیاتی از خشونت جسمی و روانی اشاره دارد که این مهاجران در طول مسیر مهاجرت و پس از ورود به کشور میزبان متحمل می شوند. این افراد در طول سفر و در جامعه مقصد با انواع خشونت ها همچون ضرب و شتم، توهین و تهدید روبرو هستند و این وضعیت بر عزت نفس و احساس انسانی آن ها اثر منفی گذاشته است. یکی از مصاحبه شوندگان این شرایط سخت را چنین توصیف می کند: «در مسیر راه... با گرسنگی، تشنگی، خستگی و حتی مرگ برخی مواجه شدم... در یک حالت بد آمدیم.» این مهاجران اغلب به دلیل تعلقات قومی و مذهبی نیز مورد آزار و اذیت قرار می گیرند، و حتی در برخورد با مأموران دولتی، بی رحمی و بی احترامی را تجربه می کنند. مجموعه این شکجه های روانی و فیزیکی تأثیر عمیقی بر سلامت روانی و احساسی این مهاجران گذاشته و باعث ایجاد احساس بی ارزشی و افسردگی در آن ها شده است.

ناتوانی اجتماعی

ناتوانی اجتماعی به حالتی اشاره دارد که فرد به دلیل محدودیت های اجتماعی و شرایط نامناسب قادر به انجام فعالیت های اجتماعی و دفاع از منافع خود نیست. مهاجران غیرقانونی افغان در ایران به دلیل نبود مدارک قانونی، از بسیاری از حقوق اجتماعی و قانونی محروم اند و توانایی مشارکت در فعالیت های اجتماعی و دفاع از حقوق خود را ندارند. مصاحبه شونده ای شماره (۶) از مشکلات عدم دسترسی به حقوق قانونی چنین می گوید: «چندین بار جنس هایم را به زور بردند... به دادگاه و پلیس رفته

نمی‌توانیم» به دلیل ترس از شناسایی و اخراج، این مهاجران از هرگونه تعامل رسمی و اجتماعی خودداری می‌کنند و در انزوا زندگی می‌کنند. این انزوای اجباری و نبود حمایت‌های اجتماعی، باعث شده که این افراد احساس بی‌قدرتی کنند و توان مقابله با مشکلات و تغییر وضعیت خود را نداشته باشند.

۳. تنگناهای تحمیلی

تنگناهای تحمیلی، به وضعیت‌هایی اشاره دارد که افراد یا گروه‌ها به دلیل شرایط خارجی یا تصمیم‌های دیگران، مجبور به تحمل آن می‌شوند. این تنگناها معمولاً بدون کنترل یا انتخاب فرد یا گروه ایجاد می‌شوند و ممکن است باعث محدودیت‌ها و مشکلاتی برای آن‌ها شود. تنگناهای تحمیلی، عرصه‌ها و ابعاد مختلفی دارد که ممکن است، شامل ابعاد سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، روانی-

امنیتی و... گردد. تحلیل و تجزیه‌ی مصاحبه‌های این تحقیق نشان داد که، مهاجران غیرقانونی افغانستانی در ایران، عمدتاً بر اثر تنگناهای تحمیلی در جامعه مبداء، دست به مهاجرت غیرقانونی زده، و این کنش قانون‌ستیزانه ناشی از اجبارها و محدودیت‌های شدید و تحمیلی در کشورشان بوده است. تنگناهای تحمیلی برای این مهاجران نیز حاکی از شرایط سخت و محدودیت‌های شدید و تحمیلی در ابعاد مختلف زندگی بوده است. این تنگناهای تحمیلی باعث ایجاد فشار و استرس برای این افراد شده و ممکن است باعث محدودیت‌های اجتماعی، اقتصادی و روانی شود. تحلیل مصاحبه‌های این بخش از تحقیق به ۳۳ مفهوم، ۴ مقوله و یک مقوله اصلی منتج گردد که در جدول شماره ۳ ملاحظه می‌گردد.

جدول شماره ۳: گزاره‌ها، مفاهیم و مقولات مرتبط با علل مهاجرت

مفهوم	مقوله فرعی	مقوله اصلی
عدم امنیت/ احساس خطر/ خشونت‌های قومی و مذهبی/ شرایط ترور/ اختناق سیاسی/ ناامنی عمومی// مخاطرات فردی و اجتماعی/ ترس از انتقام‌گیری/ خشونت حاکمیتی/ عدم امکان سازگاری	ناامنی	تنگناهای تحمیلی
ناسازگاری اجتماعی و اقتصادی/ مجبوریت اقتصادی/ شرایط بد اقتصادی/ طرد ساختاری/ عدم تحمل شرایط در مبداء/ بی‌کاری/ ناچاری	وضعیت بد اقتصادی	
بیسواد ماندن دختران/ گریز از جهل سازمان‌یافته/ چالش‌های آموزشی/ محدودیت برای زنان	وضعیت نامطلوب آموزشی	
احساس داشتن مشترکات با جامعه مقصد/ هم‌زبانی و تجربه خوب/ احساس تعلق/ عدم احساس بیگانگی/ احساس نزدیکی با ایران/ کم بودن مخاطرات/ قرابت و همسایگی با ایران/ پیوند دینی/ انتظار از مشترکات فرهنگی، زبانی و دینی/ نداشتن حس بیگانگی	جاذبه‌های مقصد	

ناامنی

ناامنی یکی از عوامل اصلی مهاجرت غیرقانونی افغان‌ها به ایران است. افراد به دلیل شرایط ناامن در کشور خود، همچون جنگ، تهدیدهای امنیتی، و تغییرات سیاسی مکرر، احساس امنیت نمی‌کنند و مجبور به ترک وطن می‌شوند. سقوط نظام سبب تشدید ناامنی برای گروه‌های مختلف از

جمله نظامیان، مخالفان سیاسی و برخی اقشار دیگر شده است. به گفته یکی از مصاحبه‌شوندگان: «وضعیت/ امنیت خراب بود. زندگی‌ام در خطر بود. مجبور شدم ترک وطن کنم. نتوانستم با وضعیت جدید کنار بیایم...» (مصاحبه شماره ۲).

وضعیت بد اقتصادی

بخش‌هایی چون ساخت‌وساز، کشاورزی و خدمات، این کشور را به مقصدی جذاب برای مهاجران تبدیل کرده است. یکی از مهاجران دلیل انتخاب ایران را این‌گونه بیان می‌کند: «... دلیلش این که چون زبانش زبان خودمان است... و خیلی مشابهت با افغانستان دارد...» (مصاحبه شماره ۱۷).

۴. محرومیت چندبعدی

محرومیت چندبعدی وضعیتی است که طی آن افراد یا گروه‌ها از دسترسی به منابع و خدمات اساسی در زمینه‌های مختلف زندگی مانند آموزش، بهداشت، مسکن و امنیت اجتماعی محروم می‌شوند. این وضعیت، به‌ویژه برای مهاجران غیرقانونی به دلیل فقدان مدارک قانونی و محدودیت در استفاده از حقوق شهروندی تشدید می‌شود. آن‌ها با مشکلاتی چون ناتوانی در بهره‌مندی از خدمات بهداشتی، آموزشی و عمومی، ترس و اضطراب دائمی از دستگیری، و عدم امنیت روانی مواجه هستند که به طور قابل‌توجهی بر کیفیت زندگی‌شان تاثیر منفی می‌گذارد. از سوی دیگر، مهاجران غیرقانونی به دلیل محرومیت از بازار کار رسمی، مجبور به پذیرش مشاغل غیررسمی و کم‌درآمد می‌شوند و در معرض استثمار و شرایط کاری ناامن قرار می‌گیرند. این افراد از حقوق کارگری و حمایت‌های اجتماعی بی‌بهره‌اند و در نتیجه، آسیب‌پذیرتر در برابر تبعیض و بی‌عدالتی هستند. به علاوه، زندگی در انزوا و حاشیه‌نشینی اجتماعی، فرصت‌های فرهنگی و اجتماعی آنان را محدود کرده و باعث فاصله گرفتن از خانواده و فرهنگ اصلی‌شان می‌شود. این بخش از تحلیل اطلاعات مصاحبه‌های کیفی با مهاجران غیرقانونی افغانستانی در ایران، به ۳۹ مفهوم، ۵ مقوله فرعی و ۱ مقوله هسته منجر شده که در جدول ۴ قابل مشاهده است.

مشکلات اقتصادی در افغانستان، دلیل دیگری برای مهاجرت غیرقانونی به ایران است. اقتصاد ضعیف افغانستان که ناشی از جنگ‌ها، ناپایداری‌های سیاسی و تحولات اخیر است، موجب بیکاری بالا، کاهش قدرت خرید و نبود فرصت‌های شغلی مناسب شده است. افراد، به دلیل محدودیت‌های اقتصادی و نبود فرصت‌های درآمدزایی، به ایران مهاجرت می‌کنند تا برای خود و خانواده‌هایشان زندگی بهتری فراهم کنند. به گفته یکی از مهاجران: «مشکلات اقتصادی داشتیم. اونجا کارو بار نیست. نمی‌شد زندگی کنی خیلی سخت بود...» (مصاحبه شماره ۱۸).

وضعیت نامطلوب آموزشی

محرومیت از تحصیل، به ویژه برای زنان و دختران، عاملی مهم در مهاجرت غیرقانونی افغان‌هاست. با سقوط نظام قبلی، آموزش رسمی را برای زنان از کلاس ششم به بالا منع شد که سبب نگرانی برخی خانواده‌ها و تصمیم آن‌ها به مهاجرت شده است. بسیاری از افراد، به دنبال فرصت‌های تحصیلی بهتر و عدالت آموزشی به کشورهای دیگر می‌روند تا آینده بهتری برای فرزندان خود رقم بزنند. چنان‌که یک مصاحبه‌شونده اظهار می‌کند: «شرایط بد برای دخترانم، آن‌ها مکتب رفته نمی‌توانستند. مجبور شدم برای آنها حرکت کنم...» (مصاحبه شماره ۴).

جاذبه‌های مقصد

جاذبه‌های کشور مقصد مانند فرصت‌های شغلی و فرهنگی، مهاجران را به ایران جذب می‌کند. ایران به دلیل مشترکات فرهنگی و زبانی با افغانستان، محیطی آشنا و کم‌تنش را برای افغان‌ها فراهم کرده است. همچنین، وجود فرصت‌های شغلی برای کارگران ساده و نیروی انسانی در

جدول ۴- مفاهیم و مقولات مستخرج از مصاحبه‌ها مرتبط با «پیامدهای مهاجرت

غیرقانونی»

مفاهیم	مقوله فرعی	مقوله اصلی
محرومیت از کارت بانکی/ بزه‌دیدی اقتصادی/ دریافت برچسپ مجرمانه/ مشکلات در خرید/ دریافت تبعیض ساختاری/ محرومیت آموزشی/ سلب حق مالکیت/	محرومیت از حقوق شهروندی	مقوله اصلی

		احساس بی ارزشی / سلب مرجع دادخواهی / محرومیت از خدمات عمومی / از دست دادن حق اجاره خانه
	از دست دادن امنیت روانی	از دست دادن آزادی / ترس همیشگی / زندان خانگی / محدودیت در تردد / زیست پنهانی / وضعیت مجرمانه / فراری بودن / خوف و خطر همیشگی / مورد سوء قرار گرفتن / فقدان امنیت
	استثمارشدگی	مورد بهره‌کشی قرار گرفتن / سلب شدن حقوق کارگر / مورد سوء استفاده قرار گرفتن / سلب حق کسب و کار / حق تلفی / زورگیری / عدم تناسب کار و مزد / سوء استفاده کارفرما از وضعیت غیرقانونی / عدم دریافت حقوق
	محدودیت دینداری	تمسخر اعتقادی / محدودیت مذهبی / تحقیر فرهنگی / عبادت پنهانی / محدودیت مناسکی

محرومیت از حقوق شهروندی

محرومیت از حقوق شهروندی به معنای نداشتن دسترسی به حقوق و امکاناتی است که به طور قانونی و رسمی برای شهروندان یک کشور یا جامعه تعریف شده‌اند. این حقوق می‌تواند شامل دسترسی به خدمات بهداشتی، بانکی، آموزش، مسکن و ... باشد. مهاجران غیرقانونی افغانستانی در ایران اغلب به دلیل وضعیت قانونی نامشخص از این حقوق محروم هستند و در شرایطی به سر می‌برند که نه تنها از حمایت‌های قانونی برخوردار نیستند، بلکه همواره در معرض خطر دستگیری و اخراج قرار دارند. همان‌طور که مصاحبه‌شونده‌ی شماره (۸) می‌گوید: «...حقوق ما را نمی‌دهد، مال ما را به زور می‌گیرند. به هیچ مرجعی نمی‌توان اعتماد و شکایت کرد، چون پلیس ما را بازداشت و اخراج می‌کند...». این فقدان حمایت و دسترسی، این افراد را از بسیاری از حقوق اولیه و امکانات زندگی محروم کرده و مشکلاتی همچون ناامنی اقتصادی، تبعیض، و آسیب‌پذیری شدید را برای آنان به همراه دارد.

از دست دادن امنیت روانی

امنیت روانی به معنای احساس آرامش و اطمینان در زندگی است که به فرد اجازه می‌دهد بدون ترس و استرس زندگی روزمره خود را انجام دهد. برای مهاجران غیرقانونی افغانستانی در ایران، این امنیت به دلیل ترس مداوم از دستگیری و اخراج به شدت مختل شده است. این ترس

همواره آنان را تحت فشار روانی شدیدی قرار داده است. برای نمونه، مصاحبه‌شونده‌ی شماره (۱۶) با تجربه‌ای تلخ از اضطراب دائم می‌گوید: «...هر دقیقه از پاسگاه می‌ترسیم. بیرون رفته نمی‌توانیم. در خوف و خطر هستیم...». این شرایط، موجب کاهش اعتماد به نفس و افزایش اضطراب در میان این مهاجران شده و آن‌ها را از هرگونه احساس ثبات و امنیت محروم ساخته است.

محدودیت در دینداری

محدودیت در دینداری به معنای ناتوانی در اجرای آزادانه مناسک و باورهای دینی است. بسیاری از مهاجران غیرقانونی افغانستانی به دلیل شرایط زندگی خود در ایران نمی‌توانند مناسک دینی‌شان را به راحتی اجرا کنند و حتی در برخی مواقع با محدودیت‌های قانونی نیز روبرو می‌شوند. مصاحبه‌شونده‌ی شماره (۸) به این محدودیت‌ها اشاره کرده و می‌گوید: «...مناسک مذهبی ما محدود شده و به سختی اجازه برگزاری پیدا می‌کنیم. اصلاً نماز جمعه و نماز عید بدون اجازه و هماهنگی امکان برگزاری ندارد...». این محدودیت‌ها به‌طور قابل توجهی بر زندگی دینی و معنوی مهاجران تأثیر گذاشته و آنان را از اجرای کامل باورها و مناسک دینی‌شان باز داشته است.

استثمارشدگی

استثمارشدگی وضعیتی است که در آن فرد یا گروهی از افراد به‌صورت ناعادلانه و غیرانسانی مورد بهره‌برداری قرار

می‌گیرند. مهاجران غیرقانونی افغانستانی در ایران، به دلیل وضعیت غیرقانونی خود، اغلب در شرایط کاری ناعادلانه و با دستمزدهای پایین فعالیت می‌کنند. آن‌ها از هیچ حمایت قانونی برخوردار نیستند و مجبور به سکوت و تحمل شرایط دشوار هستند. مصاحبه‌شونده‌ی شماره (۱۰) به این شرایط سخت اشاره دارد و می‌گوید: «... بیمه اصلاً نداریم و حقوق ما هم نیم حقوق است و اگر جایی ایرانی کار کنه ۲۰ تومن از ما ۸ تومن است و از صبح که زحمت می‌کشیم تا شام یعنی ۱۲ ساعت کار می‌کنیم...» این شرایط کاری نامناسب و ناامن، آنان را در برابر سوءاستفاده و بهره‌کشی بیشتر آسیب‌پذیر کرده است.

از دست رفتن سرمایه اجتماعی

سرمایه اجتماعی به مجموعه‌ای از روابط، شبکه‌ها، و اعتمادهایی اطلاق می‌شود که امکان همکاری و تعامل موثر را فراهم می‌آورد. مهاجران غیرقانونی افغانستانی در ایران، اغلب به دلیل ترک اجباری جامعه و خانواده‌شان و همچنین محدودیت‌های قانونی، سرمایه اجتماعی خود را از دست می‌دهند. آنان با انزوای اجتماعی، بی‌اعتمادی و تبعیض روبرو می‌شوند که مانعی برای ادغام و ایجاد روابط مثبت در جامعه میزبان است. مصاحبه‌شونده‌ی شماره (۳) در این باره می‌گوید: «... خوب طبیعی که اگر سنگ هم باشی / بقدر مشکلاته بینی آب می‌شوی طبیعی که آدم گوشه‌نشین می‌شوی...» این بی‌اعتمادی و محدودیت‌ها، فرصت بهره‌مندی از شبکه‌های حمایتی و منابع اجتماعی را برای این مهاجران از بین برده و موجب انزوای بیشتر آن‌ها شده است.

۵. انطباق‌پذیری

انطباق‌پذیری به توانایی فرد یا گروه در تغییر و سازگاری با محیط‌های جدید اطلاق می‌شود. این مفهوم شامل فرآیندهایی است که افراد برای هماهنگ شدن با شرایط تازه و مقابله با چالش‌ها، مهارت‌ها و نگرش‌های خود را بهبود می‌بخشند. در بررسی مهاجران غیرقانونی افغانستانی در ایران، مشاهده شده که آنها برای بقا و تأمین نیازهای اساسی خود، از جمله یافتن شغل، مسکن و دسترسی به منابع غذایی و بهداشتی، ناچار به انطباق با شرایط جامعه میزبان هستند. این انطباق به آنها کمک می‌کند تا در مواجهه با تهدیدهای دستگیری و اخراج و نیز محدودیت‌های قانونی و اجتماعی، زندگی خود را حفظ کنند. مهاجران برای کاهش خطرات و جلب توجه کمتر، سعی می‌کنند رفتارهای خود را با هنجارها و انتظارات جامعه میزبان هماهنگ کنند و اغلب در برابر تبعیض و بی‌عدالتی سکوت اختیار می‌کنند. برای کسب معیشت و یافتن شغل نیز، این افراد ناچار به پذیرش شرایط کارفرمایان و الزامات بازار کار محلی هستند. به طور کلی، این انطباق‌پذیری به مهاجران کمک می‌کند تا با فشارهای اجتماعی و اقتصادی کنار آمده و شرایط بهتری را برای زندگی خود فراهم کنند. یافته‌های این تحقیق نشان‌دهنده ۳۱ مفهوم و ۴ مقوله است که استراتژی‌های مهاجران غیرقانونی را در جامعه میزبان توصیف می‌کند و در جدول شماره (۵) قابل ملاحظه است.

جدول ۵: مفاهیم و مقولات مستخرج از مصاحبه‌ها مرتبط با «راهبردهای مهاجران غیرقانونی»

مفهوم	مقوله فرعی	مقوله اصلی
توافق اجباری / پذیرش / بردباری / تحمل / صبر و دعا / سازگاری / پذیرش شرایط	انعطاف اجباری	راهبردهای مهاجران غیرقانونی
اخذ مدرک قانونی / انتظار از دولت از میزبان / ورود قانونی / گرفتن پاسپورت / اعتباریابی / مهاجرت قانونی / ورود با مجور / شرکت در سرشماری / اقامت قانونی / کارت مهاجرت	قانونی‌سازی	
برگشت به مبدأ / مهاجرت ثانویه / خوداری از مهاجرت غیرقانونی / تلاش برای ترک وضعیت / امیدواری به بازگشت / امیدواری به بهبود کشور مبدأ	ترک جامعه مقصد	

جامعه‌پذیری/ پذیرش فرهنگی/ رفتار درست/ دوری از خطرات/ رفتاری هنجاری/ انزوا جویی/ نظم-پذیری/ آمادگی برای ادغام	هنجارپذیری	
---	------------	--

انعطاف اجباری

انعطاف اجباری به موقعیتی اشاره دارد که در آن افراد، به‌ویژه مهاجران غیرقانونی، به دلیل شرایط سخت و نابرابر جامعه میزبان مجبور به تطبیق و تغییر در رفتارها و سبک زندگی خود می‌شوند. مصاحبه‌های صورت گرفته با مهاجران افغانستانی در ایران، نشان می‌دهد که آنها برای سازگاری با محدودیت‌ها و فشارهای ناشی از مهاجرت غیرقانونی، ناچار به انعطاف‌پذیری بالا و پذیرش شرایط غیرمنصفانه هستند. یکی از مهاجران در این زمینه می‌گوید: «... یگانه کاری که می‌توانیم همین است که همه این مشکلات بپذیریم و هر سختی‌اش را تحمل کنیم چون برگشت ما در افغانستان که بدتر از این حال است...» (مصاحبه شماره ۱۵). این مهاجران در مواجهه با تبعیض‌های اجتماعی، شرایط سخت کاری و تهدید به دستگیری، انعطاف اجباری را به‌عنوان تنها راه حفظ بقای خود برمی‌گزینند.

قانونی‌سازی

قانونی‌سازی به فرآیندی اشاره دارد که طی آن، مهاجران غیرقانونی تلاش می‌کنند وضعیت اقامت خود را به قانونی تغییر دهند تا بتوانند به خدمات و حقوق اجتماعی دسترسی داشته باشند. این روند به آنها امکان می‌دهد تا از شرایط ناعادلانه دوری کرده و از فرصت‌های شغلی و امنیت بیشتر برخوردار شوند. یکی از مصاحبه‌شونده‌ها در این باره می‌گوید: «... مجبور بروم افغانستان پاسپورت مه درست کنم، قانونی برگردم باز اینجوری راحت هستی قانونی هستی راحت...» (مصاحبه شماره ۲۱). برای بسیاری از این مهاجران، قانونی‌سازی نه تنها راهی برای بهبود شرایط اقتصادی و شغلی است، بلکه به آنها امکان می‌دهد که احساس امنیت و کرامت بیشتری داشته باشند و از حقوق قانونی بهره‌مند شوند.

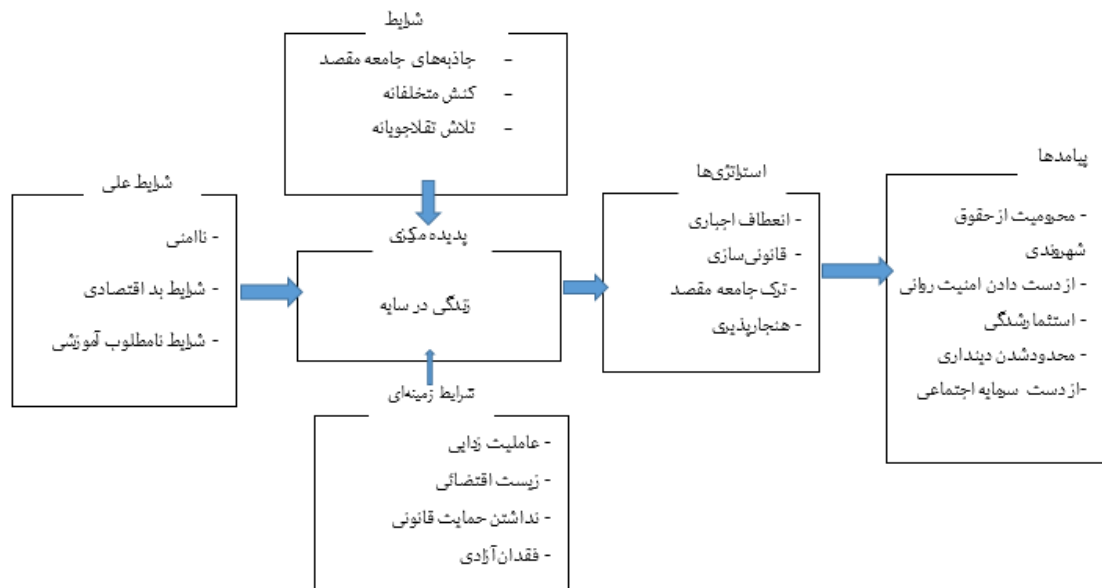
ترک جامعه مقصد

ترک جامعه مقصد زمانی رخ می‌دهد که مهاجران به دلیل شرایط سخت و محدودیت‌های شدید در کشور میزبان، تصمیم به بازگشت به کشور خود یا مهاجرت به یک کشور دیگر می‌گیرند. بررسی‌های انجام شده بر روی مهاجران غیرقانونی افغانستانی در ایران نشان می‌دهد که آنها به دلیل محدودیت در دسترسی به خدمات عمومی، نگرانی از بازداشت و تبعیض‌های اجتماعی، به ترک جامعه مقصد تمایل پیدا می‌کنند. به گفته یکی از این مهاجران: «... اگر مشکلات کشور خودما حل شود حتما بر می‌گردیم افغانستان...» (مصاحبه شماره ۱۵). ترک جامعه مقصد راهبردی برای مقابله با فشارهای قانونی، اقتصادی و فرهنگی است که مهاجران غیرقانونی را به دنبال جست‌وجوی شرایط زندگی بهتر سوق می‌دهد.

هنجارپذیری

هنجارپذیری به تلاشی اشاره دارد که مهاجران غیرقانونی برای تطابق با فرهنگ، رفتارها و ارزش‌های جامعه میزبان به خرج می‌دهند تا بتوانند از تبعیض‌ها و برخوردهای منفی دوری کنند و شرایط زندگی بهتری را تجربه کنند. بسیاری از مهاجران افغانستانی در ایران با پذیرش آداب و رسوم محلی، زبان و قوانین، سعی می‌کنند تنش‌های اجتماعی را کاهش دهند. به گفته یکی از مهاجران: «... افغانستانی‌های که اینجا هستند باید با عنعنات و فرهنگ ایران خود را بسازند...» (مصاحبه شماره ۱۱). هنجارپذیری به مهاجران کمک می‌کند تا روابط اجتماعی بهتری برقرار کرده، فرصت‌های شغلی بیشتری بیابند و از استرس‌های ناشی از عدم پذیرش اجتماعی بکاهند.

مدل پارادایمی تحقیق

شوند و به ناچار به کنش‌های غیرقانونی و ناپسند روی آورند. زندگی در خفا و پنهان‌کاری به یک استراتژی اجباری تبدیل شده است. این شرایط مهاجران را از حق تصمیم‌گیری و عاملیت در زندگی خود محروم کرده و آنها را به سازگاری با شرایط بحرانی و ناپایدار وادار می‌کند. «زندگی در سایه» در نهایت به معنای زندگی در حاشیه و در شرایطی است که هیچ‌گونه امنیت و حمایت قانونی از مهاجران غیرقانونی افغانستانی وجود ندارد.

بحث و نتیجه‌گیری

این تحقیق تجربه مهاجران افغانستانی را از مهاجرت غیرقانونی و چالش‌های مرتبط با آن در دو محور بررسی کرده است. در محور اول، این مهاجران مهاجرت غیرقانونی را به‌عنوان «کنش قانون‌ستیزانه» تعریف می‌کنند که شامل ورود، اقامت و اشتغال غیرقانونی در کشورهای مقصد می‌شود. چنانچه نظریه شبکه‌ای مهاجرت نشان می‌دهد که حمایت شبکه‌های خویشاوندی و دوستانه در کشور مقصد موجب کاهش هزینه‌ها و آسان‌تر شدن نقض قوانین محلی می‌شود. این شبکه‌ها همچنین در کاهش خطرات و فراهم کردن منابع برای مهاجران جدید نقش دارند، به‌طوری که

مهاجران غیرقانونی افغانستانی در تهران، به دلیل محرومیت از حقوق شهروندی و عدم دسترسی به امکانات اساسی، در وضعیت «زندگی در سایه» قرار دارند. این پدیده مرکزی، به معنای زندگی در حاشیه و در سایه قراردادان هویت و حقوق انسانی مهاجران است. آنها از حقوق اساسی مانند امنیت روانی، مشارکت اجتماعی و حمایت قانونی محرومند و به همین دلیل در شرایطی ناپایدار و استثمارگرانه زندگی می‌کنند. این زندگی پنهانی، ناشی از بی‌ثباتی و فقدان حمایت است و آنها را از هرگونه بهبود و پیشرفت باز می‌دارد. در این وضعیت، عوامل اقتصادی و اجتماعی مانند شرایط نامناسب اقتصادی و عدم دسترسی به آموزش، وضعیت مهاجران را پیچیده‌تر کرده است. مهاجران برای بقا در جامعه مقصد مجبور به زندگی در شرایطی سخت و غیرقانونی می‌شوند و نمی‌توانند شغل پایدار یا آموزش مناسبی برای فرزندان خود پیدا کنند. این وضعیت آنها را در چرخه‌ای از فقر و نابرابری قرار می‌دهد که به ادامه زندگی در سایه و دور از امکانات اجتماعی و حقوق قانونی دامن می‌زند. علاوه بر این، فرصت‌های محدود و ترس دائمی از دستگیری یا اخراج باعث می‌شود که مهاجران نتوانند از امکانات موجود بهره‌مند

مهاجران بدون مدارک قانونی و برنامه‌ریزی دقیق به مهاجرت روی می‌آورند ([Ghasemi-Ardahaee, 2013](#)). در محور دوم، نقش شبکه‌های مهاجرتی در تداوم رفتارهای قانون‌ستیزانه برجسته است. نظریه شبکه‌ای مهاجرت معتقد است که این شبکه‌ها با حمایت‌های اجتماعی خود، رفتارهای غیرقانونی مانند اشتغال و اقامت غیرمجاز را تقویت می‌کنند و از طریق انتقال تجربیات، به گسترش رفتارهای قانون‌ستیزانه کمک می‌کنند ([Yousefi, 2013](#)). مهاجران باتجربه‌تر، به تازه‌واردها راهکارهایی برای دور زدن قوانین آموزش می‌دهند و شبکه‌های خویشاوندی به بستر مناسبی برای اجرای این فعالیت‌های غیرقانونی تبدیل می‌شوند. این تحقیق همچنین نشان می‌دهد که مهاجران با مخاطرات پرخطری روبه‌رو هستند. بر اساس نظریه «نظام‌های مهاجرت» تجربه‌های پرختر شامل عبور از مسیرهای خطرناک، مواجهه با باند‌های قاچاق، شرایط کاری استثمارگرانه و اقامت در مکان‌های ناامن است. این نظریه بیان می‌کند که تعامل میان نظام‌های اقتصادی و سیاسی کشور مبدأ و مقصد به شرایط خطرناکی برای مهاجران منجر می‌شود، و سیاست‌های امنیتی و قوانین سختگیرانه مهاجرتی کشور مقصد، مهاجران را به انتخاب مسیرهای پرختر وادار می‌کند. در نهایت، چالش‌های سازگاری مهاجران و ناآگاهی از سیستم‌های حقوقی مقصد نیز بر مشکلات آنها می‌افزاید. پژوهش‌های مرتبط، از جمله یافته‌های رضایی و همکاران ([Rezaei, Banham & Adibi, 2023](#)) نشان می‌دهند که محدودیت‌های قانونی و پیچیدگی‌های حقوقی، مهاجران را به فعالیت‌های غیرقانونی و زندگی در شرایط پرمخاطره سوق می‌دهد. این یافته‌ها تأکید می‌کنند که سیاست‌های مهاجرتی سختگیرانه کشور مقصد و عدم آگاهی مهاجران از حقوق خود، تجربیات پرخطری را در مسیر و زندگی پس از مهاجرت برای آنها ایجاد می‌کند.

از سوی دیگر، مهاجرت غیرقانونی افغانستانی‌ها به تهران، نتیجه ترکیبی از عوامل علی، زمینه‌ای و مداخله‌گر است که چالش‌های متعددی را برای این مهاجران به همراه دارد. از منظر شرایط علی، فقر اقتصادی، ناامنی و ضعف سیستم آموزشی در افغانستان، به‌عنوان محرک‌های اصلی مهاجرت غیرقانونی شناخته می‌شوند. نظریه‌های مختلف مانند نظریه فشار-کشش توضیح می‌دهند که این عوامل به مهاجران فشار وارد می‌آورند تا برای جستجوی امنیت و فرصت‌های بهتر به کشورهای دیگر مهاجرت کنند. همچنین، پژوهش‌های مختلف مرادی و جمشیدی ([Moradi & Jamshidi, 2022](#)) و علاء‌الدینی و رحیمی ([Alaedini & Rahimi, 2022](#)) نشان می‌دهند که شرایط اقتصادی و اجتماعی بد در افغانستان عامل اصلی مهاجرت این افراد است. در شرایط زمینه‌ای، که بیشتر معطوف به جامعه مقصد است، چالش‌هایی مانند عاملیت‌زدایی و زیست اقتضائی برای مهاجران افغانستانی مطرح است ([Firozi & pirnahad, 2022](#)). این مفاهیم را می‌توان از طریق نظریه‌های وابستگی پل سینگر و فرهنگ‌پذیری بری توضیح داد. این نظریات نشان می‌دهند که مهاجران در کشور مقصد با محدودیت‌های فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی روبرو می‌شوند که مانع از دستیابی به فرصت‌های بهتر می‌شود و آنها را به حاشیه می‌برد.

با این همه، مهاجرت غیرقانونی چالش‌های متعددی برای پناهندگان ایجاد می‌کند که در این تحقیق با تمرکز بر پیامدهای آن، به مفهوم «محرومیت چندبعدی» پرداخته شده است. این تحقیق با تحلیل مصاحبه‌های کیفی با مهاجران غیرقانونی افغان، پیامدهای مهاجرت را در قالب محرومیت از حقوق شهروندی، از دست دادن امنیت روانی، استثمار، و محدودیت در دینداری معرفی می‌کند. برای تبیین این پیامدها، از نظریه‌های مختلفی مانند فرهنگ‌پذیری بری، فرهنگ‌پذیری تعاملی بوریس و نظریه ادغام گیدنز می‌توان استفاده کرد. طبق نظریه فرهنگ‌پذیری بری، مهاجران غیرقانونی ممکن است در وضعیت «جدایی»

از فرهنگ جامعه میزبان قرار گیرند و در نتیجه از حقوق شهروندی محروم شوند و احساس استثمار و بی هویتی کنند. همچنین، بوریس بر تأثیر استراتژی‌های فرهنگ‌پذیری جامعه میزبان تأکید کرده و بیان می‌کند که در جوامع جداساز، مهاجران با محرومیت از حقوق و امنیت روانی مواجه می‌شوند. گیدنز نیز بر تأثیر جهانی‌شدن و کثرت‌گرایی فرهنگی تأکید دارد و می‌گوید که عدم پذیرش تنوع فرهنگی در جامعه مقصد می‌تواند به محدودیت‌های دینی و روانی برای مهاجران منجر شود. این نتایج با پژوهش‌های پیشین هم‌راستا است. به‌عنوان مثال، پژوهش روحانی و انبارلو (Ruhani & anbarlou, 2017) و فیروزی و شاه‌آبادی (Firozi & Zare shahabadi, 2024) نشان داده که تبعیض و طرد اجتماعی می‌تواند به محرومیت از امنیت روانی منجر شود. همچنین، تحقیق غلامی و بیات نشان می‌دهد که مهاجران به‌ویژه گروه‌های آسیب‌پذیر مانند زنان و کودکان، به دلیل نبود حمایت‌های قانونی، بیشتر در معرض استثمار قرار دارند. در نهایت، پژوهش رضایی و همکاران (Rezaei, Banham & Adibi, 2023) بر محدودیت‌های اجتماعی و دینی مهاجران افغان در استرالیا تأکید دارد که ناشی از تفاوت‌های فرهنگی و مهاجرت غیرقانونی است. این مطالعات نشان می‌دهند که مهاجران غیرقانونی با چالش‌های اجتماعی، اقتصادی، و روانی متعددی روبرو هستند که بر کیفیت زندگی آنها تأثیر منفی می‌گذارد.

در نهایت اینکه؛ مهاجران غیرقانونی برای مقابله با چالش‌های مهاجرت از استراتژی‌های مختلفی استفاده می‌کنند که در این تحقیق تحت عنوان «انطباق‌پذیری» شناخته شده‌اند. این استراتژی‌ها شامل ابعادی چون انعطاف اجباری، قانونی‌سازی، ترک جامعه مقصد و هنجارپذیری است. به‌ویژه، نظریه فرهنگ‌پذیری بری توانسته است به‌طور مؤثری این فرآیندها را تبیین کند، به‌طوری‌که مهاجران در برخی موارد مجبور به ترک هویت فرهنگی خود و انطباق با فرهنگ جامعه مقصد می‌شوند (همانندگردی) و

در برخی دیگر از هویت خود محافظت می‌کنند (جدایی). همچنین، هنجارپذیری اجتماعی نیز به‌عنوان یک واکنش اجباری در برابر فشارهای اجتماعی و اقتصادی جوامع میزبان مشاهده می‌شود. نظریه بوریس نیز بر تعاملات دوطرفه میان مهاجران و جامعه میزبان تأکید دارد. طبق این نظریه، راهبردهایی مانند قانونی‌سازی و هنجارپذیری به‌عنوان فرایندهای پیچیده و دوجانبه شناخته می‌شوند که بستگی به پذیرش یا عدم پذیرش جامعه میزبان دارند. این نظریه توضیح می‌دهد که در جوامعی با قوانین سختگیرانه، مهاجران ممکن است مجبور به انطباق و یا حتی حاشیه‌نشینی شوند. همچنین، نظریه ادغام گیدنز به چالش‌های اجتماعی ناشی از جهانی‌شدن و مهاجرت پرداخته و بیان می‌کند که مهاجران غیرقانونی اغلب مجبور به ترک جامعه مقصد به دلیل مشکلات اجتماعی و فرهنگی می‌شوند. در این شرایط، پذیرش فرهنگ مقصد برای بسیاری از مهاجران دشوار است. پژوهش‌های مختلف نیز این استراتژی‌ها را تأیید می‌کنند. به‌عنوان مثال، پژوهش کونیک (Coninck, 2020) نشان می‌دهد که مهاجران غیرقانونی به دلیل فشارهای اجتماعی و تبعیض‌ها به انعطاف اجباری روی می‌آورند و در برخی موارد مجبور به ترک جامعه مقصد می‌شوند. همچنین، پژوهش کوهبچر (Kohlbacher, 2020) به اهمیت روابط اجتماعی در فرآیند هنجارپذیری اشاره کرده و تأکید دارد که مهاجران می‌توانند از طریق این روابط با جامعه میزبان سازگار شوند.

به‌عنوان نتیجه‌گیری نیز می‌توان ادعان کرد که؛ مهاجران غیرقانونی افغانستانی در تهران با چالش‌های متعددی مواجه هستند که بیشتر ناشی از وضعیت غیرقانونی و ورود غیرقانونی آن‌ها به کشور مقصد است. این مهاجران به دلیل نداشتن مدارک قانونی و حمایت‌های رسمی، مجبور به زندگی در خفا و اشتغال در بازارهای غیررسمی می‌شوند. شبکه‌های مهاجرتی نقش مهمی در تسهیل این فرآیند دارند، زیرا به مهاجران کمک می‌کنند تا از محدودیت‌های قانونی عبور کنند و در شرایط دشوار به بقای خود ادامه دهند. این

<https://doi.org/10.30479/psiw.2022.17376.3123> [In Persian with English abstract]

Alaedini, P., & Rahimi, M. (2022). Afghanistani migrant women in Tehran: Lived experiences and access to opportunities. *Iranian Journal of Anthropological Research*, 12 (1), 9-34. <https://doi.org/10.22059/ijar.2023.352195.459784> [In Persian with English abstract]

Andishmand, M., Rezaei, H., Mohahedi, A. R., & Ziaei, M. H. (2019). Identifying factors of illegal migration of Afghan citizens. Directorate of Research on Migrant Conditions. [In Persian]

Coninck, D. De. (2020). Migrant categorizations and European public opinion: Diverging attitudes towards immigrants and refugees. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2019.1694406>

General Directorate of Foreign Nationals Affairs. (2017). an overview of some services of the Islamic Republic of Iran. Ministry of Interior. [In Persian]

Ghasemi-Ardahaee, A. (2013). Network migration and its determinants: The study of emigration flows from East-Azerbaijan Province to Tehran Province. *Journal of Population Association of Iran*, 8 (15), 97-121. [In Persian with English abstract]

Goldschmidt, T., & Rydgren, J. (2018). Social distance, immigrant integration, and welfare chauvinism in Sweden. Discussion Paper SP VI 2018-102, WZB Berlin Social Science Center.

Firozi, S. M., & Zare shahabadi, A. (2024). Cultural factors related to the attitude of Afghan immigrants towards Iranians (Study case: Afghan immigrants living in Yazd). *Journal of Greater Khorasan*, 15(54), 93-111. [doi: 10.22034/jgk.2023.355545.1074](https://doi.org/10.22034/jgk.2023.355545.1074) [In Persian with English abstract]

Firozi, S. M. and pirnahad, F. (2022). Analyzing the economic activities of families of Afghan students of Yazd University. *Journal of Greater Khorasan*, 13(49), 1-14. [doi: 10.22034/jgk.2022.315163.1004](https://doi.org/10.22034/jgk.2022.315163.1004). [In Persian with English abstract]

وضعیت به تقویت چرخه مهاجرت غیرقانونی و تکرار آن بین مهاجران جدید و قدیمی می‌انجامد. مهاجرت غیرقانونی برای این مهاجران همراه با خطرات فراوانی است، از جمله تهدیدات جانی، فقر و مواجهه با قاچاقچیان انسان. شرایط سختگیرانه سیستم‌های مهاجرتی کشور مقصد، مهاجران را به سوی مسیرهای خطرناک سوق می‌دهند که ممکن است به بازداشت و اخراج آن‌ها منجر شود. این مشکلات تنها به کشور مقصد محدود نمی‌شوند، بلکه شرایط ناامنی و بحرانی در کشور مبدأ، افغانستان، مهاجران را به ترک وطن و جستجوی زندگی بهتر در خارج وادار کرده است. یکی از بزرگترین چالش‌ها برای این مهاجران، شرایط نامساعد کاری است که در آن قرار دارند. عدم دسترسی به حمایت‌های قانونی، آن‌ها را در معرض استثمار و بهره‌کشی قرار می‌دهد. این شرایط نه تنها مشکلات اقتصادی بلکه فشارهای اجتماعی و روانی زیادی نیز بر مهاجران وارد می‌کند. آن‌ها به دلیل عدم آگاهی از قوانین، زبان و فرهنگ کشور میزبان، به خدمات غیرقانونی و زندگی در شرایط پرمخاطره روی می‌آورند و از حمایت‌های اجتماعی و حقوقی بی‌بهره می‌مانند. در پاسخ به این چالش‌ها، مهاجران از استراتژی‌های مختلفی برای مقابله با شرایط دشوار خود استفاده می‌کنند. برخی به ادغام در جامعه میزبان و پذیرش هنجارهای اجتماعی و فرهنگی آن روی می‌آورند، در حالی که برخی دیگر تلاش می‌کنند وضعیت خود را قانونی کنند. با این حال، این استراتژی‌ها اغلب با مشکلاتی چون موانع قانونی و فشارهای اجتماعی همراه است. نهایتاً، مهاجران غیرقانونی افغان در تهران با چالش‌های پیچیده‌ای روبه‌رو هستند که نیازمند توجه جدی به سیاست‌های مهاجرتی و حمایت‌های قانونی است تا از استثمار و طرد اجتماعی جلوگیری شود و شرایط بهتری برای ادغام این افراد در جامعه فراهم آید.

Reference

Ahmadi, F., Shafiee, N., & Ebrahimi, S. (2022). The study of challenges, opportunities and consequences of the life of Afghan migrants in Western countries. *Political Studies of Islamic World*, 11 (4), 59-82.

<https://doi.org/10.22077/islah.2022.5454.1110>
[In Persian with English abstract]

Rezaei, O., Banham, V., & Adibi, H. (2023). Afghan immigrants in Western Australia: Divisions within the community and integration within the society. *Ethnicities*. <https://doi.org/10.22077/islah.2022.5454.1110>

Ruhani, A., & Anbarlou, M. (2017). Social formation of negative emotions by ascribed misdeeds toward Afghan residents in Shiraz: Towards a grounded theory. *Quarterly of Social Studies and Research in Iran*, 5 (4), 617–640.

<https://doi.org/10.22077/islah.2022.5454.1110>
[In Persian with English abstract]

Shaterian, M., & Ganjipour, M. (2010). The impact of Afghan migration on the economic and social conditions of Kashan city. *Urban Research and Planning Journal*, 1 (3), 83–102. [In Persian]

Tashakori, M. K. (2008). *Brain drain: Factors and consequences*. Tehran: Cultural Research Publications. [In Persian]

UNHCR. (2020). *Refugees and migrants*. Retrieved from <https://www.unhcr.org>

Yousefi, A., Mousavi, S. M., & Hosseini, A. S. (2013). The social network of Afghan migrants in Mashhad (Case study: Residents of Golshahr neighborhood). *Iranian Social Issues (Kharazmi University)*, 4 (1), 213–239. [In Persian with English abstract]

Zandi-Navgran, L., Askari-Nodoushan, A., Sadeghi, R., Afrasiabi, H., & Abbasi-Shavazi, M. J. (2023). Identity integration of Afghan immigrants in Iran: A grounded theory study. *Refahj*, 23 (89), 165–206. <https://doi.org/10.22077/islah.2022.5454.1110>
[In Persian with English abstract]

Zanjani, H. (2001). *Migration*. Tehran: SAMT. [In Persian]

Haj Hosseini, H. (2006). A review of migration theories. *Rahbord Scientific Quarterly*, 14 (3), 35–46. [In Persian]

Ho-Jun, K., Eun-Jeong, K., Young, H. J., & Ki-Hoon, L. (2018). *Techniques and guidelines for effective migration from RDBMS to NoSQL*. Springer Science+Business Media.

IOM. (2019). *Vulnerable migrants and the response to smuggling and trafficking*.

Jafari, M. (2008). *Brain drain migration*. Tehran: Institute for Research and Development of Human Sciences. [In Persian]

Jouraei, J. D. (1988). *Migration and rural development* (Translated by Farhad Maher). Tehran: Center for Rural Studies.

Karimizadeh, N., Fathi Vajargah, K., Arefi, M., & Sadeghi, A. (2022). The study of the lived experience of Afghan students in interactions and communication within the school in the junior secondary school. *Research in Curriculum Planning*, 19 (75), 95–112. [In Persian with English abstract]

Kohlbacher, J. (2020). Frustrating beginnings: How social ties compensate housing integration barriers for Afghan refugees in Vienna. *Urban Planning*, 5 (3), 127–137. [doi: 10.22034/jgk.2023.355545.1074](https://doi.org/10.22034/jgk.2023.355545.1074)

Lahsai Zadeh, A. (1989). *Theories of migration*. Shiraz: Navid Publications. [In Persian]

Maghsoudi, M. (2022). Pathology of Afghan immigrant policy in Iran in the period of the Islamic Republic. *Iranian Journal of Public Policy*, 8 (2), 117–132. [doi: 10.22034/jgk.2023.355545.1074](https://doi.org/10.22034/jgk.2023.355545.1074) [In Persian with English abstract]

Mirzaei, H. (2017). An investigation of the educational integration of Afghan immigrants in Iran. *Journal of Social Work Research*, 4 (11), 43–84. [doi: 10.22034/jgk.2023.355545.1074](https://doi.org/10.22034/jgk.2023.355545.1074) [In Persian with English abstract]

Moradi, A., & Jamshidi, A. (2022). A study of Afghan immigrants' situation in Atae's Koorsorkhi: A story of soul and war in the discourse of diaspora studies. *Interdisciplinary Studies of Literature, Arts and Humanities*, 2 (1), 159–183.

Journal of Greater Khorasan

Vol. 16, No. 61, 2026

Received 15 Oct 2023 | Revised 01 Aug 2025 | Accepted 24 Jan 2026 | Published 16 Mar 2026

ISSN (Online): 2717-1671

ISSN (Print): 2251-6131

Research article

Revision and comparative study of historical texts and archaeological evidence in Herat musalla complex

Fereshte Azarkhordad * (a), Hasan Hashemi Zarajabad (b)

a) Department of Archaeology of University of Mazandaran (fazarkhordad@yahoo.com)

b) Associate professor in Islamic Archaeology at Department of Archaeology of university of Mazandaran (h.hashemi@umz.ac.ir).

Keywords

Musalla of Herat, historical texts, architectural spaces, Timurid period, archaeological evidence

Citation

Azarkhordad, F., & Hashemi Zarajabad, H. (2026). Revision and comparative study of historical texts and archaeological evidence in Herat musalla complex. *Journal of Greater Khorasan*, 16(61),99-118.

Use your device to scan and read articles online

Abstract

Herat has been one of the most important cities of Khorasan in most of the historical periods, but undoubtedly, the peak of its prosperity is related to the Timurid period. Herat Musalla complex is a collection of architectural structures, which was built during the era of Shahrukh and later during the time of Sultan Husayn Bayqara. As one of the key site of the Timurid era, this site has received less attention from researchers due to the lack of field observations and archaeological excavations. Now, one of the tools that can help authors in recreating Musalla structures is first-hand historical texts such as the works of historians and geographers. Therefore, the authors try to recreate the spaces of the Musalla architecture by examining documents, including historical sources, and also to match the information of the texts with archaeological evidence. The results of examining the sources and the limited archaeological evidence indicate that among the three mosque structures in Herat, Goharshad Madrasa is the only one that does not match the texts with the ancient evidence.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2024.420585.1159>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_245456.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

* Corresponding Authors

Introduction

The Mosque of Herat is a great example of the Timurid royal endowment and also the most ambitious project in terms of size and quality up to this date that the Timurids have undertaken in Herat. Today, there are not many archeological evidences of it and only historical and geographical first-hand sources provide us with the most complete information about this collection. According to the texts, Goharshad Begum ordered the construction of a mosque and a school outside Herat city, which Qavamuddin Shirazi was in charge of designing and building. Also, this complex was very important for the Timurids with its cultural and religious function. Today, only Goharshad's tomb and mausoleum and 5 minarets and the tomb of Amir Alishir Navai remain among the architectural structures of Herat. The most important issue of the upcoming research is the destruction of Herat's mosque architectural spaces and the description of the architectural spaces of this complex by the authors of different eras, and these descriptions and texts have become one of the studied tools for recreating this complex and matching it with archaeological materials. Despite the few archeological excavations in Mosli Herat, the texts whose authors lived in the Timurid period and the early Safavid period, as well as the authors of the later period, can be used to identify and recreate the buildings of this complex

Materials / Methods (Times New Roman 12 Bold)

This research is based on the purpose of basic research and based on the nature and method of historical studies, in the future research, the authors use the science of hermeneutics (the science of interpreting texts) and study documents based on the examination of historical and geographical texts and their application. They are trying to recreate the buildings of Herat mosque with archaeological reports. This research aims to present a general proposed plan of

Herat's mosque structures, which is based on the examination of first-hand historical texts of the Timurid era and some textual data such as the descriptions of modern writers. The authors of these descriptions have drawn in the form of AutoCAD and then presented a proposal about the architectural condition of Herat's mosque structures, and in parallel, they have matched the description of the texts of three buildings with material evidence.

Discussion and Findings

Goharshad School and Tomb: According to the descriptions of the texts about Goharshad School and Tomb, it can be said that a Seljuk thinker such as Abd al-Razzaq Samarqandi and Khandamir talks about a dome, which is contrary to the design of Eric Schroeder and the findings of the excavation.

Goharshad Mosque: This building has symmetry and wisdom and massive facades. It has a minaret in all four corners and a huge and well-built entrance with a polygonal vestibule that is connected to two public halls or prayer halls on the sides.

Sultan Hossein Baiqara School: It can be stated that this structure definitely had a dome for creating a tomb, which is located in the middle of the western side. The type of this dome, according to the existing domes in the Timurid period, is a cucumber dome with azure color and a grave. It is brick. According to the descriptions of this school, it also had congregation houses.

Conclusions

In this reconstruction by the interpretation of historical texts, the two buildings of Goharshad Mosque and Sultan Hossein Baiqara School have a match between its archaeological evidence and the explanations of historical texts, but Goharshad School and Tomb have a mismatch between archaeological data and texts, thus In all the texts that mention the Goharshad school, only a description of a dome is given, but in the study of the

excavation reports and the finding of the foundations of the minarets and the plan that was drawn after the excavation, it seems that this building has a covered porch and two domes. The house is on the sides, one of the dome houses that remains today is the burial place of Goharshad Agha.

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۶، شماره ۶۱، زمستان ۱۴۰۴

ISC | MSRT | ICI

شاپا الکترونیکی: ۲۷۱۷-۱۶۷۱

شاپا چاپی: ۲۲۵۱-۶۱۳۱

مقاله پژوهشی

بازنگری و مطالعه تطبیقی متون تاریخی و شواهد باستان‌شناختی در بناهای مصلی هرات

فرشته آذرخرداد* (الف) - حسن هاشمی زرج‌آباد (ب)

(الف) دانشجوی دکترا، گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، مازندران، ایران (fazarkhordad@yahoo.com)

(ب) گروه باستان‌شناسی، دانشگاه مازندران، دانشکده هنر و معماری، مازندران، ایران (h.hashemi@umz.ac.ir)

چکیده

هرات در بیشتر دوره‌های تاریخی از مهم‌ترین شهرهای خراسان بود، اما بی‌تردید اوج رونق و شکوفایی آن مربوط به دوره تیموریان است. در زمان شاهرخ، رنسانس فرهنگی سراسر خراسان و ماوراءالنهر را فراگرفت و به تبع آن شهر هرات از این رخداد بی‌بهره نبود. مصلی هرات مجموعه‌ای از سازه‌های معماری با بنیاد فرهنگی-مذهبی است که در عصر شاهرخ و بعد از آن در زمان سلطان حسین بایقرا در هرات ساخته شد. این مصلی به دلیل انهدام عامدانه دولت بریتانیا، تنها از آن پنج مناره و آرامگاه گوهرشاد بیگم باقی مانده است. این مجموعه به عنوان یکی از گونه‌های شاخص دوره تیموری به دلیل قلت مشاهدات میدانی و کاوش‌های باستان‌شناختی، کمتر مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. از جمله ابزاری که می‌تواند در بازآفرینی سازه‌های مصلی مدد رساند، متون تاریخی دست‌اول است. بنابراین، نگارندگان سعی بر آن دارند که با بررسی اسنادی و با روش توصیف و تحلیل به بازآفرینی فضاهای معماری مصلی هرات و همچنین به تطبیق اطلاعات متون با شواهد باستان‌شناختی بپردازند. نتایج حاصله از بررسی متون و شواهد محدود باستان‌شناختی حاکی از آن است که از سه سازه موجود در مصلی هرات، مسجد گوهرشاد و آرامگاه سلطان حسین بایقرا دارای مطابقت بین متن و شواهد باستان‌شناختی بوده است و تنها مدرسه گوهرشاد دارای عدم انطباق متون با شواهد موجود می‌باشد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۲۳

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۵/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۰۴

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۲/۲۵

شماره صفحات: ۱۱۸-۹۹

واژگان کلیدی:

مصلی هرات، متون تاریخی، فضاهای معماری، دوره تیموری، شواهد باستان‌شناختی

استناد به مقاله:

آذرخرداد، ف؛ و هاشمی زرج‌آباد، ح. (۱۴۰۴). بازنگری و مطالعه تطبیقی متون تاریخی و شواهد باستان‌شناختی در بناهای مصلی هرات. *پژوهشنامه خراسان بزرگ*، ۱۶(۶۱)، ۹۹-۱۱۸.

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2024.420585.1159>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_245456.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

مقدمه

شهر هرات، دومین پایتخت امپراتوری تیموریان (۷۷۱-۹۱۲ق) در طول قرن ۹ و ۸ هجری توسعه چشمگیری را تجربه کرد و بیش از ۶۰ بنای تاریخی در هرات ساخته شد که بنیادهای مذهبی و خیریه ازجمله آنهاست (Allen, 1983, p. 65). مصلی هرات یکی از مجموعه‌های بنام در طول دوران اسلامی است که دربرگیرنده مسجد و مدرسه و آرامگاه حسین بایقرا و امیر علیشیر نوایی است. این مجموعه در شمال غربی و خارج شهر هرات و در جنوب نهر انجیل احداث شده است. مصلی هرات نمونه بزرگی از موقوفات سلطنتی تیموریان و همچنین جاه طلبانه‌ترین طرح از نظر وسعت و کیفیت است که تیموریان در هرات برعهده گرفته‌اند (O'Kane, 2007, p. 327). این مصلی در محله تاریخی و اعیان‌نشین شمال هرات به نام خیابان قرار داشته است. این محله در زمانی که به حکام و سلاطین خراسان «خدا» و «خداوندگار» می‌گفته‌اند، ساخته شده که پس از آن به‌مرور زمان تبدیل به نام «خیادوان» و «خیابان» شده است (Seyedi, 2007, pp. 439-440). امروزه شواهد باستان‌شناختی فراوانی از آن به‌جای نمانده و تنها منابع دست‌اول تاریخی و جغرافیایی هستند که کامل‌ترین اطلاعات در رابطه با این مجموعه را ارائه داده‌اند. با توجه به متون، گوهرشادبیگم در خارج از شهر هرات دستور ساخت مسجد و مدرسه‌ای را صادر می‌کند که قوام‌الدین شیرازی وظیفه طراحی و ساخت آن را بر عهده داشت. همچنین این مجموعه با عملکرد فرهنگی و مذهبی بسیار برای تیموریان حائز اهمیت بود. مصلی هرات در ۵۱۳۰۲ ه.ق- ۱۸۸۵م با انفجار عامدانه نیروهای بریتانیا و سپس با زلزله تخریب شد و بیشتر شواهد باستان‌شناختی از میان رفت. آنچه از این مجموعه باقی مانده، مناره‌های آن پوشیده از مرمر حکاکی شده و کاشی‌کاری است. همچنین، مقبره خانوادگی چند تن از خاندان تیمور ازجمله گوهرشاد در این مکان است. این بناها از در آغاز سده ۱۴ هجری (قرن ۱۹ میلادی) به بعد، مصلی خوانده شد (Mazaheri, 1997, p. 49).

درمجموع، مصلی هرات ازجمله محوطه‌های کلیدی و شاخص دوره تیموریان است. امروزه از سازه‌های معماری مصلی هرات تنها آرامگاه و بقعه گوهرشاد و پنج مناره به همراه آرامگاه امیر علیشیر نوایی باقی مانده است. مهم‌ترین مسئله پژوهش حاضر، تخریب فضاهای معماری مصلی هرات و توصیف نویسندگان ادوار مختلف از فضاهای معماری این مجموعه است که این توصیفات و متون تبدیل به یکی از ابزار مورد مطالعه جهت بازآفرینی این مجموعه و تطبیق آن با مواد باستان‌شناختی شده است. باوجود کاوش‌های باستان‌شناسی اندک در مصلی هرات برای شناسایی و بازآفرینی بناهای این مجموعه می‌توان از متونی که نویسندگان آنان در دوره تیموری و اوایل دوره صفوی می‌زیستند و همچنین نویسندگان دوران متأخر استفاده کرد. در این متون که دربرگیرنده اطلاعات تاریخی و جغرافیایی هستند، فضاهای معماری سه بنای مدرسه و مسجد گوهرشاد و همچنین مدرسه سلطان حسین بایقرا توصیف شده است. نگارندگان سعی دارند با استفاده از اسناد و متون دست‌اول و با بهره‌گیری از روش هرمنوتیک به بازآفرینی فضاهای معماری ناموجود در این مجموعه و تطبیق آن با شواهد باستان‌شناسی بپردازند، زیرا بیشترین اطلاعات از مصلای هرات، متون تاریخی و جغرافیایی هستند که می‌توان آن‌ها را تفسیر و سپس با شواهد باستان‌شناختی تطبیق داد. در این پژوهش سعی بر آن است که به سؤال زیر پاسخ داده شود: با توجه به بازآفرینی کلی پلان سازه‌های معماری مصلی هرات تا چه اندازه فضاهای معماری توصیف‌شده در متون تاریخی با شواهد باستان‌شناسی قابل انطباق است؟ باوجود فعالیت‌های میدانی اندک در محدوده مصلی هرات در سال‌های اخیر و به دلیل جنگ‌های داخلی و زلزله، اطلاعات چندانی از فضاهای معماری مصلی هرات در دسترس نیست. این پژوهش بر آن است با کمک متون تاریخی و تطبیق آن با شواهد باستان‌شناسی، سازه‌هایی ازجمله مدرسه و مسجد گوهرشاد و همچنین مدرسه و خانقاه (آرامگاه) سلطان حسین بایقرا را به‌صورت کلی در

قالب پلان بازآفرینی کند و از طرفی شواهد فرهنگی موجود از جمله نتایج کاوش در ۲۰۱۰م و نقشه‌های قدیمی را با متون تاریخی و جغرافیایی تطبیق دهد.

پیشینه پژوهش

شهر هرات و مصلی آن به دلیل شهرت و حیات در ادوار مختلف تاریخی همواره مورد توجه مورخان بود و متون فراوانی در این باره موجود است، اما بعد از ۱۳۰۲.ق- ۱۸۸۵م و تخریب عامدانه این مجموعه در بحث بازآفرینی و بازشناسی فضاهای معماری آن کمتر پژوهشگری به آن پرداخته است. جامع‌ترین منابع در مطالعات معماری تیموری که به مصلی هرات اشاره داشته‌اند، دو کتاب معماری تیموری در خراسان^۱ به نگارش برنارد اوکین (۱۹۸۷م) و معماری تیموری در ایران و توران^۲ به نگارش لیزا گولومبک و دونالد ویلبر (۱۹۸۹م) است. نویسندگان در این دو کتاب به توصیف فضاهای معماری مصلی هرات و تزیینات و همچنین بررسی متون تاریخی پرداخته، اما تمامی متون در این دو اثر با فضاهای معماری مصلی مورد انطباق قرار نگرفته‌اند. سیدی (۱۳۸۶) در کتاب مسجد و موقوفات گوه‌رشاد توصیفات از مصلی هرات را ارائه می‌دهد. سیدی نگاهی کلی به زندگی‌نامه گوه‌رشاد، تاریخچه مسجد و مدرسه و وقف‌نامه گوه‌رشاد داشته است. در ۲۰۱۰م کاوشی به سرپرستی فرنک و اوربان^۳ با هدف یافتن مناره گمشده در مدرسه گوه‌رشاد هرات انجام شد که نتیجه آن مشخص شدن پی مناره مورد نظر در مدرسه بود که دقیقاً در روبه‌رو و در راستای محور عمودی آرامگاه گوه‌رشاد قرار داشت. در ۱۳۹۷ش طرح پژوهشی به‌عنوان «بررسی الگوی معماری مجتمع‌های چند عملکردی با رویکرد آموزشی، فرهنگی، مذهبی، نمونه

موردی: مجتمع اخلاصیه هرات» در دانشگاه تربیت مدرس ارائه شد و از آن مقاله‌ای با عنوان «ارائه طرح مجتمع اخلاصیه هرات ۸۸۶-۸۸۰ق» منتشر شد که تنها مجموعه اخلاصیه را مورد بازآفرینی قرار داده است و از نظر روش‌شناسی مشابه مقاله حاضر است. نقشه‌های هولدیچ و شرودر در قرن بیستم میلادی نشان‌دهنده تلاش‌های پژوهشگران غربی برای بازآفرینی فضاهای معماری هرات است. این نقشه‌ها بسیار با شواهد باستان‌شناختی موجود (حاصل از کاوش‌های باستان‌شناسی ۲۰۱۰م) منطبق بوده و یکی از ابزار اصلی در این پژوهش است.

روش پژوهش

این بررسی بر اساس هدف از نوع پژوهش‌های بنیادی و بر اساس ماهیت و روش از نوع مطالعات تاریخی است. در پژوهش حاضر نگارندگان با بهره‌گیری از علم هرمنوتیک (علم تفسیر متون)^۴ و مطالعه اسنادی بر پایه بررسی متون تاریخی و جغرافیایی و تطبیق آنان با گزارش‌های باستان‌شناختی در مصلی هرات سعی در بازآفرینی بناهای مصلی هرات را دارند. هرمنوتیک یا علم تفسیر متون با تمام پژوهش‌های مرتبط با متون در ارتباط مستقیم هستند. بیشتر منابع مصلی هرات، مسجد و مدرسه هرات را مدنظر قرارداده‌اند، اما در این پژوهش، مدرسه سلطان حسین بایقرا نیز به دلیل قربت با مدرسه و مسجد گوه‌رشاد نیز مورد مطالعه قرار گرفته است. پژوهش حاضر بر آن است که یک طرح پیشنهادی کلی از پلان سازه‌های مصلی هرات که بر مبنای بررسی متون دست‌اول تاریخی و برخی داده‌های متنی چون توصیفات نویسندگان امروزی است را ارائه دهد. نگارندگان این توصیفات را در قالب اتوکد طراحی و سپس طرح پیشنهادی را از وضعیت

1. Timurid architecture in khurasan

2. The Timurid Architecture of Iran and Turan

3. Ute Franke & Thomas Urban

۴. استفاده از هرمنوتیک در مطالعات باستان‌شناختی ابتدا در رویکرد پساوندگرایی یان هادر ظاهر شد (Hodder, 1993,2006, p. 56). تأثیر

هرمنوتیک در مطالعات باستان‌شناختی بر هیچ پژوهشگری پوشیده نیست، مخصوصاً باستان‌شناسی اسلامی که رابطه مستقیمی با متون تاریخی قرار دارد، زیرا باستان‌شناسی مربوط به آثار باقی‌مانده و نشان‌دهنده تمام جریان‌های اجتماعی گذشته است. این بقایا از دیدگاه هرمنوتیک باید تفسیر شوند؛ خواه شیء تاریخی باشند یا متن (Giddens, 1987,2006, p. 86).

معماری سازه‌های مصلی هرات ارائه کرده‌اند و در موازات آن توصیف متون را از سه بنا با شواهد مادی انطباق داده‌اند.

شهر هرات در دوران اسلامی بر اساس متون تاریخی

هرات ازجمله شهرهای چهارگانه مهم خراسان بود که در قبل اسلام شهرت داشت و دوره اسلامی نیز به همان وضع آباد ماند (Habibi, 1988, p. 682)، چنانکه با فتح هرات به دست اعراب از اهمیت آن کاسته نشد، بلکه با کاهش قدرت و شکوه عباسیان و پیدایش سلسله‌های شاهی، هرات در سیاست و معارف مقام شایانی یافت.

مورخان و جغرافی‌نگاران اتفاق نظر دارند که جمعیت هرات از تمامی شهرهای خراسان بیشتر و زمین آن آباد، مرکز بازرگانی، مأمن توانگران و منزل دانشوران و اهل فضل بوده است (Sefi Hervey, 2002, p. 3). مقدسی درباره هرات می‌نویسد: «هرات پایتخت بزرگ و بوستان و پیدایشگاه انگورهای خوب و میوه‌های پسندیده و بسیار آبادان و پر نفوس و دارای روستاهای فراوان و مردمی ادیب و هوشیار بود که کهندژ و ربض داشت و دروازه‌های ربض مقابل دروازه‌های نفس شهر بود، بدین نام‌ها، در زیاد به طرف نشاپور و غرب به پیروز (فیروزآباد)، در سرای به طرف به بلخ و شمال و در خشک به سوی غور و شرق. مسجد جامع در وسط شهر بود و بازارهای بزرگ داشت و پل هرات هم مشهور بود» (Al-Maqdisi, 2006, p. 307). اسفزاری در *روضات الجنات فی اوصاف مدینه الهرات* می‌آورد: «بلده فاخره هرات حرسها إله تعالی عن الحادّثات از سوابق دُهور و سوائف شُهور همیشه نزهتگاه طوایف امم، زینت بلاد و بقاع اقالیم عالم بوده و هست، آب زلالش خاک غیرت در عین تسنیم و چشمه چشم ماه معین زده و باد شمالش آتش خجلت در جان ریاح بهشت و نسایم اردیبهشت انداخته، مجمع علمای اعلام، مربع فضای اعلام، مقصد سلاطین نامدار، معهد خواقین رفیع مقدار، مرجع اصحاب معارف، وجه قصد شهیراران کشورگشا

و [...]» (Zamchi Esfzari, 1959, p. 35). هرات شهر بسیار بزرگی بود که در پیرامونش چهارصد روستا، در هر

روستا چهل و هفت خانه بزرگ، در هر خانه ده بیست نفر اسکان داشتند (ibn Rustah Isfahani, 2001, p. 202).

همان‌طور اصطخری می‌گوید: «هرات بزرگ‌ترین شهر خراسان است، در همه خراسان و فرارود و مرو و سجستان و جبال شهری بدین بزرگی نتوان یافت. اجماع مسجد هرات بی‌مانند است، انبار امتعه و کالای خراسان است»

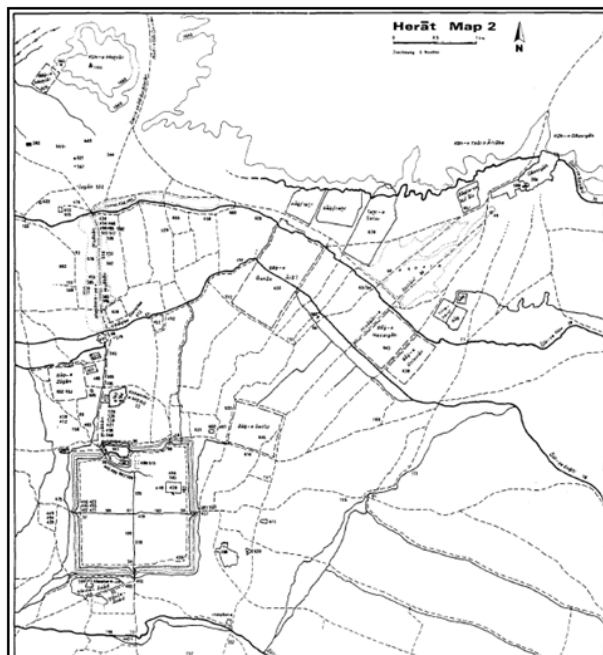
(al-Istakhri, 2004, p. 55). همچنین، مقدسی در *احسن التقاسیم* عنوان می‌کند که هرات بوستان منطقه است، جمعیت آن انبوه و ساختمان‌هایش به هم چسبیده. ده‌های بزرگ دارد. شیرینی و پارچه‌های گوناگون از آنجا به هر جا می‌برند (Al-Maqdisi, 2006, p. 307). یاقوت حموی در *معجم البلدان* گزارش می‌دهد که ۶۰۷ «در خراسان بودم، شهری بزرگ و باجلال و شکوه و شرف و حرمت و پرجمعیت همانند هرات ندیدم. بوستان‌های بسیار و چشمه‌های بی‌شمار دارد. توانگر و دانشور و بسیاری از بزرگان و عالمان به هرات منسوب‌اند» (Yaqut al-Hamawi, 2001, p. 230). عظمت و اهمیت شهر هرات در سرزمین خراسان و مقام ارجمند علمی، ادبی، سیاسی و اجتماعی آن شهر در تاریخ به‌ویژه در قرون ۸-۹ توجه گروهی از دانشمندان و افاضل مورخین را به خود معطوف داشته و در تاریخ حوادث سیاسی و شرح اوضاع ادبی و اجتماعی و اوصاف جغرافیایی این شهر باستانی

کتاب‌هایی تألیف شد (Zamchi Esfzari, 1959, p. 43). از تواریخ هرات تنها کتاب *روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات* باقی مانده است و از *کرت‌نامه* نیز یک نسخه در کتابخانه خصوصی «سرورخان گویا» در شهر کابل موجود است و ظاهراً سایر کتاب‌ها درباره تاریخ هرات تقریباً اثری از آن‌ها نمانده است.

به روایت عبدالرزاق سمرقندی، با انتخاب هرات از سوی شاهرخ به‌عنوان محل سلطنت، «نخست فرمان داد که بازار را که پیش از آن تماماً سرپوشیده نبود و به همین سبب گرد و غبارش مردم را می‌آزرد، خراب کنند و با گچ و آجر از نو بسازند

و بر آن طاقی زنند و در دل این طاق نقاطی را برای تأمین روشنایی بازگذارند. چهار سوی این بازار را به شکل مربعی متساوی‌الاضلاع درون دایره‌ای ساختند که چهار بازار از چهار دروازه در آنجا به هم می‌رسید» ([Abd al-Razzaq](#)). ([Samarqandi, 2004, p. 132](#)). ابن بطوطه که پیش از حمله تیمور و ویرانی هرات به آنجا سفر کرده بود در سفرنامه‌اش این شهر را یکی از چهار شهر بزرگ خراسان دانسته است. به گفته او: «ازین چهار شهر، دو شهر ویران و دو شهر آباد نیشابور و هرات». او هرات را شهری بزرگ با بناهای بسیار و اهالی‌اش را مردمانی پاک‌دامن و دین‌دار و حنفی مذهب و فارغ از فسق و فساد معرفی می‌کند ([ibn Battutah, 1997, p. 17](#)). پیداست که هرات بعد از حمله ویرانگر مغولان دوباره آباد شده است، چراکه مورخ و جغرافی‌دان قرن هشتم هجری، حمدالله مستوفی در *نزهة القلوب* خاطرنشان می‌کند که در زمان حاکمان غور (۵۵۶-۶۲۱ق) در هرات دوازده هزار دکان و شش هزار حمام و کاروان‌سرا و آسیاب و ۳۵۹ مدرسه و خانقاه و آتشکده و ۴۴ هزار خانه مسکونی وجود داشته است ([Mustawfi Qazvin, 2010, p. 124](#)).

به روایت حافظ ابرو، شاهرخ در ۸۰۷ق که نخستین سال حکومتش بود، «امیر جلال‌الدین فیروزشاه، از اقوام همسرش گوهرشاد بیگم را مأمور مرمت عمارات هرات کرد و به او فرمود که قلعه و بارو و دروازه‌های شهر را چنان استحکام دهند که بیش از آن ممکن نباشد. به همت او هرات در کوتاه‌ترین زمان رو به آبادی نهاد و برج‌ها و خندق‌های آن از نو ساخته شد و به‌جایی رسید که در زمان هیچ‌یک از شاهان پیشین نرسیده بود» ([Hafiz-i Abru, 2001, p. 45](#)). دقیقاً معلوم نیست که در پایان دوران حکمرانی تیمور این شهر به چه شکل درآمده بود و چقدر جمعیت داشت. شهری که ابن بطوطه آن را آبادترین شهر خراسان خوانده بود چون پایتخت شاهرخ فرزند ارشد تیمور گردید روبه پیشرفت نهاد ([ibn Battutah, 1997, p. 179](#)). به فرمان شاهرخ تمامی ویرانه‌ها تعمیر و برگرد شهر دیواری کشیده شد. شاهرخ در دوران پادشاهی (۸۰۷-۸۵۰ق) از هیچ کوششی در راه ترمیم خرابی‌ها و تشویق فضلا و هنرمندان مضایقه نکرد. در اثنای این ۴۳ سالی که پسر ارشد شاهرخ، الغیگ حکمرانی می‌کرد سمرقند و هرات کانون علم و هنر شد ([Taheri, 1968, p. 13](#)). بنا بر توضیحات مورخان، سیاحان و جغرافی‌نویسان، هرات همواره شهری بااهمیت در طول ادوار تاریخی بوده است.

تصویر ۱: نقشه‌ای ارائه شده از هرات دوره تیموری (Allen, 1983, p. 96)

مصلی هرات

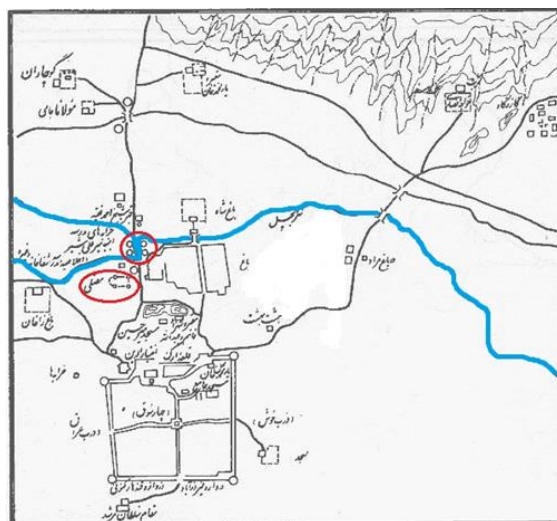
شاهرخ تیموری بیشترین توان خود را صرف بناهای مذهبی نمود. پروژه‌های معماری مناسب‌ترین ابزار تبلیغات مذهبی این دوره بود. نمونه روشن از بلندپروازی‌های معماری دوره شاهرخ، مجموعه عظیم گوهرشاد است که در ۸۲۰ ه.ق آغاز گردید و در ۸۵۰ ه.ق خاتمه یافت. مجموعه مصلی در هرات مشتمل بر مسجد جامع و مدرسه معروف گوهرشاد است. این مجموعه در راستای شاهراهی به نام «خیابان» که از گوشه شمال شرقی حصار شهر به سمت شمال تا دامنه تپه مشرف به آن امتداد داشت، واقع شده بود [Golombek](#) (and Wilber, 1995, p. 417) (تصاویر ۲، ۳). به عبارت دقیق‌تر، این مجموعه مشتمل بر مسجد و مدرسه‌ای بود که محورهای بلند (اصلی) آن‌ها باهم موازی است. هر دوی این ساختمان‌ها پلان چهار ایوانی متداول با صحن بسیار بزرگ و مناره‌های بیش از حد بلندی دارند که در هر یک از چهار گوشه بنا قرار گرفته است. در ۱۲۷۱ ق، مهندسان انگلیسی که به دستور حاکم وقت افغان کار می‌کردند، محوطه را تا حد زیادی ویران و بدین ترتیب زوال و تخریب بنا به شدت تسریع شد. با رسیدن اخبار مربوط به پیشروی قریب الوقوع روس‌ها، حاکم افغان از این‌که مهاجمان این مجموعه را

پناهگاه خود قرار دهند هراس داشت. پس مناره‌ها را نگه داشتند تا از آن‌ها چون نشانه‌ای برای هدف‌گیری توپ - به‌منظور به توپ بستن مجموعه- استفاده کنند. امروزه تنها دو مناره باقی مانده است [\(O'Kane, 2007, p. 313\)](#). از این مجموعه مناره‌های آن باقی مانده که پوشیده از مرمر حکاکی شده و کاشی‌کاری است که نوآوری جدیدی را در معماری تیموری نشان می‌دهد. همچنین، مقبره خانوادگی چند تن از اعضای خاندان تیمور از جمله گوهرشاد در این مکان قرار دارد. این بناها از اوایل قرن چهارده هجری - نوزدهم میلادی به بعد، مصلی خوانده شد [\(Mazaheri, 1997, p. 49\)](#). در این پژوهش سعی شده است که به‌موازات بازآفرینی مسجد و مدرسه گوهرشاد به بازآفرینی مدرسه سلطان حسین بایقرا به دلیل قرابت به این مجموعه پرداخته شود. این مجموعه در شمال شهر هرات قرار دارد. این عمارات در ۱۳۰۲ ه.ق - ۱۸۸۵ میلادی به دستور عبدالرحمن به‌واسطه اصرار بریتانیا ویران شد. انگلیسی‌ها ازین که امکان داشت روس‌ها از واحه پنج ده تقریباً در یک‌صد میلی شمال هرات به‌سوی آن شهر پیشروی کنند نگران بودند. در آن سال دو تن از مهندسان انگلیسی به هرات آمدند تا به آمادگی شهر برای دفاع یاری رسانند. عقیده بر آن است که آنان ویران‌سازی

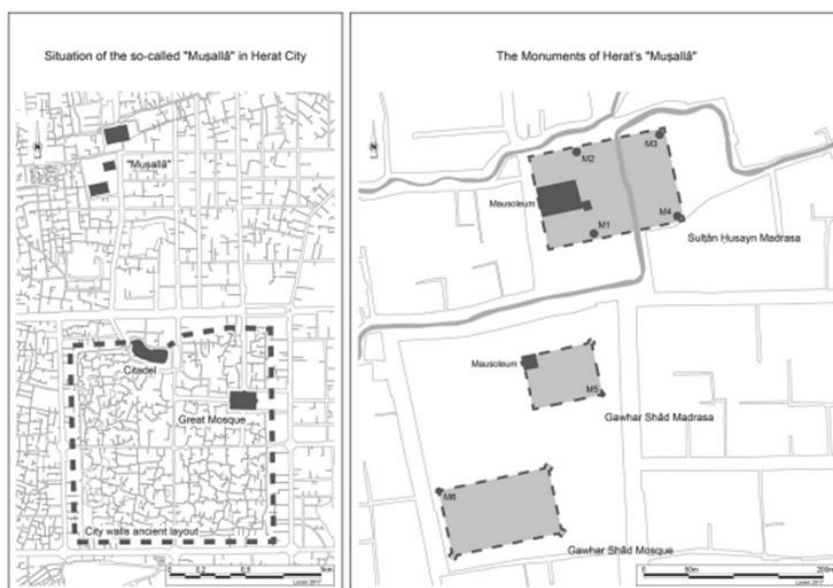
این بناها را با توپخانه توصیه کردند تا روس‌ها نتوانند از آنها به‌عنوان پناهگاه استفاده کنند. بنا به روایت دیگر آن ابنیه پیش از ۱۳۰۲ هـ. ق- ۱۸۸۵ میلادی به‌صورت ویرانه درآمد بود.

(Golombek and Wilber, 1995, p. 417). کاربرد اصطلاح مصلی از سده نوزدهم میلادی - اوایل سده چهارده ه. ق به بعد به دو مفهوم به‌کار می‌رفت: برای تمام ناحیه‌ای

که این ساختمان‌ها در آن واقع شده بودند و دیگر برای یک ساختمان این مجتمع، مسجد جامع گوهرشاد. در منابع تاریخی به ساختمان‌های این مجموعه به یک اندازه اشاره نگردیده و نام مدرسه گوهرشاد بیشتر ذکر شده است. از میان ساختمان‌هایی که به درجات گوناگون ویران شده‌اند، از مسجد گوهرشاد، بقایای بیشتری باقی مانده است تا دیگر ساختمان‌ها (O'Kane, 2007, p. 313).

تصویر ۲: محدوده مصلی هرات و مدرسه سلطان حسین بایقرا در منطقه خارج از ارگ هرات (Hafiz-i Abru, 2001, p. 1260)

تصویر ۳: بازسازی شماتیک مسجد و مدرسه گوهرشاد و آرامگاه سلطان حسین بایقرا

(Aube, Lorain&Sarniento.2019, p. 2)

مدرسه و آرامگاه گوه‌رشاد هرات

دوره حکومت شاه‌رخ و فرزندانش را می‌توان از جمله دوره‌های شکوفایی علم و دانش قلمداد نمود. علت این امر را باید در حمایت سلطان و خاندانش از صاحبان علم و معرفت دانست. شمار مدارس و مراکز تعلیم در این دوره بسیار بود. به‌جز مدرسی که به فرمان سلطان و شاهزادگان بنا شد، برخی از امیران و بزرگان دستگاه تیموریان نیز در مقام حمایت از احداث مدارس برآمدند (Mir Jafari, 2002, p. 54). مدرسه و آرامگاه در طرف شمال شهر به فاصله هزار قدم واقع بوده است (Khalili, 2004, p. 54). مدرسه گوه‌رشاد در هرات در حاشیه راهی به نام خیابان قرار گرفته است و یکی از موقوفات و مدفن گوه‌رشاد بیگم و خاندان ترخانی^۱ به شمار می‌آید. جریان بنای این مدرسه از مدتی قبل شروع شده بود، زیرا در ۸۲۷ ق برادر گوه‌رشاد، امیر صوفی ترخان، در گنبدخانه مدرسه دفن شده بود (Fasih 2007, p. 255). این بنا با گنبد بزرگ، نمای بیرونی رنگارنگ و طراحی داخلی دلنشین و همچنین با وجود مناره‌های بلند، مجموعه‌ای چشمگیر است (Frank, ., p. 105). (Urban&kheirzadeh, 2020).

از مسجد نیز بعد از افتتاح رسمی مدرسه (۸۳۶ ق) چندان استفاده نمی‌شد، زیرا فصیحی وفات شمس‌الدین محمد را که مدرس مدرسه و امام و خطیب مسجد جامع گوه‌رشاد بود را ۸۳۷ ق ثبت کرده است. همچنین، سمرقندی در مطلع السعدین گزارش می‌دهد: در ۸۳۶ ق مدرسه مبارکه که مهد علیا گوه‌رشادآغا در شمال شهر بالای پل انجیل می‌ساخت به اتمام رسید (Abd al-Razzaq Samarqandi, .).

243, p. 2004). مورخان تیموری از این مجتمع به‌ویژه مدرسه آن بیشتر به‌صورت مدفن اخلاف شاه‌رخ و گوه‌رشاد یادکرده‌اند، زیرا گوه‌رشاد و شاه‌رخ نیز در اینجا دفن شده بودند. از این‌رو، می‌توان دریافت که تا چه حد میان مدرسه گوه‌رشاد و آرامگاه‌های بایسنقر، گوه‌رشاد و شاه‌رخ آشفتگی پدید آمده است (O'Kane, 2007, p. 325). با توجه به این‌که برخی متون اشاره دارند که چهارده شخص در این مدرسه دفن شده‌اند (O'Kane, 2007, p. 356) گویا این بنا بیشتر با کارکرد آرامگاهی ساخته شده که بیشتر مدفن خاندان ترخانی بوده است تا اسلاف تیموری. متون از جمله اسفزاری به دفن بایسنقر در گنبد عالی اشاره دارند: مرگ بایسنقر در ۷ جمادی‌الاول ۸۲۷ ق جسد او از باغ سفید تا مدرسه گوه‌رشاد که در آن گنبد عالی مدفنی تهیه شده بود حمل گردید (Zamchi Esfzari, 1959, p. 180).

قوام‌الدین شیرازی در ۸۲۰ ق ساخت مجموعه‌ای برای گوه‌رشاد را در هرات بر عهده گرفت. بابر مؤسس گورکانیان هند آن را در ۹۱۲ ق مشاهده و گفته است که این مجموعه مدرسه و مقبره و مسجد جامع گوه‌رشاد بوده است. خواندمیر در خلاصه الاخبار درباره مدرسه آورده است: «مدرسه شریفه مهدعلیا گوه‌رشادآغا، به حلیه تکلف و زیور و زینت و وسعت و رفعت، مزین و محلی، رو به‌وفور فسحت و کثرت متانت، از اکثر بقاع این بلده جنت صفات، ممتاز و مستثنی و در این اوقات چهار نفر از علماء پسندیده صفات در آن بقعه فایض البرکات، به درس و افاده قیام و اقدام می‌نماید و از موقوفاتش به خطی وافر محفوظ و بهره‌ور می‌گردند» (Khvandamir, n.d., p. 7). سمرقندی در

۱. ترخان، منصبی در دستگاه دیوانی بود که در آن فرد ترخانی از تمام تکالیف حکومتی و دیوانی معاف و در مقایسه با سایر اقشار مردم، از حداکثر حقوق بهره‌مند می‌شد. آنچه در تاریخ مغول و سپس تیموریان مبنای تعریف ترخان قرار گرفته، بحث معافیت و حق ویژه سران نظامی بود که در جنگ‌ها پیروزی کسب می‌کردند (Laufer, 1917, p. 592). شرف‌الدین علی یزدی در ظفرنامه داستانی را در خصوص اعطاء منصب ترخانی به دو کودک از سوی چنگیز خان آورده است: «آنچه در الوس جغتای ترخان‌اند از نسل قشلق‌اند و هرکه را اسم و رسمی مقرر فرموده بود، برحسب حال، یلیغ و پاییزه داد و از آن موضع کوچ کرده و در اوزان که سرحد ختاست، بر لب رودی بر دامن کوه فرود آمد» (Yazdi, 2008, p. 78). خواندمیر، مورخ تیموری، معتقد بود: «جمع ترخانیان که در زمان سلاطین چنگیزخانی و خاقان تیمور گورکانی در بلاد ماوراءالنهر و خراسان اقامت داشتند از نسل باتا و قشلق‌اند» (Khvandamir, 1993, p. 135). با استناد به گزارش یزدی و خواندمیر، ترخانیانی که در دوره تیموری بر امور سپاهی و نظامی نظارت داشتند، از نسل همان دو کودک بودند.

مطلع/السعدین دربارهٔ مدرسهٔ گوهرشاد گزارش می‌دهد: «در سال ۸۲۶ هجری، مدرسه عالی و عمارت متعالی که مهدعلیا گوهرشادآغا در شمال شهر در سر پل انجیل ساخته بود تمام شد و آن عمارتی است که در معموره عالم شبیه و نظیر ندارد و بلندرایان بالادست لطافت و متانت آن عمارت را مطمح نظر اهتمام ساخته رفعتی بخشیده‌اند و پایه حرفت را چنان بلند گردانیده که اگر شرح و تعریف آن را دبیر روشن‌ضمیر دیوان سپهر برین به قلم گوهربار از زحل خورشید بر لوح سیمین ماه انور تحریر کند هم درخور بود و اگر سخن طرازان سواد هفت‌کشور که کواکب ثواقب آسمان بلاغت‌اند به خامه در ثثار انصاف از سیاهی دیده جهان بر بیاض کافوری چشم نگارنده هم لایق باشد و شاید که شمه‌ای از وصف آن به این ابیات بیان توان کرد:

عقل نادید آن بنا از بیت معمور فلک/ هر زمان در حیرت
افتد کین کدام است آن کدام
ربع مسکون از جوار این همی یابد خبر/ سقف مرفوع از ستون
آن همی گیرد قوام
مهر و مه را از برای خشت آن می‌ساختند/ این یکی از زر پخته
آن یکی از سیم خام
بوده از شکل هلالش دوش گردون ناوه‌کش/ و آفتابش روز و
شب اندر گل اندای بام
شد شفق شنگرف و گردون کاسه‌های لاجورد/ مهر و ماهش
شمسه و نقاش چرخ خویش کام

و چون آن عمارت عالی‌مقام به حسن اهتمام آن بانوی نیک‌نام لطف اتمام یافت و در غایت لطافت زیب و بها و رونق و صفا پذیرفت، حضرت خاقان سعید مصلحت چنان دید که پیش از اجلاس اهل تدریس و تعیین اصحاب استفادات و تحصیل جمعها در آن بقعه دلگشا و مقام جانفزا نمازجمعه به ادا رساندند و بر فراز منبر که با منبر نه پایه سپهر دعوی برتری داشت خطبه عالی به نام خجسته فرجام آن حضرت موشح گردانند» (Abd al-Razzaq

(Samarqand, 2004, p. 425) مسجد و مدرسه گوهرشاد که در چندین منبع تاریخی به آن‌ها اشاره گردیده،

موضوع کوشش تحسین‌آمیزی است که توسط اریک شرودر (تصویر ۶) برای بازسازی آن انجام گرفت. اریک شرودر نخست با استفاده از طرح مختصر سر ادوارد دوراند عضو کمیسیون مرزی انگلیس و افغان در ۱۸۵۵-۱۸۵۶ م توانست مکان دقیق بقایای موجود را در داخل دو بنا معین کند. در سمت شمال بنای مستطیل شکل مدرسه با دو منار طرفین جبهه شرقی آن قرار داشت، آرامگاه گنبددار در داخل گوشه شمال غربی بنا شده بود. (Golombek & Wilber, 1995, p. 417) گنبدخانه‌ای که امروزه آرامگاه شخصیت‌های سیاسی از جمله گوهرشاد بیگم است، در همان گوشه شمال غرب بود. (O'Kane, 2007, p. 315).

بیشترین و جرئی‌ترین توصیفات از مدرسهٔ گوهرشاد را فکری سلجوقی در کتاب خیابان آورده است: «مدرسه گوهرشاد دارای چهار مناره بود که از چهار گوشه مدرسه سر به فلک کشیده، ایوانی بلندبالا جهت نماز طلبه در مغرب مدرسه و دو ایوانچه در یمین و یسار ایوان موصوف پرداخته بود و به‌طوری‌که ایوان مقصوره در وسط و دو رواق یا ایوانچه در یمین و یسار آن بود. در دو جهت شمال و جنوب اتاق‌های متعدد و در وسط اتاق‌ها صفه بزرگ جهت تدریس و درس و بحث طلبه ساخته، بالای آن‌ها اتاق‌های فوقانی ساخته بودند که ارتفاع تاق‌های تحتانی و فوقانی نزدیک به سر طاق صفه بود. اندرون رواق گنبد آرامگاه، مرثیه‌ای که ظاهراً ترجیع‌بندی بود که در رثای شهزاده بایسنغر سروده بودند، به خط نستعلیق خوش نوشته شده بود شده بود که قسمت بیشتر آن به هم پاشیده و مدروس شده است. این چند فرد (بیت) از باقی‌مانده آن مرا به خاطر مانده است:

غوطه زد در نیل مصر، از مصر گویا شده عزیز/ چین گرفت ابروی چین، در چین مگر خاقان نماند
بس که رفت از چشم مردم خون‌دل زین واقعه/ خامه را موج سرشک خویش در طوفان نماند

آب شو، ای گنبد گردان که داری ماتمی/ خون‌گری ای دیده گردون اگر داری نمی (-Fakri Seljuqi, 1964, pp. 19-18).

فکری سلجوقی در ادامه گنبد آرامگاه را این‌گونه توصیف می‌کند: «این گنبد را به طرحی عجیب و وضعی غریب ساخته و پرداخته‌اند. اساس این بقعه از درون و بیرون به طرح مربع ریخته شده و به‌صورت مکعبی به پا ایستاده و از روی مکعب استوانه مدور بالا رفته که سر آن به شکل کلاه درویش پوشیده‌اند. این استوانه مدور عبارت است از سه گنبد بالای هم که به وضعی غریب یکی بالای دیگری برآورده و پوشیده شده است. پوشش گنبد فوقانی، یا کلاه درویش، مانند کلاه فتیله‌دار است و در انتهای هر فتیله و انتهای فاصله بین فتیله دیگر به خط کوفی کلمات (یا ستار)، (یا جبار) نوشته شده است. این سقف کلاه درویش هنگام تخریب مصلی خراب‌شده و یا آن را خراب نموده‌اند»

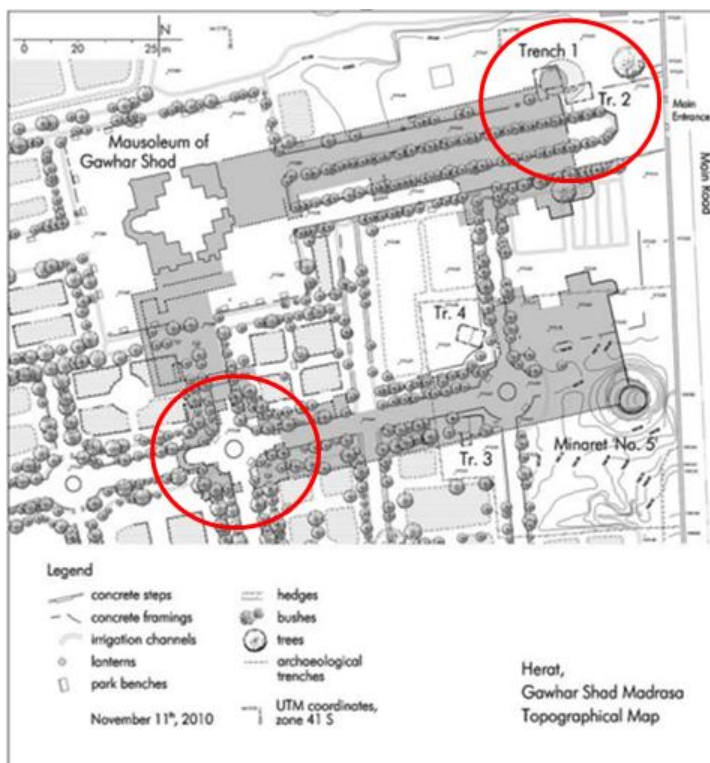
([Fakri Seljuqi, 1964, p. 25](#)).

تحلیل فضایی

با بررسی متون، می‌توان اذعان داشت که در تمامی آن‌ها فقط به یک بقعه یا گنبدخانه اشاره شده، درحالی‌که نقشه ترسیمی شرودر به تقلید از پلان مدرسه خرگرد است و دارای دو گنبدخانه می‌باشد و این سؤال‌برانگیز است. با بررسی متون به‌ویژه مطلع السعدین، خلاصه الاخبار و روضات الجنات با عبارات گنبد عالی، بقعه فایض البرکات، عمارت عالی‌مقام، بقعه دلگشا و غیره مواجه می‌شویم که نشان از وجود یک گنبد خانه است. با این حال، طرحی که اریک شرودر در اواخر دهه قرن ۱۹ ارائه می‌دهد، همانند مدارس دوره تیموری دارای دو گنبدخانه است که معمولاً این دو

گنبدخانه از نظر کاربری حکم تالارهای سخنرانی را دارند. همچنین، با بررسی نتایج کاوشی که در ۲۰۱۰م صورت گرفت و یافت‌شدن مناره، به نظر گنبدخانه‌ای دیگر در قرینه گنبدخانه مدفن وجود دارد؛ دقیقاً همان پلانی که شرودر طراحی کرده است.

در ۲۰۱۰م کاوش محدودی در مصلی هرات صورت گرفت. این کاوش به مکان فرضی «مناره گمشده» در نزدیکی مقبره گوهرشاد محدود شد ([Frank, Urban&kheirzadeh, 2020, p. 91](#)). با توجه به بازه زمانی محدود، دو ترانسه در قسمت مناره گمشده در راستای گنبدخانه ایجاد شد. در نتیجه، موقعیت و اندازه ترانسه‌ها باید اهداف زیر را در برمی‌داشت: گسترش کلی پایه‌های مناره، موقعیت و اندازه پی‌های دیوار بیرونی مدرسه و آن‌ها، اتصال به پایه‌های مناره، ترکیب و عمق ساخت همه پایه‌ها، ساختار و ترکیب خاک اطراف و استخراج قدمت مواد فرهنگی. نتیجتاً، این الزامات در نهایت یک طرح شطرنجی از ترانسه‌ها اجرا شد. در این کاوش، با وجود اینکه هیچ اثر سطحی از مناره گوشه شمال شرق وجود نداشت، با ایجاد دو ترانسه در محل موردنظر، امکان کشف پایه‌های آن پدید آمد که از سنگ‌های فرورفته در ملات آهک ساخته شده بودند. قطر پی مناره بزرگ‌تر از قطر پایه آن و کمی نامنظم است. در این ترانسه‌ها پی دیوار شرقی مدرسه نیز یافت شد ([Frank, Urban&kheirzadeh, 2020, pp. 10-12](#)) (تساویر ۴، ۵).

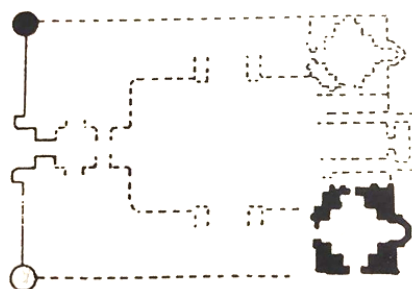
تصویر ۴: محل ترانشه‌هایی که پایه مناره شمال شرق در آن یافت شد و محل تقریبی گنبدخانه جنوب غرب (Frank, Urban&kheirzadeh, 2020, p. 123)

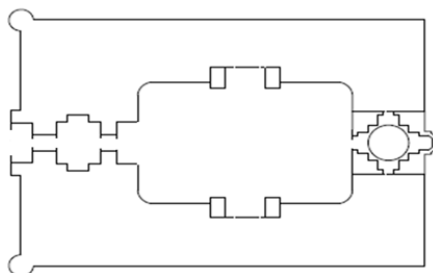
تصویر ۵: پایه یافت‌شده مناره گوشه شمال شرق (Frank, Urban&kheirzadeh, 2020, p. 124)

گنبدخانه، همانند مدرسه غیاثیه خرگرد، مدرسه الغیبیگ در بخارا، مدرسه میر عرب در بخارا هستند (تصاویر ۹، ۱۰) که شرودر نیز با همین پلان رایج، مدرسه گوهرشاد را ترسیم کرده است (تصویر ۶). نتیجتاً در تحلیل بنای مدرسه گوهرشاد شاهد عدم تطابق بین متون و شواهد باستان‌شناسی هستیم. (تصاویر ۷، ۸)

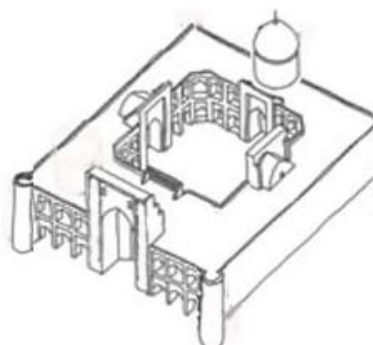
با بررسی متون دریافت می‌شود این بنا با توجه به توصیفات نویسندگان دارای یک گنبدخانه در شمال غربی، حجره‌هایی دو اشکوبه و همچنین پلان چهار ایوانی بوده است. با این حال، شواهد باستان‌شناختی بازسازی پلان مدرسه را به نحوی دیگری نشان می‌دهند. اگر مناره‌ای در شمال شرق و چسبیده به دیوار شرقی باشد در آن صورت با پلانی شبیه به پلان مدارس رایج در دوره تیموری مواجه هستیم که دارای دو

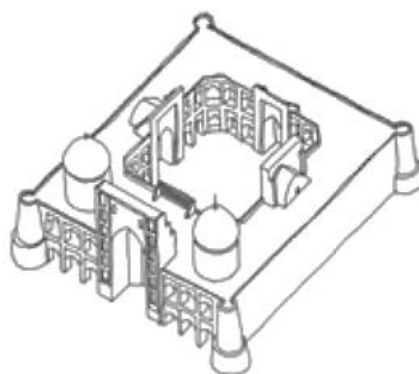
تصویر ۶: طرح پیشنهادی اریک شرودر (O'Kane, 2007, p. 316)

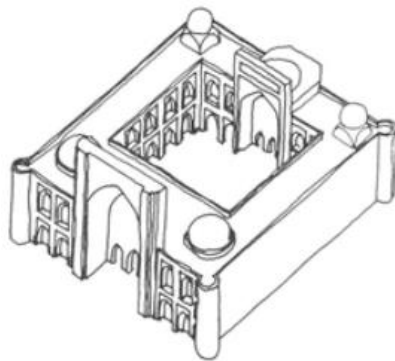
تصویر ۷: پلان مدرسه گوهرشاد بر اساس توصیفات متون تاریخی (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۸: طرح‌واره سه‌بعدی مدرسه گوهرشاد بر اساس توصیفات متون تاریخی (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۹: مدرسه الغیگ (Hillenbrand, 1998, p. 290)

تصویر ۱۰: مدرسه میر عرب بخارا (Hillenbrand, 1998, p. 286)

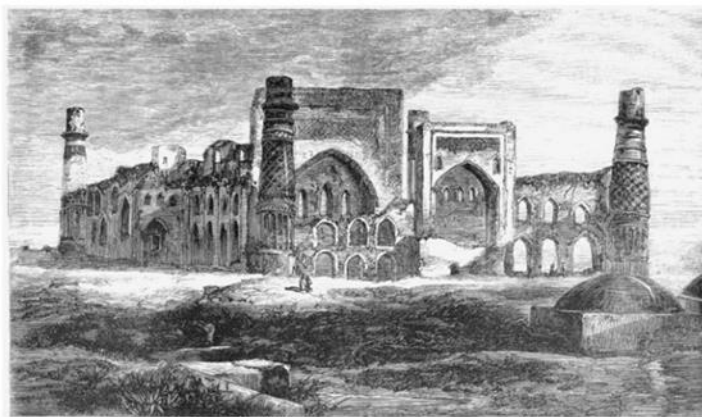
می‌دهد». (Khvandamir, n.d., p. 13) بیشترین توصیف درباره فضاهای معماری مسجد و مدرسه گوهرشاد توصیفات فکری سلجوقی است. سردر بزرگ مسجد، ۳۰ متر ارتفاع داشت و چهار مناره عظیم در چهارگوشه این مسجد قرار داشت. این مسجد پذیرای شهر و نقاط اطراف بود. طرحی که در ۱۳۰۲ ق از محوطه ویران تهیه شده حاکی از این است که مسجد به شکل مستطیلی عظیم بوده و در هر گوشه آن مناره‌ای نیمه چسبیده به بنا قرار داشته است (تصویر ۱۱). بنا چهار ایوانی بوده و حجره‌هایی در دو طبقه اطراف حیاط قرار داشته است. نمای رفیع ایوان اصلی به گنبدخانه‌ای بزرگ و گنبدخانه‌های کوچک‌تر در پشت آن منتهی می‌شده است.

همه بناهای مصلی شامل ویژگی‌های معماری دوره تیموری هستند. این بناها دارای تقارن و تعقل و نماهای حجیم، مناره‌ها (در سمرقند و هرات هر چهار زاویه دارای مناره) و یک ورودی عظیم و خوش‌ساخت بوده که با یک هشتی چندضلعی در جوانب به دو تالار عمومی یا نمازخانه متصل می‌شوند (Ackerman, and et al, 2008, p. 58). طبق توصیفات متون، طرح پیشنهادی مسجد گوهرشاد در تصویر ۱۲ آورده شده است.

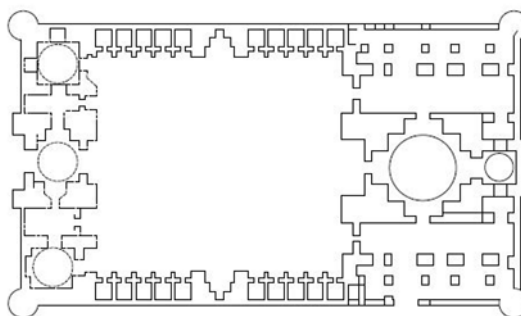
با توجه به توصیفات فکری سلجوقی درباره مدرسه و آرامگاه گوهرشاد می‌توان دریافت که او همانند عبدالرزاق سمرقندی و خواندمیر در مورد یک گنبدخانه صحبت می‌کند که با طراحی اریک شرودر تداخل دارد. با این تفاوت که در توصیفات فکری سلجوقی شاهد چهار مناره در زوایای مدرسه هستیم و در طراحی‌های شرودر شاهد مناره در زوایای ضلع ورودی. باید تأکید کرد که فکری سلجوقی در توصیف مسجد گوهرشاد هرات نیز به چهار مناره در چهارگوشه مسجد اشاره می‌کند.

تحلیل فضایی مسجد گوهرشاد در متون تاریخی

با توجه به بررسی متون دست‌اول تاریخی، آن‌طور که از مدرسه گوهرشاد هرات نام برده شده و مورخان و جغرافی‌نویسان به توصیف آن پرداختند، از مسجد گوهرشاد هرات صحبت و توصیف چندان به میان نیامده است. به‌جز توصیفات در خلاصه الاخبار خواندمیر و توصیفات فکری سلجوقی در کتاب خیابان که به توصیفات و توضیحاتی جرئی درباره این مسجد پرداخته‌اند. خواندمیر در رابطه با مسجد گوهرشاد هرات می‌گوید: «مسجد جامع بانوی عظمی گوهرشاد آغا در غایت نزاهت و نطافت و به نهایت عظمت و لطافت است و هر جمعه در آن مقام لازم الاحترام جمعیت تمام دست

تصویر ۱۱: مسجد گوهرشاد، زاویه جنوب شرقی (Phototheca Afghonica, 2007)

تصویر ۱۲: بازآفرینی مسجد گوهرشاد هرات بر اساس متون تاریخی (مأخذ: نگارندگان)

است و نوشتن خامه فکرت اندیشه، از طرح کردن امثال آن مواضع وسیعه قاصر، خشت زر زرین مهر از انفال خشت زرنگار دیوارش، هر صباح سرخ برآید و رنگ فیروزه چهر از رنگ لاجوردی جدارش، به کبودی مایل و هریک از این بقاع مشتمل است بر گنبد های عالی و جماعت خانه های متعالی و طاق های رفیع و رواق های بی نظیر و در جانب غربی مدرسه از غایت عاقبت اندیشی، جهت مقبره ترتیب گنبدی در کمال زیبایی اشارت فرموده، مهندسان حاذق و نقاشان مدقق به نقوش غریبه و صور بدیعه، از لاجورد و طلا مزین و محلی ساخته اند و با انواع تکلفات دیگر که به گفتن و نوشتن راست نیاید، زیب و آرایش داده اند» (Khvandamir, 18, p. unknown).

برنارد اوکین معتقد است که خواندمیر در توصیف مدرسه سلطان حسین بایقرا به مبالغه پرداخته است (O'Kane, 2007, p. 569)، اما علاوه بر خواندمیر، فزونی استرآبادی چنین گزارش می دهد: «در سال ۱۰۲۳ هجری مانند مدرسه میرزا در کل ایران و توران مدرسه ای به شکوه و صفا نیست و

تحلیل فضایی مدرسه سلطان حسین بایقرا بر اساس متون تاریخی

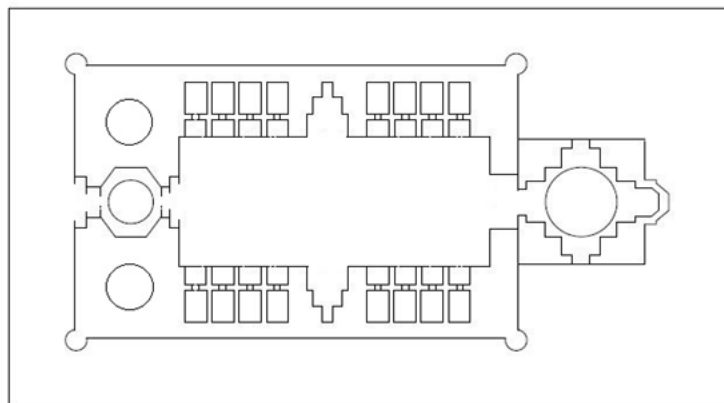
متأسفانه به دلیل کاوش های باستان شناسی محدود در منطقه هرات، به ویژه مصلی هرات، برای توصیف و تحلیل فضاهای معماری مدرسه سلطان حسین بایقرا نیز می بایست از متون تاریخی بهره گرفت. با توجه به متون از مدرسه سلطان حسین بایقرا به جز در خلاصه الاخبار خواندمیر و بحیره فزونی استرآبادی، اشاره چندانی نشده است. خواندمیر از مورخان دوره سلطان حسین بایقرا بود. او در جوانی به دربار این سلطان تیموری راه یافت و مورد توجه امیر علیشیر نوایی قرار گرفت (Farhani Monfared, 2004, p. 44). خواندمیر در توصیف مدرسه سلطان حسین بایقرا آورده است: «از جمله عمارات جنت صفات، رفعت سمات، ظاهر دارالسلطنه هرات، مدرسه و خانقاهی است که معماران آستان سلطان صاحبقران، در سر پل انجیل ساخته و پرداخته اند و بی شایبه تکلف و غایه تصلف سمند اندیشه از تحریر و توصیف امثال این دو بقعه عاجز

رنگ لاجوردی و دارای گریو آجری است. چهار مناره باقی‌مانده این بنا نشان‌دهنده چهار مناره مرتفع در چهارگوشه بنا پوشیده شده با کاشی معرق لاجوردی است. همچنین مبنی بر توصیفات، این مدرسه دارای جماعت‌خانه‌هایی بوده است. با توجه به آرامگاه خواجه عبدالله انصاری در هرات این جماعت‌خانه‌ها در اطراف ایوان ورودی قرار داشته و با توجه به واژه (گنبدها) در توصیفات خواندمیر و سبک مدارس دوره تیموری، احتمالاً این جماعت‌خانه‌ها دارای گنبد نیز بوده‌اند. با توجه به فضای مدرسه، در اضلاع شمالی و جنوبی بنا حجره‌هایی نیز ساخته شده است که با توجه به ارتفاع مناره‌ها و ایوان‌ها، دو اشکوبه باشند (تصویر ۱۴).

آن را به‌صرف مبلغ خطیری احداث فرموده‌اند. یعقوب‌بیگ شاه تبریز نظر به روابط اتحادی که با سلطان حسین میرزا داشت. قرار درخواست سلطان ۶۰۰ قطار سنگ مرمر از تبریز برای مصرف این مدرسه فرستاده است. دخمه میرزا و فرزندان او که در آنجاست، یکی از نوادر آثار عمرانی دنیاست «(Fazuni Estrabadi, 2019, p. 765). با توجه به توصیفات کلی خواندمیر و فروزی استرآبادی درباره محل دفن سلطان حسین بایقرا و انطباق آن با بقایای سطحی از روی تصاویر ماهواره‌ای (تصویر ۱۲)، می‌توان اظهار داشت که این سازه قطعاً دارای گنبدخانه برای ایجاد آرامگاه بوده که در وسط ضلع غربی قرار داشته است. نوع این گنبد با توجه به گنبدهای موجود در دوره تیموری به‌صورت گنبد خیاره‌ای به

تصویر ۱۲: محدوده مدرسه سلطان حسین بایقرا و بقایای چهار مناره آن (نگارندگان)

تصویر ۱۴: بازآفرینی پلان مدرسه (آرامگاه) سلطان حسین بایقرا با توصیفات متون (مأخذ: نگارندگان)

نتیجه‌گیری

با قرارگیری هرات به‌عنوان پایتخت در دوره شاهرخ تیموری و نوزایی فرهنگی در این دوره، اهمیت این شهر نسبت به دوره‌های قبل چشم‌گیرتر شد. متعاقباً در این دوره فعالیت‌های عمرانی در حوزه تبلیغات حکومتی و مذهبی رخ داد. مصلی هرات که در منطقه اعیان‌نشین خیابان در شمال هرات احداث شد، نمونه بارز این ایدئولوژی بود. علاوه بر مطالعات میدانی و کاوش‌های باستان‌شناختی صورت گرفته ۲۰۱۰م در مصلی، آن‌هم صرفاً محدود در حد مناره مدرسه گوه‌رشاد، تنها ابزار مطالعاتی که می‌توانست به نگارندگان برای بازآفرینی مدد رسانند، متون دست‌اول تاریخی و جغرافیایی بود. در این پژوهش با استفاده از نرم‌افزار AUTO CAD سعی شد که کلیت فضاهای معماری در بناهای مصلی هرات بازآفرینی شود. در این بازآفرینی به روش تفسیر متون تاریخی، دو بنای مسجد گوه‌رشاد و مدرسه سلطان حسین بایقرا دارای تطابق بین شواهد باستان‌شناختی آن و توضیحات متون تاریخی است، اما مدرسه و آرامگاه گوه‌رشاد دارای عدم تطابق بین داده‌های باستان‌شناختی و متون است. بدین‌صورت که در تمامی متونی که از مدرسه گوه‌رشاد یاد شده، صرفاً توصیف یک گنبدخانه آورده شده است، اما در مطالعه گزارش‌های کاوش و یافت پایه مناره‌ها و پلانی که بعد از کاوش ترسیم شد، به نظر می‌رسد این بنا دارای یک ایوان مقصوره و دو گنبدخانه در طرفین آن است که یکی از گنبدخانه‌ها باقی‌مانده مدفن گوه‌رشاد آغاست. در باستان‌شناسی دوره‌های برخوردار از منابع مکتوب، رویکرد مستقیم از متن به ماده بسیار گمراه کننده است. در بسیاری از مواقع، اطلاعات متون تاریخی با شواهد باستان‌شناسی تطابق ندارد و در این هنگام داده‌های باستان‌شناسی می‌توانند متون را تصحیح کنند. تفسیر و بازسازی به روش هرمونوتیک درواقع روشی است جهت مطالعه این‌گونه موضوعات که در بررسی مصلی هرات از کاربرد فراوانی برخوردار بود.

Reference

- Abd al-Razzaq Samarqandi, K. (2004). *Matla-us-Sadain wa Majma-ul-Bahrain* (A. H. Navaei, Ed.; Vol. 2). Research Institute of Human Sciences and Cultural Studies.
- Ackerman, P., Schroeder, E., & Pope, A. U. (2008). *Masterpieces of Persian art* (P. Khanleri, Trans.). Scientific and Cultural Publishing Company.
- Allen, T. (1983). *Timurid Herat*. Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients.
- al-Istakhri, A. I. I. M. al-F. (2004). *Kitab al-masalik wa-l-mamalik*. al-Hay'a al-'Āmma li-Quṣūr al-Thaqāfa.
- AL-Maqdisi, S. al-D. A. A. A. (2006). *Aḥsan al-taqāsīm fī ma'rifat al-aqālīm* (A. Manzavi, Trans.). Komeshe Publications.
- Aube, S., Lorain, T., & Bendezu-Sarmiento, J. (2019). The complex of Gawhar Shad in Herat: New findings about its architecture and ceramic tile decorations. *Iran: Journal of the British Institute of Persian Studies*, 58, 62–83.
- Azhand, Y. (2015). *Timurids*. Molly Publications.
- Esfzari, M. M. (1959). *Rawdat al-jannat fi awsaf madinat Herat* (S. M. K. Imam, Ed.; Vol. 1). Tehran University Press.
- Hillenbrand, R. (1998). *Islamic Architecture*, (Baqir Ayatollah Zadeh Shierazi, Trans.), Tehran: Rozhan Publishing House
- Fakri Seljuqi, A. R. (1964). *Khyaban*. Jami Association.
- Farhani Monfared, M. (2003). *Politics and culture at the end of the Timurid and early Safavid period*. Association of Cultural Works and Honors.
- Fasih Khwafi, A. ibn J. al-D. M. (2007). *Majmal Fasihi* (M. Naji Nasrabadi, Ed.; Vol. 3). Asatir Publications.
- Fazuni Estrabadi, M. M. H. B. (2019). *Bohayrah* (M. Mousavi & R. Masah, Eds.; Vol. 2). Miras Maktoob Publications.
- Franke U, U., Urban, T., & Kheirzadeh, Kh. M. (2020). The 'Musalla'-Complex in Herat revisited: Recent archaeological investigations at the Gawhar Shad Madrasa. In A. Ahrens, D. Rokitta-Krumnow, F. Bloch, & C. Bührig (Eds.), *Drawing the threads together: Studies*

- Mustawfi Qazvin, H. (2010). *Nuzhat al-Qulub* (G. Le Strange, Ed.). Asatir Publications.
- O'Kane, B. (2007). *Timurid architecture in Khurasan* (A. Akhshini, Trans.). Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation Publications.
- Sefi Hervey, S. M. (2002). *Pirasteh Trikhname Herat* (M. A. Fikrat, Ed.). Publications of Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation.
- Seyedi, M. (2007). *Goharshad mosque and endowments*. Kome Publications.
- Taheri, A. (1968). *The political and social history of Iran from the death of Timur to the death of Shah Abbas*. Elmi-Farhangi Publications.
- Yaqut al-Hamawi, S. al-D. ibn-A. al-R. (2001). *Mo'djem el-Bouldan* (A. Manzavi, Trans.; Vol. 1). The Cultural Heritage Organization, General Directorate of Education, Publishing and Cultural Production.
- Yazdi, Sh. A. (2008). *Zafarnama* (A. H. Navaei, Ed.). National Assembly Documents Center.
- Online reference**
- Phototheca Afghanica. (2007). *Afghanistan digital collections*. Retrieved January 25, 2025, from <https://web.archive.org/web/20250125022757/https://www.phototheca-afghanica.ch/index.php?id=329>
- Google Earth. (n.d.). *Herat, Afghanistan*. Retrieved [Date of access], from [URL of specific location if available].
- on archaeology in honour of Karin Bartl. (pp. ???-???). [Publisher name].
- Giddens, A. (1987). *Social theory and modern sociology*. Polity Press.
- Golombek, L., & Wilber, D. (1995). *The Timurid architecture of Iran and Turan* (M. Y. Kayani & K. Afsar, Trans.). Publications of Iran's Cultural Heritage Organization.
- Habibi, A. H. (1988). *History of Afghanistan after Islam*. Donyaye Ketab Publications.
- Hafiz-i Abru, A. E. L.-A. (1996). *Geography of Hafiz-i Abru* (S. Sajjadi, Ed.; Vol. 2). Miras Maktoob Research Center.
- Hafiz-i Abru, A. E. L.-A. (2001). *Zebedeh al-Tawarikh* (K. Haj Seyyed Javadi, Ed.). Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Hodder I, I. (1991). Interpretative archaeology and its role. *American Antiquity*, 56(1), 7-18.
- ibn Battutah, A. A. M. (1997). *The Rihla* (M. A. Movahed, Trans.; Vol. 2). Agah Publications.
- ibn Rustah Isfahani, A. (2001). *al-A'lāq al-Nafisa* (H. Qrechanlu, Trans.). Amirkabir Publications.
- Khalili, Kh. (2004). *The works of Herat*. Printing and Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Khvandamir, Gh. M. (1993). *Ma'āthir al-mulūk* (M. H. Mohaddeth, Ed.). Rasa Publications.
- Khvandamir, Gh. M. (n.d.). *Khulāṣat al-akhbār fī bayān aḥvāl al-akhyār* [Manuscript]. Astan Quds Razavi Digital Library.
- Laufer, B. (1917). Loan-words in Tibetan. *Sino-Iranica*, (1).
- Mazaheri, M. (1997). Architecture in the Timurid era. *Jelve Honar Journal*, 8-9, 46-51.
- Mir Jafari, H. (2002). *The history of political, social, economic and cultural developments in Iran during the Timurid and Turkoman periods*. Samt Publications.
- Mojtbavi, H. (2010). *Herat during the Timurid era*. Marandiz Publications and Azad University, Neyshabur Branch.

Journal of Greater Khorasan

Vol. 16, No. 61, 2026

Received 09 Apr 2025 | Revised 29 Nov 2025 | Accepted 01 Feb 2026 | Published 16 Mar 2026

ISSN (Online): 2717-1671

ISSN (Print): 2251-6131

Research article

A Historical Analysis of Socio-Cultural Barriers to Modernization in Afghanistan

Abdulhamid Safwat ^(a), Seeyed Hossein Athari ^{(b)*}, Seyed Ahmad Fatemi-Nejad ^(c), Vahid Sinaee ^(d)

a) PhD Candidate, Department of Political Science, Faculty of Law and Political Science, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.

(hamidsafwat@hotmail.com)

b) Associate Professor, Department of Political Science, Faculty of Law and Political Science, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.

(athari@um.ac.ir)

c) Associate Professor, Department of Political Science, Faculty of Law and Political Science, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.

(a.fatemi@um.ac.ir)

d) Associate Professor, Department of Political Science, Faculty of Law and Political Science, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.

(sinaee@um.ac.ir)

Keywords

Modernization, Social Reforms, Cultural Resistance, Traditional Structures, Afghanistan, Ethnic Nationalism.

Citation

Safwat, A., Athari, S H., Fatemi-Nejad, S A., & Sinaee, V. (2026). A Historical Analysis of Socio-Cultural Barriers to Modernization in Afghanistan. *Journal of Greater Khorasan*, 16(61), 119-138.

Use your device to scan and read articles online

Abstract

Modernization in Afghanistan has consistently faced deep cultural, social, and political challenges. Modernization reforms across different periods, from Amanullah Khan to the recent republic (2001–2021), encountered multiple structural and cultural obstacles. The aim of this study is to provide a historical analysis of the socio-cultural barriers to modernization in Afghanistan. This research adopts a descriptive–analytical approach and employs historical research methods. Data were collected from library sources, historical documents, and case studies covering three main periods of modernization reforms. The findings indicate that during Amanullah Khan's era, the emphasis on ethnic nationalism, superficial imitation of Western modernity, disregard for traditional tribal authority, and widespread opposition from religious leaders were among the main causes of reform failures. In Zahir Shah's period, despite gradual reform progress, obstacles such as tribal structures, economic poverty, low literacy levels, and foreign interventions prevented the institutionalization of changes. In the recent republic (2001–2021), governmental corruption, foreign influence, ethnic inequality in power structures, public distrust in elections and democratic institutions, and persistence of traditional structures constituted the primary barriers to sustainable modernization. The study concludes that modernization in Afghanistan has failed without considering social, economic, and cultural contexts and without establishing enduring popular support. Rapid reforms without societal preparation, a top-down coercive approach, and the absence of independent and stable institutions were the main factors behind the failures in different periods. Successful reforms require the localization of modernization policies, genuine public participation, reduced dependence on external actors, and strengthened domestic institutions.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2025.513507.1261>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_252242.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

This article is derived from the doctoral dissertation/master's thesis of Mr abdolhamid seffat entitled "Analyzing the Reasons and Contextual Factors Behind the Failure of Modernization in Afghanistan," conducted at Ferdowsi university of Mashhad. under the supervision of Dr. Seyyed Hossein Athari.

* Corresponding Authors

Introduction

Modernization in Afghanistan has consistently faced profound cultural, social, and political challenges. Reforms aimed at modernization across different periods—from the reign of Amanullah Khan to the recent republic (2001–2021)—have encountered multiple structural and cultural obstacles. This study aims to provide a historical analysis of the socio-cultural barriers to modernization in Afghanistan. The research employs a descriptive–analytical approach and historical study methods. Data were collected from library sources, historical documents, and case studies covering three major periods of modernization reforms. Findings indicate that during Amanullah Khan's era, emphasis on ethnic nationalism, superficial imitation of Western modernity, disregard for traditional tribal authority, and strong opposition from religious scholars contributed to reform failures. In Zahir Shah's period, despite gradual reforms, obstacles such as tribal structures, economic poverty, low literacy rates, and foreign interventions prevented institutionalization of changes. In the recent republic (2001–2021), key barriers to sustainable modernization included government corruption, foreign influence, ethnic inequality in power structures, public distrust in elections and democratic institutions, and the persistence of traditional social structures. The study concludes that modernization in Afghanistan has failed due to neglect of social, economic, and cultural contexts, as well as the absence of sustainable public support. Rapid reforms without adequate societal preparation, a top-down approach, and the lack of independent and stable institutions were primary factors in the failure across different periods. Successful modernization requires the localization of policies, genuine public participation, reduced dependence on foreign actors, and strengthening of domestic institutions.

Keywords: Modernization, Social Reforms, Cultural Resistance, Traditional Structures, Afghanistan, Ethnic Nationalism, Democracy, Political Institutions

Introduction

Modernization, as the process of transitioning societies from traditional to modern structures, has produced varying outcomes across countries. Afghanistan has undertaken modernization efforts at multiple historical junctures, particularly during King Amanullah Khan's reign, the late decades of Zahir Shah's rule, the republic of Mohammad Daoud Khan, and the first two decades of the twenty-first century. However, these efforts have consistently faced cultural and social obstacles, leading to their limited success or failure. Resistance from traditionalists, tribal structures, influence of religious institutions, and lack of public support for reforms have been among the most

significant barriers. Additionally, political instability, civil wars, and foreign interventions further hindered the sustainable implementation of modernization policies. Given that modernization in Afghanistan has always been shaped by the tension between tradition and modernity, analyzing the socio-cultural barriers to this process is crucial. This study aims to examine the key factors contributing to the failure of modernization in Afghanistan and to analyze the role of social, cultural, and religious resistance in this context. The central research question guiding this study is: *What have been the socio-cultural barriers to the realization of modernization in Afghanistan, and how have they operated across different historical periods?*

Materials and Methods

This study employs a historical analysis approach to investigate the socio-cultural barriers to modernization in Afghanistan. The research aims to examine the cultural, social, and political transformations that have influenced the modernization process. The study focuses on cultural, ideological, and social variables that have served as primary obstacles to modernization within Afghanistan's historical context. Data were collected using note-taking and documentary analysis methods, drawing on historical documents, academic articles, books, and reports. For data analysis, a categorical analysis method was applied, organizing and examining the data within the research's conceptual framework to provide a comprehensive understanding of the barriers to modernization in Afghanistan.

Discussion and Findings

Modernization during Amanullah Khan's reign (1919–1929) was accompanied by extensive social, cultural, and economic reforms. Key initiatives included the abolition of slavery, the implementation of mandatory education, the expansion of media, and legal reforms aimed at modernizing the country. However, these reforms faced strong opposition from tribal leaders, religious scholars, and traditionalist groups, particularly regarding women's rights and lifestyle changes. The emphasis on ethnic nationalism and superficial imitation of Western modernity, without considering Afghanistan's social context, further contributed to public dissatisfaction. Additionally, foreign interventions, weak executive institutions, and economic difficulties undermined the reforms, ultimately leading to the collapse of Amanullah Khan's government in 1929.

The era of Zahir Shah (1933–1973), particularly the 1960s, saw gradual reforms in political, educational, and social spheres. Significant achievements included the ratification of the 1964 Constitution, the establishment of a parliament, expansion of education, infrastructure

development, and promotion of women's roles. Despite these efforts, traditional tribal structures, low literacy rates, resistance from religious groups, and the absence of independent institutions hindered the institutionalization of reforms. Political rivalries between traditionalist and modernist elites, economic crises, and foreign interventions further reduced the effectiveness of modernization. Ultimately, growing public dissatisfaction and the gradual weakening of the monarchy created conditions for the 1973 coup, leading to the collapse of the monarchy and halting modernization efforts.

The republican period (2001–2021) began with international support and implemented extensive reforms in democracy, women's rights, education, and civil society development. Key achievements included the adoption of a new constitution, the holding of elections, increased female participation, and expanded civil liberties. Nevertheless, widespread corruption, electoral fraud, unequal power distribution among ethnic groups, excessive foreign influence, and entrenched tribal structures hindered the institutionalization of reforms. Security crises, ethnic divisions, and the 2020 U.S.-Taliban agreement further weakened the government, ultimately resulting in the collapse of the republic in 2021. These developments indicate that modernization cannot succeed without deep structural reforms and sustained social support.

Conclusions

Modernization in Afghanistan has encountered structural, cultural, and political obstacles across three key historical periods: the Amanullah Khan era, the Zahir Shah era, and the recent republic (2001–2021). During Amanullah Khan's reign, rapid and superficial reforms failed due to strong resistance from traditionalists, religious scholars, and tribal leaders. In the Zahir Shah period, gradual reforms focused on institution-building—such as the 1964 Constitution, educational expansion, and increased civil liberties—but these efforts did not produce lasting outcomes due to entrenched tribal structures, a weak central government, and external pressures. During the recent republic, international support facilitated efforts toward democracy, women's rights, and institution-building; however, widespread corruption, dependence on foreign aid, and ethnic divisions hindered success. The 2020 U.S.-Taliban agreement further accelerated the collapse of the government in 2021.

The failure of modernization in Afghanistan is rooted in a complex interplay of nation-building crises, ethnic, linguistic, religious, and regional inequalities, and foreign interventions. The absence of consensus on national identity, ethnic supremacism, and resistance from traditional institutions have prevented the emergence of a stable nation-state. Religious fundamentalism, reinforced in reaction to modernity and

globalization, together with tribal councils and religious authorities, perceived reforms as threats to their power and actively resisted them. Historical experience demonstrates that without the development of robust economic, educational, and cultural infrastructures, and without gradual, context-specific reforms, any attempt at modernization in Afghanistan is likely to fail.

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۶، شماره ۶۱، زمستان ۱۴۰۴

شاپا چاپی: ۶۱۳۱-۲۲۵۱ | ISC | MSRT | ICI | شاپا الکترونیکی: ۱۶۷۱-۲۷۱۷

مقاله پژوهشی

تحلیل تاریخی موانع فرهنگی - اجتماعی مدرنیزاسیون در افغانستان^۱

عبدالحمید صفوت (الف) - سیدحسین اطهری* (ب) - سیداحمد فاطمی نژاد (پ) - وحید سینایی (ت)

(الف) دانشجوی دکترا، گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. (hamidsafwat@hotmail.com)

(ب) دانشیار، گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. (athari@um.ac.ir)

(پ) دانشیار، گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. (a.fatemi@um.ac.ir)

(ت) دانشیار، گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. (sinaee@um.ac.ir)

چکیده

مدرنیزاسیون در افغانستان همواره با چالش‌های عمیق فرهنگی، اجتماعی و سیاسی مواجه بوده است. اصلاحات مدرنیزاسیونی در دوره‌های مختلف، از امان‌الله خان تا جمهوری اخیر (۲۰۰۱-۲۰۲۱)، با موانع ساختاری و فرهنگی متعددی روبه‌رو شده‌اند. هدف این پژوهش، تحلیل تاریخی موانع فرهنگی-اجتماعی مدرنیزاسیون در افغانستان است. این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی و روش مطالعه تاریخی انجام شده است. داده‌ها از منابع کتابخانه‌ای، اسناد تاریخی و مطالعات موردی در سه دوره اصلی اصلاحات مدرنیزاسیونی استخراج شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که در دوره امان‌الله خان، تأکید بر ناسیونالیسم قومی، تقلید سطحی از مدرنیته غربی، نادیده گرفتن اقتدار سنتی قبایل و مخالفت گسترده روحانیون، از دلایل شکست اصلاحات بوده‌اند. در دوره ظاهرشاه، علیرغم رشد تدریجی اصلاحات، موانعی همچون ساختارهای قبیله‌ای، فقر اقتصادی، پایین بودن سطح سواد و مداخلات خارجی، مانع از نهادینه شدن تغییرات شدند. در دوره جمهوری اخیر (۲۰۰۱-۲۰۲۱)، فساد دولتی، نفوذ خارجی، نابرابری قومی در ساختار قدرت، بی‌اعتمادی عمومی به انتخابات و نهادهای دموکراتیک، و استمرار ساختارهای سنتی، مهم‌ترین موانع در برابر مدرنیزاسیون پایدار بودند. نتیجه‌گیری پژوهش حاکی از این است که مدرنیزاسیون در افغانستان بدون توجه به زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی و بدون ایجاد حمایت‌های پایدار مردمی، ناکام مانده است. سرعت بالای اصلاحات بدون آماده‌سازی جامعه، رویکرد تحمیلی از بالا به پایین و فقدان نهادهای مستقل و پایدار، مهم‌ترین عوامل شکست این فرایند در دوره‌های مختلف بوده‌اند. برای دستیابی به اصلاحات موفق، بومی‌سازی سیاست‌های مدرنیزاسیونی، مشارکت واقعی مردم، کاهش وابستگی به نیروهای خارجی و تقویت نهادهای داخلی ضروری است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۲۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۹/۰۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۱۲

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۲/۲۵

شماره صفحات: ۱۳۸-۱۱۹

واژگان کلیدی:

مدرنیزاسیون، اصلاحات اجتماعی،

مقاومت فرهنگی، ساختارهای سنتی،

افغانستان، ناسیونالیسم قومی

استناد به مقاله:

صفوت، ع؛ اطهری، س ح؛ فاطمی‌نژاد،

س ا؛ و سینایی، و. (۱۴۰۴). تحلیل

تاریخی موانع فرهنگی- اجتماعی

مدرنیزاسیون در افغانستان. پژوهشنامه

خراسان بزرگ، ۱۶(۶۱)، ۱۳۸-۱۱۹.

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن

مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2025.513507.1261>URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_252242.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

۱. این مقاله برگرفته از رساله دکتری آقای عبدالحمید صفوت با عنوان بررسی شرایط و زمینه‌های شکست مدرنیزاسیون در افغانستان می باشد

که در دانشگاه فردوسی مشهد و به راهنمایی دکتر سید حسین اطهری انجام پذیرفته شده است

*نویسنده مسئول مکاتبات

بیان مسئله

فرایند مدرنیزاسیون، به معنای گذار جوامع از وضعیت‌های سنتی و پیش‌صنعتی به ساختارهای مدرن و صنعتی، طی دهه‌های اخیر به یکی از مباحث اصلی در علوم اجتماعی و سیاسی تبدیل شده است. بسیاری از کشورها در سراسر جهان کوشیده‌اند با اجرای برنامه‌های مدرنیزاسیون، به توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی دست یابند. با این حال، تجربه مدرنیزاسیون در مناطق مختلف جهان نتایج متفاوتی به همراه داشته است (Leonid, 2013, pp. 35-35). افغانستان از جمله کشورهایی است که دست‌کم در دو مقطع تاریخی تلاش‌های متعددی برای پیاده‌سازی فرایندهای مدرنیزاسیون انجام داده، اما هر بار با چالش‌ها و موانع جدی روبه‌رو شده و در نهایت شکست‌های قابل توجهی را تجربه کرده است. علل و زمینه‌های ناکامی این فرایند در افغانستان پیچیده و چندبعدی است و نیازمند بررسی جامع می‌باشد؛ زیرا این کشور با تاریخ و فرهنگی متکثر، همواره تحت تأثیر دو جریان متعارض مدرن‌گرایی و سنت‌گرایی قرار داشته است. این دو جریان در فرایند مدرنیزاسیون افغانستان به‌طور مداوم در تقابل بوده‌اند (Rasouli, 2017, p. 47). اگرچه افغانستان در قرن بیستم میلادی شاهد تلاش‌هایی برای نوسازی بود، موانع فرهنگی و اجتماعی مانع تحقق کامل این اقدامات شدند. تحولات سیاسی و فرهنگی از دوره سلطنت شاه امان‌الله خان آغاز شد، اما اصلاحات او که با هدف مدرن‌سازی ساختارهای سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی صورت گرفت، با مقاومت گسترده نیروهای سنتی ناکام ماند و زمینه بازگشت به ارزش‌های سنتی و قبیله‌ای را فراهم کرد. این وضعیت در دوره‌های بعدی، از جمله دوران محمد ظاهرشاه و جمهوری افغانستان، نیز ادامه یافت و تلاش‌ها برای مدرنیزاسیون در هر دوره با چالش‌های مشابهی مواجه گردید (Monib, 2024, pp. 149-150). به‌طور کلی، افغانستان همواره درگیر تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی بوده است و در هر دوره تاریخی، روند توسعه و

پیشرفت کشور با موانع خاص خود روبه‌رو شده است. این موانع نه تنها ناشی از چالش‌های سیاسی و اقتصادی، بلکه برخاسته از ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی مردم افغانستان نیز بوده‌اند (Attai, Jami, & Moheb, 2025). دوره سلطنت امان‌الله خان (۱۹۱۹-۱۹۲۹) یکی از مقاطع مهم تاریخ افغانستان به شمار می‌آید. در این دوره، او تلاش کرد کشور را به سوی مدرنیزاسیون هدایت کند؛ اما اقدامات اصلاحی با مقاومت شدید نهادهای مذهبی و قبایل مواجه شد. موانع فرهنگی و اجتماعی ناشی از سنت‌ها و هنجارهای مذهبی و قومی، مانع پیشبرد این برنامه‌ها گردید. یکی از چالش‌های اصلی در این دوره، مخالفت گسترده مردم افغانستان با تغییرات اجتماعی و فرهنگی بود. اصلاحات امان‌الله خان، به‌ویژه در حوزه آموزش و آزادی زنان، با واکنش منفی روحانیون و برخی اقشار سنتی جامعه روبه‌رو شد. این اصلاحات در نهایت موجب شکل‌گیری شکاف‌های اجتماعی و فرهنگی عمیق میان طبقات مختلف جامعه گردید (Jalali, 2024, p. 54). از سوی دیگر، مرحله‌ای از فرایند مدرنیزاسیون در دهه پایانی سلطنت ظاهرشاه (۱۹۶۴-۱۹۷۴) به‌صورت طبیعی و تدریجی آغاز شد. این دوره با ثبات نسبی سیاسی و اقتصادی در افغانستان همراه بود. اصلاحات اجتماعی و اقتصادی ادامه یافت، اما موانع فرهنگی و اجتماعی همچنان سد راه توسعه باقی ماندند. تلاش‌ها برای مدرن‌سازی کشور با چالش‌های داخلی و فشارهای خارجی مواجه گردید. در دوره قانون اساسی و دموکراسی، این موانع عمدتاً در قالب ساختارهای اجتماعی قبیله‌ای و هنجارهای مذهبی بروز یافتند. اصلاحات اقتصادی و اجتماعی، به‌ویژه در حوزه حقوق زنان و آموزش، با مقاومت شدید اقشار سنتی جامعه روبه‌رو شد. تغییرات فرهنگی نیز به دلیل فقدان حمایت کامل نهادهای مذهبی و سنتی، به‌سختی پیش می‌رفت (Pamirzad, 2024, pp. 87-88). پس از کودتای سفید سردار محمد داود خان در سال ۱۳۵۲ و سپس کودتای نیروهای چپ‌گرا، مشهور به احزاب خلق و پرچم و تحت حمایت اتحاد جماهیر شوروی

سابق، فرایند مدرنیزاسیون دوره ظاهرشاه متوقف شد و افغانستان وارد مرحله‌ای از بی‌ثباتی، خشونت و حضور پررنگ نیروهای سنت‌گرا گردید. حمله شوروی در سال ۱۹۷۹ شرایط ویژه‌ای را برای کشور ایجاد کرد. در این دوره، افغانستان با بحران‌های سیاسی، جنگ‌های داخلی و مداخلات خارجی مواجه شد. اصلاحات اجتماعی و فرهنگی به حاشیه رانده شدند و جامعه بیش از پیش درگیر بحران‌های امنیتی و سیاسی گردید (Amani, 2019, pp. 45-47).

مرحله دیگری از فرایند مدرنیزاسیون در افغانستان با حضور گسترده جامعه جهانی تحت رهبری ایالات متحده آمریکا در دو دهه نخست قرن بیست و یکم (۲۰۰۱-۲۰۲۱) شکل گرفت. در این دوره، با حمایت کشورهای خارجی دستاوردهای قابل توجهی در عرصه مدرنیزاسیون حاصل شد. با این حال، در کنار پیشرفت‌ها، موانع فرهنگی و اجتماعی به دلیل بحران‌های سیاسی و جنگ‌های داخلی تشدید گردید. شرایط جنگی و ناامنی، گسترش فساد، بیرونی بودن اصلاحات و مقاومت گروه‌های مذهبی-سنتی، اجرای سیاست‌های اصلاحی و فرهنگی را محدود ساخت و در برخی موارد حتی نتایج معکوس به همراه داشت (Pamirzad, 2014).

موانع فرهنگی- اجتماعی در هر یک از دوره‌های تاریخی افغانستان تأثیرات عمیقی بر روند توسعه این کشور داشته‌اند. این موانع موجب شدند بسیاری از برنامه‌های اصلاحی و توسعه‌ای به نتیجه نرسند و افغانستان نتواند به شکلی پایدار و مؤثر به سوی مدرنیزاسیون حرکت کند. در نتیجه، این کشور همواره در کشاکش میان دو نیروی سنت و مدرنیته قرار داشته و همین تقابلهای فرایند مدرنیزاسیون را با پیچیدگی‌های فراوان مواجه ساخته است. هرچند در دوره‌های مختلف تاریخی، از جمله سلطنت شاه امان‌الله خان، دوره دموکراسی محمد ظاهرشاه و جمهوری اخیر، اصلاحات گسترده‌ای برای نوسازی افغانستان انجام شد، اما این تلاش‌ها به دلیل وجود موانع فرهنگی و اجتماعی همچون ساختار قبیله‌ای و نفوذ نیروهای مذهبی با شکست روبه‌رو گردید. شکست‌های مکرر در نوسازی و بازسازی

افغانستان، به‌ویژه در جمهوری پس از سال ۲۰۰۱، نشان‌دهنده مشکلات عمیق در تطبیق این فرایند در جامعه‌ای با ویژگی‌های خاص فرهنگی و اجتماعی است. این مشکلات به‌ویژه در حوزه آموزش، حقوق زنان و ایجاد ساختار اجتماعی یکپارچه آشکار شدند. بنابراین، بررسی موانع فرهنگی- اجتماعی مدرنیزاسیون در افغانستان اهمیت فراوان دارد؛ زیرا این موانع نه تنها مانع پیشرفت اقتصادی و اجتماعی شده‌اند، بلکه نقش مهمی در شکل‌دهی به هویت ملی و فرهنگی مردم افغانستان ایفا کرده‌اند. برای درک بهتر چالش‌های امروز افغانستان و یافتن راه‌های بهبود وضعیت، لازم است این موانع به‌دقت تحلیل شوند. از این رو، پژوهش حاضر قصد دارد موانع فرهنگی و اجتماعی موجود در فرایند مدرنیزاسیون افغانستان را بررسی کرده و نشان دهد که چگونه تقابل سنت و مدرنیته در تاریخ معاصر این کشور، به شکست بسیاری از تلاش‌ها برای نوسازی انجامیده است.

در این راستا، مطالعه حاضر بر تحولات تاریخی و تأثیرات آن‌ها بر روند مدرنیزاسیون افغانستان تمرکز خواهد داشت تا عوامل فرهنگی، اجتماعی و سیاسی مؤثر در این ناکامی‌ها تحلیل گردد. هدف اصلی این تحقیق، بررسی و تحلیل موانع فرهنگی و اجتماعی مدرنیزاسیون در افغانستان است. با مطالعه تاریخ معاصر، این پژوهش می‌کوشد عواملی را شناسایی و تحلیل کند که موجب شکست یا ناتوانی در تحقق کامل اهداف مدرنیزاسیون شده‌اند. همچنین نشان خواهد داد که چگونه مقاومت‌های اجتماعی، فرهنگی و مذهبی، در کنار ضعف‌های ساختاری حکومت‌های مختلف، فرایند مدرنیزاسیون را با چالش‌های جدی مواجه کرده است. در نهایت، پرسش اصلی تحقیق چنین است: موانع فرهنگی- اجتماعی تحقق مدرنیزاسیون در افغانستان چه بوده‌اند و چگونه عمل کرده‌اند؟

پیشینه تحقیق

سردار نیا و حسینی (Sardarnia and Hooseini, 2014) در پژوهشی با عنوان «چالش‌های اجتماعی دولت‌سازی در افغانستان» به شواهد تاریخی مربوط به

چالش‌های اجتماعی دولت‌سازی در این کشور، از جمله شکاف‌های قومی و بحران هویت، اشاره کرده‌اند. آنان همچنین بر نقش مخرب طالبان و فرقه‌گرایی در روند دولت‌سازی تأکید می‌کنند. این عوامل نشان‌دهنده موانع اجتماعی و فرهنگی‌ای هستند که فرایند مدرنیزاسیون در افغانستان را به‌طور جدی محدود ساخته‌اند. هاشمی (Hashemi, 2022) در پژوهشی با عنوان «رهیافت تاریخی شناسایی عوامل بحران و نظم‌ناپذیری سیاسی در افغانستان معاصر» به بررسی مسئله نظم‌ناپذیری سیاسی در افغانستان پرداخته و بر تضادهای فرهنگی و هویتی و تأثیر آن‌ها بر فرایند مدرنیزاسیون تأکید می‌کند. هویت‌های فرهنگی و تقابل سنت و تجدد از مهم‌ترین موانع در مسیر مدرنیزاسیون و گذار به نظم جدید در افغانستان به شمار می‌روند. شفیع (Shafiee, 2023) در تحقیق خود با عنوان «مسائل و روندهای استراتژیک در افغانستان» به مسائل کلیدی افغانستان در سال ۱۴۰۲ اشاره کرده و به‌طور خاص بر موانع فرهنگی و اجتماعی، از جمله سیاست‌های قومی و فرهنگ قبیله‌ای، تأکید دارد که از اصلی‌ترین موانع در روند مدرنیزاسیون و توسعه افغانستان محسوب می‌شوند. سهرک (Suhrke, 2007) نیز در پژوهش خود با عنوان «برنامه بازسازی پس از جنگ در افغانستان» به چالش‌های اجتماعی در پروژه بازسازی افغانستان پس از جنگ پرداخته و به تنش‌های اجتماعی و فرهنگی ناشی از تلاش‌های مدرنیزاسیون اشاره می‌کند. این مطالعه به‌روشنی نشان می‌دهد که فشارهای فرهنگی-اجتماعی می‌توانند فرایند مدرنیزاسیون را پیچیده و چالش‌برانگیز سازند.

در جمع‌بندی پیشینه‌های تحقیق می‌توان گفت که اغلب مطالعات بر تأثیرات منفی بحران‌های هویتی، شکاف‌های قومی، فساد دولتی و سیاست‌های سنتی و قبیله‌ای بر فرایندهای دولت‌سازی و مدرنیزاسیون در افغانستان تأکید داشته‌اند. بسیاری از این پژوهش‌ها به‌وضوح نشان داده‌اند که افغانستان به دلیل مشکلات ساختاری، فرهنگی و اجتماعی از دستیابی به یک نظام دموکراتیک و مدرن

بازمانده است. در این تحقیقات، نقش طالبان و فرقه‌گرایی در تضعیف نهادهای دولتی، همچنین چالش‌های ناشی از تنش‌های فرهنگی و فشارهای اجتماعی بر فرایند مدرنیزاسیون، به‌عنوان موانع اصلی شناسایی شده‌اند. با این حال، یکی از جنبه‌هایی که کمتر به‌طور جامع مورد بررسی قرار گرفته، تأثیر همزمان و متقابل عوامل فرهنگی و اجتماعی در هر دو سطح ملی و محلی است. در بسیاری از موارد، نگاه‌ها بیشتر بر موانع فرهنگی به‌صورت جزئی و منفک از سایر ابعاد توسعه‌ای متمرکز بوده و کمتر به تحلیل‌های مقایسه‌ای میان مناطق مختلف یا بررسی‌های عمیق‌تر از دامنه تأثیرگذاری این موانع در بلندمدت پرداخته شده است.

نوآوری تحقیق حاضر در این زمینه می‌تواند در یکپارچه‌سازی رویکردهای فرهنگی، اجتماعی و سیاسی به‌صورت همزمان و در سطوح مختلف باشد. در حالی که بیشتر مطالعات موجود به بررسی تک‌بعدی چالش‌های مدرنیزاسیون پرداخته‌اند، این پژوهش با بهره‌گیری از تحلیل‌های چندجانبه و عمیق‌تر، به دنبال شناسایی روابط پیچیده میان موانع فرهنگی و فرایندهای مدرنیزاسیون در افغانستان است. هدف آن، فراتر رفتن از تمرکز صرف بر شکاف‌های قومی یا سیاست‌های قبیله‌ای و بررسی اثرات تعامل این عوامل بر بازسازی اجتماعی و نهادسازی در کشور است. این رویکرد نوین نه تنها به درک بهتر پیچیدگی‌های موجود در مسیر مدرنیزاسیون کمک خواهد کرد، بلکه می‌تواند زمینه‌ساز ارائه راهکارهایی برای مقابله با این چالش‌ها در آینده باشد. بنابراین، نوآوری تحقیق حاضر در فهم پویایی‌های چندوجهی و پیشنهاد روش‌های جامع‌تر و پایدارتر برای توسعه اجتماعی و سیاسی افغانستان نهفته است.

مبانی و چارچوب مفهومی

پیش از هر چیز باید تأکید کرد که تحلیل و بررسی موانع فرهنگی-اجتماعی مدرنیزاسیون در افغانستان نیازمند درک مفاهیم بنیادین مرتبط با مدرنیته، مدرنیزاسیون و مدرنیسم است؛ مفاهیمی که در بسترهای اجتماعی، سیاسی و اقتصادی شکل گرفته‌اند. هر یک از این مفاهیم ابعاد خاص

خود را دارند و برای فهم چالش‌های پیش‌روی افغانستان در مسیر نوسازی و مدرن‌سازی باید به‌طور همزمان مورد توجه قرار گیرند. مدرنیته به‌عنوان یک دوره تاریخی به تحولات فرهنگی، اجتماعی و سیاسی اشاره دارد که نخست در اروپا و در قرن هجدهم با ظهور اندیشه‌های روشنگری آغاز شد. این دوره نشان‌دهنده گذار از تفکرات سنتی به سوی دموکراسی، برابری و آزادی است. مدرنیته همچنین به‌عنوان تحولی در خودآگاهی انسانی شناخته می‌شود؛ تحولی که در آن فرد به‌طور آگاهانه جایگاه خود را در تاریخ و جهان تعیین می‌کند (Beshiriyeh, 2003).

در افغانستان، پذیرش مدرنیته در تقابل با سنت‌های دیرینه با موانعی همچون بحران هویتی، فشارهای قومی و دینی و تأثیرات منفی جنگ‌ها و بحران‌ها همراه بوده است. از این رو، چالش‌های مدرنیزاسیون در این کشور در سطح فردی و جمعی بیشتر به تنگناهایی در برابر تغییرات فکری و اجتماعی مربوط می‌شود. مدرنیزاسیون به تحولاتی تکنولوژیک و صنعتی در جوامع اشاره دارد که معمولاً به گسترش زیرساخت‌ها و صنایع جدید مانند حمل‌ونقل، بهداشت و آموزش منجر می‌شود. این فرایند از قرن هفدهم در اروپا آغاز شد و سپس به سایر نقاط جهان، از جمله آسیا و آفریقا، گسترش یافت. در افغانستان، عواملی مانند فقدان زیرساخت‌های مناسب، ضعف نظام آموزشی و بهداشتی و فشارهای اجتماعی و اقتصادی موجب کندی این فرایند شده‌اند (Amani, 2019). افغانستان به دلیل مشکلات ساختاری، تأثیر بحران‌ها و فشارهای فرهنگی نتوانسته است به‌طور کامل از مزایای مدرنیزاسیون بهره‌مند شود. در عین حال، یکی از مهم‌ترین موانع مدرنیزاسیون در کشورهای جهان سوم، به‌ویژه افغانستان، مشکلات فرهنگی و اجتماعی است. جامعه‌شناسان مکتب نوسازی بر این باورند که عقب‌ماندگی فرهنگی و اجتماعی از دلایل اصلی عدم پیشرفت در این کشورهاست. به عبارت دیگر، نهادهای سنتی مانند خانواده‌های قبیله‌ای، نظام‌های دینی و اعتقادات مذهبی می‌توانند به‌عنوان موانع اصلی پذیرش

تغییرات مدرن عمل کنند. در افغانستان، تأثیر ساختارهای سنتی و فرهنگی در حوزه‌های مختلف اجتماعی، از جمله سیاست، اقتصاد و آموزش، همچنان محسوس است. این ساختارهای سنتی مانع از پذیرش سریع نوآوری‌های مدرن، به‌ویژه دموکراسی، حقوق بشر و آزادی‌های فردی می‌شوند. مدرنیسم به‌عنوان یک جنبش فرهنگی و هنری در واکنش به تحولات مدرنیته شکل گرفت. این جنبش تلاش داشت از نظر فرهنگی به تحولات مدرن پاسخ دهد و گاه با انتقاد از جنبه‌های مختلف مدرنیته، به‌ویژه در حوزه‌های هنری، فلسفی و اجتماعی، در برابر آن مقاومت کند (Côté, 2023, pp. 79). در افغانستان، هرچند فرایند مدرنیزاسیون به‌صورت عینی قابل مشاهده است، واکنش‌های فرهنگی و اجتماعی به این تحولات، به‌ویژه در مناطق روستایی و سنتی، محدودیت‌های جدی برای پذیرش تغییرات ایجاد کرده‌اند. علاوه بر این، موانع روانی و فرهنگی، مانند تقابل میان باورهای مذهبی و سکولاریسم مدرنیته، نقش مهمی در کندی فرایند نوسازی ایفا کرده‌اند. نظریه‌های متعددی می‌توانند پشتوانه نظری این تحقیق باشند؛ اما در میان آن‌ها، مکتب نوسازی که به‌ویژه در نیمه قرن بیستم در ارتباط با کشورهای جهان سوم مطرح شد، ارتباط نزدیک‌تری با پارادایم این پژوهش دارد. این مکتب بر این باور بود که توسعه اقتصادی و اجتماعی در کشورهای جهان سوم تنها با پذیرش الگوهای غربی و نوسازی نظام‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی امکان‌پذیر است. این رویکرد با تأکید بر کنار گذاشتن ارزش‌های سنتی و پذیرش فرهنگ و ساختارهای مدرن، نوسازی را فرایندی یک‌جانبه و غیرقابل توقف معرفی می‌کرد (So, 2018). در افغانستان، این نظریه می‌تواند چارچوبی تحلیلی برای بررسی موانع نوسازی به شمار آید؛ زیرا فرایند نوسازی در این کشور نه تنها با مشکلات ساختاری، بلکه با تقابل‌های فرهنگی و اجتماعی نیز مواجه است.

نظریه اشاعه نوآوری‌های اورت راجرز یکی از مهم‌ترین چارچوب‌ها برای تبیین پذیرش نوآوری‌ها در جوامع به شمار

می‌رود. بر اساس این نظریه، فرایند پذیرش نوآوری‌ها در پنج مرحله انجام می‌شود: آگاهی (دانش)، ترغیب، تصمیم‌گیری، به‌کارگیری و تأیید. در افغانستان، نبود آگاهی کافی از فواید نوآوری‌ها، ضعف در انتقال اطلاعات و بی‌اعتمادی نسبت به منابع خارجی مانع موفقیت در مرحله نخست (آگاهی) می‌شود. افزون بر این، نگرش‌های منفی نسبت به فرایندهای مدرنیزاسیون، به‌ویژه در مناطق روستایی و قبیله‌ای، به دلیل تضادهای فرهنگی، مذهبی و سیاسی، مانع پذیرش نوآوری‌ها در مراحل ترغیب و تصمیم‌گیری می‌گردد. به‌طور کلی، ضعف در پذیرش نوآوری‌ها در افغانستان را می‌توان ناشی از مشکلات اساسی در هر پنج مرحله دانست (Rogers, Singhal, & Quinlan, 2014).

همچنین نظریه اشاعه نوآوری‌های اورت راجرز یکی از مهم‌ترین چارچوب‌های تبیین پذیرش نوآوری‌ها در یک جامعه است. طبق این نظریه، پذیرش نوآوری‌ها در پنج مرحله انجام می‌شود: آگاهی (دانش)، ترغیب، تصمیم‌گیری، به‌کارگیری و تأیید (Rogers, Singhal, & Quinlan, 2014). در افغانستان، عدم آگاهی کافی از فواید نوآوری‌ها، مشکلات در انتقال اطلاعات و بی‌اعتمادی نسبت به منابع خارجی مانع از موفقیت در مرحله اول (آگاهی) می‌شود. علاوه بر این، نگرش‌های منفی نسبت به فرایندهای مدرنیزاسیون به‌ویژه در مناطق روستایی و قبیله‌ای، به علت تضادهای فرهنگی، مذهبی و سیاسی، مانع از پذیرش نوآوری‌ها در مرحله ترغیب و تصمیم‌گیری می‌گردد به‌طور کلی، ضعف در پذیرش نوآوری‌ها در افغانستان را می‌توان ناشی از مشکلات اساسی در این پنج مرحله دانست. راجرز پنج ویژگی اساسی را برای پذیرش نوآوری‌ها معرفی کرده است: مزیت نسبی، سازگاری، پیچیدگی، سنجش‌پذیری و مشاهده‌پذیری. در افغانستان، بسیاری از نوآوری‌ها از منظر مزیت نسبی برای مردم جذابیت نداشته‌اند. سنت‌ها و باورهای فرهنگی عمیق در جامعه، بسیاری از نوآوری‌ها را ناسازگار با نیازها و ارزش‌های موجود تلقی می‌کنند. پیچیدگی بالای نوآوری‌ها و

ناتوانی در ارزیابی دقیق آن‌ها پیش از اجرا نیز از موانع عمده پذیرش نوآوری‌ها در این کشور به شمار می‌رود. در نتیجه، بسیاری از پروژه‌ها به دلیل عدم تطابق با ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی مردم و همچنین فقدان ارزیابی‌های علمی و تجربی با شکست مواجه شده‌اند. (Rogers, Singhal, & Quinlan, 2014).

نظریه نزاع‌های قومی در افغانستان، که از ویژگی‌های برجسته ساختار اجتماعی این کشور به شمار می‌رود، موانع قابل توجهی در مسیر موفقیت فرایندهای مدرنیزاسیون ایجاد کرده است. ساختار قبیله‌ای افغانستان با روابط پیچیده و سلسله‌مراتبی مبتنی بر وفاداری‌های قبیله‌ای، فرایندهای مدرنیزاسیون را در تقابل با این ساختارهای اجتماعی قرار می‌دهد. در این زمینه، برنامه‌های نوسازی غالباً به‌صورت بالا به پایین اجرا شده‌اند و بسیاری از رهبران محلی، که نقش برجسته‌ای در جوامع خود دارند، در برابر تغییرات مقاومت جدی نشان داده‌اند. این مقاومت، ناشی از ترس نسبت به تهدید هویت و ارزش‌های قبیله‌ای و اجتماعی، مانع پذیرش نوآوری‌ها گردیده است. (Sajadi, 2001). نزاع‌های قومی و درگیری‌های داخلی که به‌شدت بر جامعه افغانستان تأثیر گذاشته‌اند، موجب بی‌ثباتی سیاسی و اجتماعی شده و در نهایت به شکست برنامه‌های مدرنیزاسیون انجامیده‌اند. این درگیری‌ها نه تنها منابع مالی و زیرساخت‌ها را هدر داده‌اند، بلکه اعتماد و همکاری میان اقوام مختلف افغانستان را نیز تضعیف کرده‌اند. در شرایطی که بسیاری از گروه‌ها با مسائل امنیتی و دغدغه‌های بقا مواجه‌اند، فرایندهای توسعه و مدرنیزاسیون به اولویت‌های پایین‌تر تنزل یافته‌اند. (Firozi et al, 2023). با این حال، بسیاری از برنامه‌های مدرنیزاسیون در افغانستان بر اساس اولویت‌های جهانی و بین‌المللی طراحی شده‌اند، نه بر پایه نیازهای واقعی و محلی مردم این کشور. این عدم هم‌راستایی موجب شده است که بسیاری از پروژه‌های توسعه‌ای در برابر مقاومت‌های فرهنگی و اجتماعی مردم با شکست مواجه شوند. به‌ویژه در جوامع قبیله‌ای، که دارای هنجارها و

اولویت‌های خاص خود هستند، این ناهماهنگی‌ها سبب شده است بسیاری از نوآوری‌ها و برنامه‌ها نتوانند به‌طور مؤثر در بهبود وضعیت زندگی مردم نقش ایفا کنند.

در نهایت، نظریه‌های پسااستعماری، به‌ویژه در تحلیل تأثیرات فرهنگی و اجتماعی استعمار و ایدئولوژی‌های امپریالیستی، می‌توانند به درک موانع مدرنیزاسیون در افغانستان کمک کنند. افغانستان به‌عنوان کشوری که تحت تأثیر استعمار و نفوذ خارجی قرار داشته، با چالش‌های هویتی جدی روبه‌رو است. بسیاری از فرایندهای مدرنیزاسیون در این کشور به دلیل برجسب «غربی» و به‌ویژه در شرایط پس از جنگ‌های داخلی، با مقاومت‌های هویتی و فرهنگی مواجه شده‌اند. مطالعات پسااستعماری تأکید می‌کنند که هرگونه تلاش برای نوسازی باید به نیازهای محلی، ارزش‌ها و هویت‌های فرهنگی مردم افغانستان توجه داشته باشد تا این برنامه‌ها با شکست روبه‌رو نشوند (So, 2018).

روش‌شناسی تحقیق

این پژوهش با هدف تحلیل موانع فرهنگی- اجتماعی مدرنیزاسیون در افغانستان از منظر تاریخی انجام شده است. با توجه به ماهیت و هدف تحقیق، این مطالعه از نوع تحلیل تاریخی است؛ زیرا تمرکز آن بر بررسی و تحلیل عواملی است که در فرایند مدرنیزاسیون افغانستان مانع ایجاد کرده‌اند. از نظر هدف، این تحقیق توسعه‌ای محسوب می‌شود، چرا که به تحلیل پیچیدگی‌ها و تحولات فرهنگی، اجتماعی و سیاسی می‌پردازد که روند مدرنیزاسیون در افغانستان را تحت تأثیر قرار داده‌اند. از لحاظ وسعت، این پژوهش پهنانگر است؛ زیرا تلاش شده است متغیرهای فرهنگی و اجتماعی مختلف در بستر زمانی تاریخ معاصر افغانستان بررسی شوند. این متغیرها شامل عناصر فرهنگی، اعتقادی، نظام‌های اجتماعی و هنجارهای اجتماعی هستند که در تاریخ معاصر افغانستان به‌عنوان موانع اصلی در برابر مدرنیزاسیون عمل کرده‌اند. برای درک ابعاد مختلف این موانع، منابع متنوعی همچون اسناد تاریخی، مقالات،

کتاب‌ها، گزارش‌ها و تحلیل‌های کارشناسی مورد استفاده قرار گرفته‌اند. جامعه آماری این پژوهش شامل منابع و مطالعات مرتبط با تاریخ معاصر افغانستان است که به‌ویژه بر تحولات اجتماعی، فرهنگی و سیاسی از ابتدای قرن بیستم تاکنون تمرکز دارند. این منابع شامل اسناد تاریخی، مقالات، گزارش‌های رسمی و غیررسمی، خاطرات و تحلیل‌های مختلف درباره موانع فرهنگی- اجتماعی مدرنیزاسیون هستند. در فرایند گردآوری داده‌ها، این تحقیق از روش فیش‌برداری و تحلیل منابع اسنادی بهره برده است. داده‌ها با جست‌وجو و استخراج اطلاعات از کتاب‌ها، مقالات، گزارش‌ها و اسناد دولتی و غیردولتی به‌طور دقیق ثبت و کدگذاری شدند. در مرحله تحلیل داده‌ها، پژوهش حاضر از روش تحلیل مقوله‌ای استفاده کرده است. پس از دسته‌بندی داده‌ها، مقولات در چارچوب مفهومی تحقیق قرار گرفتند تا تحلیل‌های عمیق‌تری از روندهای تاریخی و موانع فرهنگی- اجتماعی مدرنیزاسیون ارائه شود.

مدرنیزاسیون دوره امانی و موانع آن

امان‌الله خان در راستای مدرنیزاسیون افغانستان، اقدامات مهمی در حوزه‌های مختلف انجام داد. یکی از نخستین اصلاحات او لغو برده‌داری و کار اجباری بود؛ اقدامی که با هدف کاهش نفوذ خوانین و ایجاد عدالت اجتماعی صورت گرفت. این اصلاحات، گرچه گامی اساسی در جهت تأمین حقوق انسانی محسوب می‌شد، اما در جامعه‌ای که به نیروی بردگان وابسته بود، با مقاومت‌های جدی روبه‌رو گردید (Rasouli, 2017). در حوزه فرهنگی، تأسیس مکاتب مدرن و اجباری کردن آموزش از مهم‌ترین اقدامات امان‌الله خان به شمار می‌رفت. او با استخدام معلمان خارجی و تدوین نظام آموزشی جدید، تلاش کرد نسل تازه‌ای از شهروندان آگاه را پرورش دهد. همچنین، تصویب قانون اساسی و اعلام نظام مشروطه اصولی چون تفکیک قوا و آزادی‌های مدنی را مطرح ساخت؛ اقدامی که با هدف ایجاد حکومتی قانون‌محور و فاصله گرفتن از استبداد انجام شد (Monib, 2024). از سوی دیگر، گسترش رسانه‌ها و

مطبوعات نیز از جمله تلاش‌های فرهنگی این دوره به شمار می‌رفت. امان‌الله خان با تأسیس نشریات و ترویج فرهنگ نوین، کوشید جامعه را با اندیشه‌های مدرن آشنا سازد. در همین راستا، تغییر در پوشش و سبک زندگی نیز از اقدامات او بود که به دلیل سرعت اجرا و فشار اجتماعی، با مخالفت‌های جدی اقشار سنت‌گرا روبه‌رو شد (Jalali, 2024). در کنار اصلاحات اجتماعی و فرهنگی، اقدامات اقتصادی همچون تأسیس کارخانه‌ها، بهبود زیرساخت‌ها و تلاش برای دستیابی به استقلال صنعتی نیز صورت گرفت. همچنین، سفرهای بین‌المللی امان‌الله خان با هدف معرفی افغانستان مدرن و بهره‌گیری از دستاوردهای کشورهای غربی، بخشی مهم از سیاست‌های او را تشکیل می‌داد (Sasanpour & Dorosti, 2011). با این همه، تلاش‌ها و فرایندهای مدرنیزاسیون در افغانستان با موانع فرهنگی - اجتماعی متعددی مواجه شدند. این موانع نه تنها به توقف اصلاحات و سلطه عناصر سنتی - قبیله‌ای انجامید، بلکه سقوط نظام امانی و فرار امان‌الله خان را نیز در پی داشت. یکی از موانع اساسی در برابر اصلاحات او، رویکرد مبتنی بر ناسیونالیسم قومی بود. تأکید بر وحدت ملی و هویت «افغان» در میان اقوام مختلف احساس تهدید ایجاد کرد و به جای انسجام اجتماعی، موجب شکاف‌های تازه گردید. افزون بر این، تقلید سطحی از مدرنیته غربی بدون توجه به زیرساخت‌های فرهنگی و اجتماعی، اصلاحات را از حمایت عمومی محروم ساخت و آن را سطحی و ناپایدار جلوه داد. (Andishmand, 2014).

از سوی دیگر، بیرونی بودن اصلاحات - یعنی اجرای تغییرات بدون توجه به نیازهای واقعی جامعه - سبب مقاومت گسترده شد. مردم این اصلاحات را تهدیدی برای سنت‌ها و ارزش‌های بومی خود تلقی می‌کردند. افزون بر این، نادیده گرفتن اقتدار سنتی سران قبایل و رهبران محلی واکنش شدید آنان را علیه دولت برانگیخت، زیرا اصلاحات ساختارهای قدرت قبیله‌ای را تضعیف می‌کرد (Rasouli, 2016). یکی دیگر از موانع جدی، مخالفت شدید علما و

روحانیون بود. اصلاحاتی همچون تغییر در پوشش و آزادی زنان با مقاومت مذهبی روبه‌رو شد، زیرا این تغییرات از سوی آنان برخلاف ارزش‌های اسلامی تلقی می‌گردید. افزون بر این، ناآگاهی شاه و مشاورانش از واقعیت‌های اجتماعی و فرهنگی جامعه موجب شد اصلاحات عمدتاً به نخبگان شهری محدود شود و اقشار روستایی و سنت‌گرا نادیده گرفته شوند. (Monib, 2024).

در کنار عوامل داخلی، دخالت قدرت‌های خارجی - به‌ویژه نفوذ بریتانیا در مرزهای شرقی - نقش مهمی در شکست اصلاحات ایفا کرد. بریتانیا با حمایت از مخالفان امان‌الله خان، بحران‌های داخلی را تشدید نمود و زمینه فروپاشی اصلاحات را فراهم ساخت (Sasanpour & Dorosti, 2011). علاوه بر این، نبود نهادهای پایدار برای اجرای اصلاحات، باعث شد تغییرات فرهنگی و اجتماعی عمق نیابد و به سرعت با مقاومت عمومی روبه‌رو شود (Andishmand, 2014). همچنین، فقر اقتصادی و وابستگی دولت به کمک‌های خارجی مانعی جدی در برابر مدرنیزاسیون به شمار می‌رفت. بسیاری از مردم به دلیل مشکلات معیشتی توان پذیرش اصلاحات را نداشتند و نبود یک طبقه متوسط توسعه‌یافته، فرایند نوسازی را دشوارتر می‌کرد. افزون بر این، انزوای استراتژیک افغانستان و فقدان همکاری اقتصادی با سایر کشورها منابع مالی دولت را محدود ساخت و اجرای اصلاحات را با دشواری‌های بیشتری روبه‌رو کرد (Gregoryian, 1988). در نهایت، سرعت بالای اصلاحات بدون توجه به شرایط اجتماعی و نارضایتی گروه‌های قدرتمند، به مقاومت‌های گسترده انجامید. شورش‌های سنت‌گرایان در سال ۱۹۲۹ نشان داد که اصلاحات بدون حمایت مردمی و پشتوانه نهادهای قوی، پایدار نخواهد بود. این عوامل در نهایت موجب سقوط دولت امان‌الله خان و ناکامی تلاش‌های مدرنیزاسیون او گردید (Rasouli, 2016).

مدرنیزاسیون دوره ظاهرخانی و موانع آن

دوره سلطنت ظاهرشاه (۱۹۳۳-۱۹۷۳)، به‌ویژه دهه ۱۹۶۰، به‌عنوان یکی از دوره‌های کلیدی در مدرنیزاسیون افغانستان شناخته می‌شود. این دوران، که به «دهه دموکراسی» شهرت دارد، با ثبات نسبی سیاسی و آغاز اصلاحات گسترده اجتماعی و فرهنگی همراه بود. از مهم‌ترین اقدامات این دوره، تدوین قانون اساسی ۱۹۶۴ بود که با ایجاد پارلمان و کاهش تمرکز قدرت، زمینه مشارکت عمومی را فراهم ساخت (Farhang, 1992). تحولات آموزشی نیز از دیگر اقدامات مهم این دوره به شمار می‌رفت. تأسیس مدارس مدرن، به‌ویژه برای دختران، و گسترش آموزش عالی با ایجاد دانشگاه کابل، موجب ارتقای سطح سواد و پرورش نخبگان گردید (Gregoryian, 1988). در عرصه سیاسی، ظاهرشاه فعالیت احزاب و رسانه‌ها را گسترش داد و با حمایت از آزادی مطبوعات، زمینه بحث‌های اجتماعی و فرهنگی را فراهم کرد (Rawan Farhadi, 2008).

توسعه زیرساخت‌های فرهنگی نیز از دیگر تلاش‌ها برای مدرنیزاسیون در این دوره به شمار می‌رفت. ایجاد مراکز فرهنگی و هنری، علاوه بر ترویج هنرهای مدرن، به تقویت هویت ملی کمک کرد. در حوزه اجتماعی، اصلاحات مربوط به زنان با گسترش آموزش و اشتغال، جایگاه آنان را در جامعه ارتقا داد؛ هرچند این تغییرات با مقاومت جدی سنت‌گرایان روبه‌رو شد (Eslami & Rahimi, 2024). بهبود ارتباطات و حمل‌ونقل نیز با تسهیل ارتباط بین مناطق مختلف، به تبادل ایده‌های مدرن کمک کرد (Gregoryian, 1988). در مجموع، دوره سلطنت ظاهرشاه را می‌توان نقطه عطفی در مدرنیزاسیون اجتماعی و فرهنگی افغانستان دانست. هرچند این اصلاحات به دلیل محدودیت‌های ساختاری و مقاومت‌های داخلی به ثمر کامل نرسید، اما بنیان‌های مهمی برای توسعه آینده کشور فراهم گردید.

این دوره نیز با موانع و چالش‌هایی در مسیر تحقق و نهادینه‌شدن فرایندهای مدرنیزاسیون همراه بود. از یک سو،

ساختارهای سنتی قبیله‌ای و اجتماعی مانع پذیرش مفاهیم مدرن همچون دموکراسی و آزادی‌های مدنی گردیدند (Anin, 2005). همچنین، فقر اقتصادی و بحران‌های مکرر، از جمله خشکسالی‌های دهه ۱۹۶۰، انگیزه حمایت از اصلاحات را کاهش داد و زمینه را برای مخالفت‌های سیاسی فراهم کرد (Barfield, 2010). در کنار اینها پایین بودن سطح سواد و آگاهی عمومی نیز اجرای اصلاحات را دشوار کرد، زیرا بسیاری از مردم توان درک و پذیرش تغییرات نوگرایانه را نداشتند (Eslami & Rahimi, 2024). از سوی دیگر، ساختار قدرت سنتی و نفوذ اربابان محلی، که از اصلاحات احساس خطر می‌کردند، به مقابله با تغییرات پرداختند (Anin, 2005). گروه‌های مذهبی و سنت‌گرا، با تبلیغات منفی، اصلاحات را تهدیدی علیه دین و فرهنگ معرفی کردند و موجب کاهش حمایت مردمی از این تغییرات شدند (Barfield, 2010). همچنین، فقدان نهادهای مستقل و ضعف در نهادسازی باعث شد اصلاحات به جای اینکه از دل جامعه شکل بگیرند، از بالا تحمیل شوند و در نتیجه مشروعیت خود را از دست بدهند (Gregoryian, 1988). تعارض میان نخبگان نوگرا و سنت‌گرایان نیز موجب تنش‌های سیاسی شد و به جای همکاری، اختلافات را تشدید کرد (Anin, 2005). در کنار این عوامل، دخالت‌های خارجی، به‌ویژه در فضای رقابت جنگ سرد، از طریق حمایت از مخالفان و اعمال فشارهای سیاسی، اجرای اصلاحات را دشوارتر کرد (Barfield, 2010). با این همه، رویکرد تدریجی اما ناکارآمد ظاهرشاه در اجرای اصلاحات، بدون داشتن برنامه‌ای جامع و بلندمدت، موجب تضعیف تغییرات شد و نارضایتی عمومی را افزایش داد. در نهایت، کودتای ۱۹۷۳ و سقوط سلطنت، فرایند اصلاحات را متوقف کرد و افغانستان را وارد دوره‌ای از ناآرامی‌های سیاسی و اجتماعی کرد. به طور کلی، ترکیبی از موانع داخلی (فقر، بی‌سوادی، ساختارهای سنتی، عدم اجماع نخبگان) و عوامل خارجی (دخالت‌های بین‌المللی، رقابت‌های جنگ

سرد) باعث شکست مدرنیزاسیون در این دوره شد و کشور را بار دیگر درگیر بحران‌های ناشی از این ناکامی کرد.

مدرنیزاسیون دوره جمهوریت اخیر (۲۰۲۱-۲۰۰۱) و موانع آن

پس از سه دهه جنگ، موافقت‌نامه بُن (۲۰۰۱) زمینه‌ساز تشکیل دولت جدید و ایجاد ساختارهای دموکراتیک در افغانستان گردید. این توافق، افزون بر پایان دادن به جنگ‌های داخلی، مسیر را برای شکل‌گیری حکومتی مشارکتی و چندقومیتی هموار ساخت و به رسمیت شناختن حقوق اقوام و هویت ملی جدید را در دستور کار قرار داد ([Eslami & Rahimi, 2024](#)). جامعه جهانی، به‌ویژه ایالات متحده، تلاش کرد از طریق جهادزدایی و کاهش نفوذ گروه‌های مذهبی، ارزش‌های سکولار و لیبرال را ترویج کند. برنامه‌های بین‌المللی بر بهبود حقوق بشر، گسترش آموزش، ارتقای بهداشت و حمایت از زنان تمرکز داشتند. با این حال، تعصبات فرهنگی و ساختار مردسالارانه مانع از نهادینه‌شدن بسیاری از این اصلاحات گردید. حقوق زنان یکی از محورهای اصلی اصلاحات بود؛ تأسیس وزارت زنان، مشارکت آنان در لویه‌جرگه‌ها و مجلس نمایندگان، و افزایش حضور اجتماعی زنان، نشانه‌های تحول در جایگاه آنان محسوب می‌شد. با وجود این، موانع فرهنگی و اجتماعی همچنان چالش‌های بزرگی در مسیر تحقق برابری جنسیتی ایجاد کردند ([Farzam, 2023](#)). در کنار این اصلاحات، جامعه مدنی افغانستان نیز تقویت گردید. نهادهای غیردولتی و آزادی‌های مدنی گسترش یافتند و به‌تدریج وابستگی جامعه به ساختارهای سنتی قدرت کاهش پیدا کرد. تصویب قانون اساسی جدید (۲۰۰۴)، برگزاری انتخابات ریاست‌جمهوری و پارلمانی (۲۰۰۴-۲۰۰۵)، و تلاش برای ایجاد حکومتی دموکراتیک از دیگر اقدامات مهم این دوره به شمار می‌رفتند ([Safari, 2010](#)). افغانستان در این دوره از یک کشور منزوی به عضوی فعال در جامعه بین‌المللی تبدیل گردید. دریافت کمک‌های جهانی، پایبندی به حقوق بشر و گسترش تعاملات دیپلماتیک، جایگاه این کشور را در عرصه بین‌المللی تقویت کرد ([Farzam, 2023](#)).

با وجود پیشرفت‌های اجتماعی و فرهنگی، چالش‌های ساختاری، سنت‌های ریشه‌دار و تحولات سیاسی مانع از پایداری بسیاری از این اصلاحات گردید. با این همه، در دوره جمهوری (۲۰۰۱-۲۰۲۱) نیز فرایندهای مدرنیزاسیون به دلایل گوناگون با شکست مواجه شد. یکی از مهم‌ترین عوامل، تقلب گسترده در انتخابات ریاست‌جمهوری سال‌های ۲۰۰۹، ۲۰۱۴ و ۲۰۱۸ بود که اعتماد عمومی به نهادهای دموکراتیک را کاهش داد و مشروعیت دولت‌ها را تضعیف کرد ([Monib, 2024](#)). ضعف در اصلاحات انتخاباتی و عدم مشارکت واقعی اقوام مختلف در قدرت موجب شد دولت‌های منتخب نتوانند نماینده همه گروه‌های اجتماعی افغانستان باشند و کشور همچنان از دستیابی به یک نظام دموکراتیک پایدار محروم بماند. یکی دیگر از عوامل مهم شکست مدرنیزاسیون، نبود مشارکت عادلانه اقوام در ساختارهای حکومتی بود. پس از سقوط طالبان، حکومت مرکزی عمدتاً در اختیار گروه‌های خاصی قرار گرفت که بیش از یک یا دو قوم اصلی کشور را نمایندگی نمی‌کردند. این وضعیت نارضایتی شدید در میان اقوام هزاره، تاجیک و ازبک را برانگیخت و تلاش‌های ملت‌سازی را با چالش جدی مواجه ساخت. عامل دیگر، نفوذ گسترده کشورهای خارجی در امور داخلی افغانستان بود. بسیاری از نهادهای جامعه مدنی، احزاب سیاسی و رسانه‌ها به دلیل وابستگی به کمک‌های خارجی استقلال خود را از دست دادند و عملاً به مجریان برنامه‌های قدرت‌های بین‌المللی تبدیل شدند ([Firozi et al, 2023](#)). این وضعیت موجب شد که فرهنگ سیاسی مدرن و دموکراسی واقعی در کشور نهادینه نگردد. فساد گسترده در دولت و نهادهای مختلف افغانستان نیز یکی دیگر از موانع اصلی مدرنیزاسیون به شمار می‌رفت. بسیاری از پروژه‌های توسعه‌ای به دلیل فساد مالی و اداری ناتمام باقی ماندند و منابع دولتی و کمک‌های خارجی به‌طور نادرست مصرف شدند ([International Organization for Corruption Assessment, 2020](#)). فساد چنان در جامعه افغانستان نهادینه شده بود

که به هنجاری پذیرفته شده تبدیل شد و دولت را از ایجاد اصلاحات بنیادی بازداشت.

ساختار قبیله‌ای نیز تأثیر قابل توجهی بر شکست فرایندهای مدرنیزاسیون داشت. با وجود تلاش‌ها برای ترویج دموکراسی، سنت‌های قبیله‌ای همچنان بر روابط سیاسی و اجتماعی حاکم بود و این امر مانع از شکل‌گیری دولت ملی و مدرن گردید. افزون بر این، توافقات خارجی - به‌ویژه توافق آمریکا با طالبان در سال ۲۰۲۰ موجب تضعیف دولت مرکزی و سقوط سریع نظام جمهوری در سال ۲۰۲۱ شد. از دیگر چالش‌های اساسی، بحران هویت ملی و نبود انسجام قومی بود. با وجود تلاش‌های گوناگون برای ایجاد یک هویت ملی مشترک، افغانستان همچنان درگیر شکاف‌های قومی و هویتی باقی ماند. این فقدان انسجام سبب شد هیچ دولتی در تاریخ معاصر افغانستان نتواند حمایت همه گروه‌های اجتماعی را جلب کند و کشور همواره با بی‌ثباتی سیاسی مواجه باشد (Firozi et al, 2023). در نهایت، ناتوانی در ایجاد نهادهای حکومتی پایدار و مستقل، ضعف در مدیریت بحران‌های امنیتی، اقتصادی و اجتماعی، و تداوم رقابت‌های قومی موجب شد فرایندهای مدرنیزاسیون به سرانجام مطلوبی نرسد. ساختار قبیله‌ای و تمرکز قدرت در دست یک قوم خاص، همراه با رقابت‌های قومی و فقدان فرهنگ مشارکتی، چالش‌های اساسی برای دولت‌سازی مدرن در افغانستان برجای گذاشته است (Pamirzad, 2024). این مسائل همچنان در آینده سیاسی این کشور تأثیرگذار خواهند بود.

بحث و بررسی

مدرنیزاسیون در افغانستان طی سه دوره امانی، ظاهرشاهی و جمهوری اخیر با تلاش‌های گسترده‌ای همراه بود، اما موانع متعددی از جمله سنت‌های قبیله‌ای، مخالفت گروه‌های مذهبی و فشارهای خارجی مانع از تحقق پایدار آن گردید. در دوره امان‌الله خان، اصلاحات فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی با هدف کاهش نفوذ سنت‌گرایان و توسعه نهادهای مدرن اجرا شد، اما مقاومت گسترده داخلی،

رویکرد سطحی به مدرنیته و مخالفت روحانیون و سران قبایل سقوط حکومت او را در پی داشت. دخالت بریتانیا، نبود حمایت مردمی و فقدان نهادهای پایدار نیز از دیگر عوامل ناکامی اصلاحات در این دوره بود.

دوره ظاهرشاه با اصلاحات تدریجی‌تری همراه بود که بر توسعه آموزش، گسترش آزادی‌های مدنی و تقویت نهادهای دموکراتیک تمرکز داشت. تصویب قانون اساسی ۱۹۶۴ و بهبود وضعیت زنان از جمله دستاوردهای این دوره به شمار می‌رفت. با این حال، محدودیت‌های ساختاری، ضعف نهادسازی، فقر گسترده و فشارهای خارجی مانع از تحقق کامل اصلاحات شدند. رقابت‌های سیاسی میان نخبگان سنت‌گرا و اصلاح‌طلب، همراه با مخالفت گروه‌های مذهبی، موجب شد اصلاحات سطحی باقی بماند و در نهایت کودتای ۱۹۷۳ سقوط سلطنت و توقف روند مدرنیزاسیون را رقم زد.

در دوره جمهوری اخیر (۲۰۰۱-۲۰۲۱)، اصلاحات با حمایت جامعه جهانی و تدوین قانون اساسی جدید پیگیری شد. تأکید بر دموکراسی، حقوق زنان و گسترش آموزش از نقاط قوت این دوره بود. با وجود این، فساد گسترده، تقلب در انتخابات، وابستگی بیش از حد به کمک‌های خارجی و استمرار رقابت‌های قومی اعتماد عمومی را کاهش داد و اصلاحات را ناکام ساخت. توافق آمریکا با طالبان در سال ۲۰۲۰ و نبود انسجام ملی نیز سقوط دولت جمهوری در ۲۰۲۱ را تسریع کرد. در مجموع، موانع فرهنگی، سیاسی و بین‌المللی موجب شدند هیچ‌یک از این سه دوره به مدرنیزاسیونی پایدار در افغانستان منجر نشوند. برای تحلیل این ناکامی‌ها می‌توان مشاهده کرد که تلاش‌های سه دوره تاریخی - امانی، ظاهرشاهی و جمهوری اخیر (۲۰۰۱-۲۰۲۱) - همواره با موانع ساختاری، اجتماعی و فرهنگی روبه‌رو بوده‌اند. در هر سه دوره، بحران ملت‌سازی به‌عنوان یک متغیر کلان مانع جدی مدرنیزاسیون گردید. براساس نظریات جامعه‌شناسان و اندیشمندان علوم سیاسی، ملت‌سازی فرایندی پیچیده است که نیازمند توسعه هم‌زمان اقتصادی،

اجتماعی، فرهنگی و سیاسی می‌باشد (Ahmadi & Esmaeilzadeh, 2014). بررسی این دوره‌ها نشان می‌دهد که هرچند تلاش‌هایی برای ایجاد دولت مدرن و ملت واحد صورت گرفته است، اما ساختارهای سنتی، شکاف‌های قومی، فقدان نهادهای دموکراتیک پایدار و مداخلات خارجی مانع تحقق این فرایند گردیدند. دوره امانی نخستین گام جدی در مسیر مدرنیزاسیون بود که به دلیل ملت‌سازی قوم‌محورانه ناکام ماند. هرچند امان‌الله خان با اصلاحات قانونی، توسعه زیرساخت‌ها و تغییرات فرهنگی تلاش کرد افغانستان را به سوی یک دولت-ملت مدرن سوق دهد، اما این اصلاحات به دلیل مقاومت‌های داخلی و ضعف در نهادسازی پایدار به نتیجه مطلوب نرسید (Rasouli, 2017: 80). مقاومت سنت‌گرایان، نهادهای مذهبی و نیروهای قبیله‌ای، در کنار فقدان توسعه اقتصادی، مانع از موفقیت این اصلاحات گردید. به بیان دیگر، این دوره نشان داد که بدون تحول اقتصادی و همراهی نهادهای اجتماعی، امکان ملت‌سازی - آن هم بر محور یک قوم - وجود ندارد. از سوی دیگر، در دوره ظاهرشاه، به‌ویژه در دهه دموکراسی (۱۳۴۳-۱۳۵۲)، افغانستان شاهد تلاش‌هایی برای نهادسازی و افزایش مشارکت سیاسی بود (Andishmand, 2014: 71). در این دوره، ایجاد پارلمان، تصویب قانون اساسی جدید و توسعه جامعه مدنی برخی از مؤلفه‌های دولت-ملت مدرن را شکل دادند. با این حال، کودتای محمد داوودخان و بازگشت اقتدارگرایی موجب شد این اصلاحات نیمه‌کاره باقی بمانند. از منظر نظریه‌های ملت‌سازی، شکست این اصلاحات ناشی از نبود توافق جمعی بر سر نمادهای ملی، شکاف‌های قومی - فرهنگی و عدم توازن میان ساختارهای سنتی و مدرن بود (Kazemi & Ebrahimi, 2018). در دوره جمهوری اخیر (۲۰۰۱-۲۰۲۱)، افغانستان نیز به سوی ایجاد یک دولت دموکراتیک و فرایند ملت‌سازی گام برداشت. تصویب قانون اساسی جدید، برگزاری انتخابات، توسعه نهادهای مدنی و حمایت از آزادی بیان، امیدها را برای

شکل‌گیری یک نظام مدرن زنده کرد. (Aminian and Karimi Ghahroudy, 2012). این تلاش‌ها نیز به دلیل فساد گسترده، ساختار قومی. قبیله‌ای، انتخابات‌های آکنده از تقلب، مداخلات خارجی و نبود اجماع بر سر هویت ملی با شکست مواجه شدند. سقوط جمهوری و بازگشت طالبان در سال ۱۴۰۰ نشان داد که ملت‌سازی و مدرنیزاسیون بدون نهادینه‌سازی ارزش‌های دموکراتیک، توسعه اقتصادی و همبستگی اجتماعی پایدار نمی‌ماند. در مجموع، ناکامی در ملت‌سازی افغانستان ریشه در عوامل متعددی دارد که می‌توان آن‌ها را در قالب نبود تفاهم نمادی، ساختارهای قبیله‌ای، فقدان توسعه اقتصادی و اقتدارگرایی بررسی کرد. همان‌گونه که نظریه‌پردازانی چون «کارل دویچ»، «رینهارد بندیکس» و «ساموئل هانتینگتون» مطرح کرده‌اند، ملت‌سازی نیازمند یکپارچه‌سازی فرهنگی، توسعه زیرساخت‌های آموزشی و افزایش مشارکت سیاسی است (Sardarnia and Hooseini, 2014). اما در افغانستان، این فرایند همواره ناقص و ناپایدار بوده و هر تلاش برای نوسازی با موجی از مقاومت سنتی، مداخله خارجی و ناکارآمدی داخلی به عقب رانده شده است. در کنار بحران ملت‌سازی که از عوامل اصلی شکست فرایندهای مدرنیزاسیون تلقی می‌شود، نابرابری‌های قومی، آموزشی، جنسیتی، زبانی، مذهبی و منطقه‌ای نیز به عنوان موانع کلیدی در مسیر مدرنیزاسیون در سه دوره تاریخی بررسی شده (امانی، ظاهرشاهی و جمهوری ۲۰۰۱-۲۰۲۱) به‌گونه‌ای ساختاری تداوم یافته و حتی در برخی مقاطع تشدید شده‌اند. در هر سه دوره، تلاش‌هایی برای نوسازی ساختار سیاسی، اجتماعی و اقتصادی صورت گرفت، اما این نابرابری‌های درهم‌تنیده مانع دستیابی به نتایج مطلوب و پایداری اصلاحات شدند. نابرابری قومی، که ریشه در گذشته تاریخی افغانستان دارد، یکی از بزرگ‌ترین موانع مدرنیزاسیون بوده است. از دوره عبدالرحمن خان تا جمهوری اخیر، ساختار قدرت به‌گونه‌ای طراحی شد که اقوام خاصی در قدرت مسلط بودند و سایر اقوام از مشارکت سیاسی و

اقتصادی محروم ماندند. این محرومیت نه تنها در سطح کلان حکومتی، بلکه در توزیع خدمات عمومی، فرصت‌های آموزشی و حتی حقوق شهروندی انعکاس یافت. از سوی دیگر، نابرابری آموزشی به دلیل جنگ‌های مداوم، سنت‌های قبیله‌ای و فقر گسترده مانع دیگری در مسیر نوسازی محسوب می‌شود. در حالی که برخی مناطق و گروه‌های اجتماعی به فرصت‌های آموزشی دسترسی داشتند، دیگران - به‌ویژه زنان و اقوام حاشیه‌ای - از این حق محروم بودند. مطابق گزارش یونیسف در سال ۱۳۹۷، بیش از ۳٫۷ میلیون کودک از تحصیل بازمانده‌اند که این امر نقش مهمی در بازتولید فقر و تضعیف بنیان‌های توسعه داشته است.

در بُعد جنسیتی، اگرچه در دوره جمهوری تلاش‌هایی برای افزایش حضور زنان در ساختارهای اجتماعی و سیاسی انجام شد، اما این تغییرات عمیق و پایدار نبودند. این مسئله نشان می‌دهد که ساختارهای سنتی و مذهبی قوی‌تر از اصلاحات کوتاه‌مدت عمل کرده‌اند. با بازگشت طالبان به قدرت در ۲۰۲۱، این حقوق به سرعت از میان رفت و وضعیت به دوران پیش از جمهوری بازگشت.

نابرابری‌های زبانی و مذهبی نیز در تمامی این دوره‌ها، به‌ویژه در سیاست‌گذاری‌های دولتی، نقش بازدارنده‌ای ایفا کرده‌اند. رسمیت یافتن دو زبان پشتو و دری و بی‌توجهی به سایر زبان‌های اقوام، شکاف‌های اجتماعی را تشدید کرده است. همچنین، تبعیض مذهبی - به‌ویژه علیه شیعیان و پیروان ادیان دیگر - یکی از چالش‌های تاریخی بوده که بارها به خشونت‌های سیستماتیک منجر شده است.

از منظر منطقه‌ای، توزیع ناعادلانه منابع و امکانات نیز مانعی جدی برای توسعه متوازن بوده است. بسیاری از مناطق محروم، که عمدتاً اقوام غیرحاکم در آن‌ها سکونت داشتند، از خدمات زیربنایی محروم مانده و این امر چرخه فقر و نابرابری را تقویت کرده است.

در کنار متغیرهای کلانی چون بحران ملت‌سازی و نابرابری‌ها و بی‌عدالتی‌های ساختاری، بیرونی بودن فرایندهای مدرنیزاسیون نیز از عوامل اصلی شکست این

فرایندها به شمار می‌رود. دوره امانی نشان داد که نوسازی سریع، بدون توجه به ظرفیت‌های اجتماعی و مذهبی، نه تنها به پیشرفت نمی‌انجامد بلکه می‌تواند موجب مقاومت گسترده و سقوط حکومت گردد. ظاهرشاه، هرچند محتاطانه‌تر عمل کرد، اما ساختارهای قبیله‌ای و ضعف دولت مرکزی مانع تحقق کامل اصلاحات شدند (Rubin, 2002, p. 123). در دوره جمهوری اخیر نیز، علی‌رغم حمایت بین‌المللی، بنیادگرایی دینی، شکاف‌های اجتماعی و مقاومت نهادهای سنتی، به ناکامی مدرنیزاسیون انجامید (Pamirzad, 2024). در کنار عوامل کلان یادشده، ساختارهای قومی - قبیله‌ای نیز در شکست این فرایندها نقش مؤثری داشته است. نبود یک هویت ملی مشترک و ترجیح وفاداری‌های قومی بر منافع ملی از مهم‌ترین چالش‌های پیش‌روی مدرنیزاسیون در افغانستان بوده است. (Rubin, 2002, p. 56). علاوه بر این، نقش مذهب و نهادهای سنتی در مقاومت در برابر تغییرات اجتماعی و فرهنگی غیرقابل‌انکار است. روحانیون، جرگه‌های قبیله‌ای و دیگر نهادهای سنتی اصلاحات را تهدیدی برای نفوذ و اقتدار خود تلقی کرده و در برابر آن ایستادگی نموده‌اند (Pamirzad, 2024).

بنیادگرایی دینی و اقتدار نهادهای سنتی، در کنار عوامل کلان پیش‌تر ذکرشده، از دلایل اصلی و تاریخی شکست فرایندهای مدرنیزاسیون در افغانستان بوده‌اند. بنیادگرایی دینی در این کشور، به‌عنوان واکنشی به مدرنیزاسیون و جهانی‌شدن، ریشه‌های عمیقی در ساختارهای اجتماعی، فرهنگی و تاریخی دارد. عواملی چون جهاد علیه شوروی، تضاد سنت و مدرنیته در جامعه روستایی و شهری، و تأثیر انقلاب اسلامی ایران در رشد اسلام‌گرایی سیاسی، نقش مهمی در تقویت این جریان ایفا کرده‌اند. بنیادگرایان دینی با بهره‌گیری از فرهنگ قبیله‌ای، مخالفت با اصلاحات مدرن را تشدید کرده و روندهای مدرنیزاسیون را با چالش‌های جدی مواجه ساخته‌اند.

رفع نابرابری‌های اجتماعی، هرگونه تلاش برای مدرنیزاسیون محکوم به شکست خواهد بود.

در نهایت، تجربه تاریخی افغانستان نشان می‌دهد که مدرنیزاسیون بدون توجه به زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی و تاریخی محکوم به شکست است. موفقیت در این مسیر نیازمند رویکردی تدریجی، مشارکتی و بومی است که بتواند تعادل میان ارزش‌های سنتی و تغییرات مدرن را برقرار سازد؛ در غیر این صورت، همانند تجربیات گذشته، اصلاحات با شکست مواجه خواهد شد.

Refrence

Amani, Z. (2019). The wrong approach to peace-building in Afghanistan (Doctoral dissertation, Department of International Relations, Central European University, Budapest, Hungary).

Aminian, B. and Karimi Ghahroudy, M. (2012). American Strategy "State - Nation Building" in Afghanistan. *Journal of Political Knowledge*, 8(1), 69-97. doi: 10.30497/pk.2012.779

Andishmand, E. (2014). *State-nation-building in Afghanistan*. Saeed, Kabul. (In Persian).

Attai, Z., Jami, M., & Moheb, B. (2025). *Neopatrimonial Perspectives on Political Structures in Afghanistan: Power and Authority in Afghanistan: Rethinking Politics, Intervention and Rule*, 71.

Anin, Z. (2005). *Afghanistan in the twentieth century*. Tehran: Erfan Publishing. (In Persian).

Ahmadi, M. N., & Esmaeilzadeh, M. (2014). *Writings on Afghan democracy: Opportunities and challenges*. Kabul: Afghanistan Institute for Strategic Studies Publications. (In Persian).

Barfield, T. (2010). *Afghanistan: A Cultural and Political History*. Princeton University Press.

Beshiriyeh, H. (2003). *History of political thought in the 20th century*. Tehran: Nashr-e-Ney. (In Persian).

همچنین نهادهای سنتی، از جمله روحانیت، بزرگان قومی و جرگه‌ها، در برابر اصلاحات آموزشی، اجتماعی و اقتصادی مقاومت کرده‌اند. تلاش‌ها برای تغییر جایگاه زنان، اصلاحات قضایی و دگرگونی در ساختارهای اقتصادی با مخالفت گسترده این نهادها روبه‌رو شد. رسانه‌های سنتی نیز با روایت‌های فرهنگی، هویت قومی را تقویت کرده و مدرنیزاسیون را به‌عنوان تهدیدی خارجی معرفی کرده‌اند. در مجموع، بنیادگرایی دینی و نهادهای سنتی با ایجاد بحران‌های اجتماعی، تعمیق شکاف‌های قومی و مذهبی و جلوگیری از اصلاحات، مانعی اساسی در مسیر توسعه افغانستان بوده‌اند. این تحقیق تأکید می‌کند که درک دقیق این جریان‌ها و مواجهه مناسب با آنها برای موفقیت پروژه‌های مدرنیزاسیون و توسعه پایدار در افغانستان ضروری است.

نتیجه‌گیری

تلاش‌های مدرنیزاسیون در افغانستان همواره با موانع ساختاری عمیق مواجه بوده‌اند که ریشه در فرهنگ، سنت، مذهب و ساختارهای قومی دارند. بنیادگرایی دینی، که در واکنش به مدرنیته و جهانی‌شدن تقویت شده، یکی از مهم‌ترین عوامل مقاومت در برابر اصلاحات مدرن بوده است. این جریان، متکی بر ارزش‌های سنتی و تفاسیر سخت‌گیرانه از دین، در سه دوره تاریخی بررسی شده همواره مانعی جدی برای اصلاحات اجتماعی، اقتصادی و سیاسی محسوب شده است.

به‌طور کلی، ساختارهای سنتی، قومی و مذهبی، همراه با توزیع ناعادلانه قدرت و منابع، روند نوسازی را به‌طور مداوم تضعیف کرده‌اند. به‌رغم تلاش‌های صورت‌گرفته در هر سه دوره تاریخی، این موانع به‌صورت عمیق و ساختاری پابرجا بوده‌اند. برای عبور از این وضعیت، تغییرات بنیادین در ساختار قدرت، سیاست‌های آموزشی، برابری حقوقی و اقتصادی و اصلاح نگرش‌های اجتماعی ضروری است. با این حال، تجربه تاریخی نشان می‌دهد که تغییرات سطحی و روبنایی قادر به حل این بحران‌ها نبوده و بدون عزم ملی برای

<https://kuijis.edu.af/index.php/kuijis/article/view/111>

Pamirzad, Q. H. (2024). The intersection of pan-Islamism, nationalism, and modernism in Afghanistan's press in the independence era: A thematic content analysis of Aman-e-Afghan weekly. *QAULAN: Journal of Islamic Communication*, 5 (1), 86–103. <https://doi.org/10.21154/qaulan.v5i1.8699>

Rasouli, Y. (2017). *Tradition and secularism in Afghanistan*. Nabisht. (In Persian).

Rawan Farhadi, A. (2008). *Collected articles of Tarzi. (Compiled by A. Rawan Farhadi)*. Kabul: Institute of Diplomacy Publications, Ministry of Foreign Affairs of the Islamic Republic of Afghanistan. (In Persian).

Rogers, E. M., Singhal, A., & Quinlan, M. M. (2014). *Diffusion of innovations. In An integrated approach to communication theory and research* (pp. 432-448). Routledge.

Rubin, B.R. (2002). *The Fragmentation of Afghanistan*. Yale University Press.

Transparency International. (2020). *Corruption Perceptions Index Report*.

Sajadi, S. A. (2001). *Political sociology of Afghanistan (Ethnicity, religion, and government)*. Bustan, Qom. (In Persian).

Sardarnia, K. and Hooseini, S. M. (2014). Social challenges of modern state-building in Afghanistan. *World Politics*, 3(3), 37-63. (In Persian).

Shafiee, N. (2023). Strategic issues and trends in Afghanistan. *Middle East Studies*, 29(4), 98-110.

Suhrke, A. (2007). Reconstruction as modernisation: the 'post-conflict' project in Afghanistan. *Third World Quarterly*, 28(7), 1291-1308.

Safari, R. (2010). Short-term and long-term goals of the U.S. military invasion of Afghanistan. *Journal of Human Geography Research*, 2(3).

Sasanpour, S., & Dorosti A. (2011). Failure of Amanullah Khan's Reforms and Formation of Bacheh-Saqqa's Government in Afghanistan.

Côté, J. F. (2023). *Jeffrey Alexander and cultural sociology*. John Wiley & Sons.

Eslami, R., & Rahimi, W. (2024). The antagonistic conflict between tradition and modernity in Afghanistan and the violent outcome (1919–1929). *Central Eurasia Studies*, 17 (1), 27–52. <https://doi.org/10.22059/jcep.2024.372554.450201> (in Persian with English abstract)

Farhang, M. S. (1992). *Afghanistan in the last five centuries*. Tehran: Derakhshesh Publishing. (In Persian).

Farzam, F. (2023). *U.S. withdrawal and its regional consequences*. Tehran: Gaj-e-No. (In Persian).

Firozi, S. M. , Yousufi, F. , Afzali, N. A. and Basharat Rahamani,, M. B. (2023). Socio-cultural Contexts of Order and Security in Afghanistan. *The Fundamental and Applied Studies of the Islamic World*, 5(1), 105-128. [doi: 10.2203/FASIW.2023.344251.1159](https://doi.org/10.2203/FASIW.2023.344251.1159). (in Persian with English abstract)

Gregoryian, V. (1988). *The Emergence of Modern Afghanistan*. Stanford University Press.

Hashemi, S. H. (2022). A historical approach to identifying the factors of crisis and political disorder in contemporary Afghanistan. *Ma'rifat Farhangi Ejtemai (Cultural and Social Knowledge)*, 13(1), 53. (In Persian).

Jalali, B. (2024). Modernization in Afghanistan: 1905–1973. *Historical Yearbook*, 21 (XXI), 53–69.

Kazemi, K., & Ebrahimi, E. (2018). State-nation building in Afghanistan: Emphasizing the role of external factors. *Presented at the International Conference on Communications, Technology, and ...* (In Persian).

Leonid, G. (2013). State and socio-political crises in the process of modernization. *Social Evolution & History*, 12(2), 35-76. <https://doi.org/10.21237/C7clio3112323>

Monib, A. (2024). A historical look at the reforms of Amir Amanullah Khan. *Kunduz University International Journal of Islamic Studies and Social Sciences*, 149–164.

Research center for Islamic History, 3 (8): 103-124

URL: <http://journal.pte.ac.ir/article-1-159-fa.html>

So, A. Y. (2018). *Social change and development: Modernization, dependency, and global system theories* (M. Habibi, Trans.). Research Institute of Strategic Studies, Tehran. (10th Ed.). (In Persian).

Journal of Greater Khorasan

Vol. 16, No. 61, 2026

Received 31 Oct 2024 | Revised 21 Jan 2025 | Accepted 22 Feb 2025 | Published 16 Mar 2026

ISSN (Online): 2717-1671

ISSN (Print): 2251-6131

Research article

International law and Preservation of Persian Language

Qutbul Arefin Seraj *^(a), Seyed Hadi Mahmoudi ^(b)

a) PhD student of international law, Shahid Beheshti University (qutbularefin.seraj@gmail.com)

b) Assistant Professor, Faculty of Law, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran (h-mahmoudi@sbu.ac.ir)

Keywords

Persian language,
International law,
International organizations,
Preservation of the Persian language.

Citation

Seraj, Q A., & Mahmoudi, S H. (2026). International law and Preservation of Persian Language. *Journal of Greater Khorasan*, 16(61), 139-156.

Use your device to scan
and read articles online

Abstract

Persian is one of the world's ancient, rich, and living languages, ranking seventeenth globally in terms of scientific output and fourteenth in terms of number of speakers. Accordingly, its expansion, reinforcement, and preservation constitute a fundamental basis for fostering unity and identity among Persian-speaking countries, particularly within the civilizational sphere of Greater Khorasan as well as Pakistan, India, Bangladesh, and the Xinjiang region of China. Despite this distinguished status and the various solutions proposed by different authors and researchers, no transnational or regional mechanism has yet been developed in this regard, and existing approaches have remained largely national and fragmented. The central question of this study is therefore: What capacities and capabilities does international law offer for the preservation of the Persian language? The primary objective of this research is to analyze and examine the capacities of international law for the preservation and promotion of Persian as an element of cultural interconnectedness. This research was conducted using library resources and a descriptive-analytical method. The findings indicate that the establishment of a regional intergovernmental organization centered on Persian-speaking countries; support for non-governmental and civil society organizations active in the preservation, reinforcement, and expansion of the Persian language; the inclusion of Persian as an official and working language of regional and international organizations in which Persian-speaking countries are members; and the incorporation of Persian among the languages used in drafting treaties and founding documents of regional organizations, are among the capacities of international law that can be utilized for the preservation of the Persian language.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2025.486371.123>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_215758.htm

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

* Corresponding Authors

Introduction

The Persian language, one of the oldest and richest languages in the world, has historically served as a unifying force and a cornerstone of cultural identity for Persian-speaking communities across various regions. However, in recent centuries, the geographical and demographic reach of Persian has significantly diminished, primarily due to political, economic, and cultural shifts. Today, the language faces numerous challenges, including the divergence of Persian dialects in Iran, Afghanistan, and Tajikistan, the lack of unified efforts among Persian-speaking states to preserve and promote the language, and the increasing influence of globalization, which threatens the linguistic diversity of the world. This article explores the potential of international law as a framework for the preservation and promotion of the Persian language, focusing on the capacities and mechanisms available within international legal mechanisms to safeguard this linguistic heritage.

The study is motivated by the recognition that while various national solutions have been proposed to preserve the Persian language, there has been limited exploration of international mechanisms that could support these efforts. The article seeks to address this gap by examining how international law, particularly through international organizations, can be leveraged to protect and promote the Persian language. The research is guided by the main question: What capacities and capabilities does international law offer for the preservation of the Persian language?

Materials / Methods

This research adopts a qualitative approach, utilizing a descriptive-analytical methodology. The data for the study were collected through a comprehensive review of library resources, including academic articles, books, and international legal documents. The analysis focuses on identifying the potential of international law to support the preservation of the Persian language, with particular attention to the roles of international organizations, non-governmental organizations (NGOs), and treaties.

The study begins by examining the historical and cultural significance of the

Persian language, highlighting its role as a regional and international language in the past. It then explores the current challenges facing the language, including the decline in its geographical reach and the lack of coordinated efforts among Persian-speaking states. The research also investigates the role of states in language preservation and the necessity of international cooperation among Persian-speaking nations.

The article then delves into the perspectives of international law on language preservation, focusing on linguistic rights, cultural diversity, and the protection of intangible cultural heritage. It examines the role of international organizations, such as UNESCO, in promoting linguistic diversity and protecting endangered languages. The study also explores the potential for establishing a regional intergovernmental organization focused on the preservation and promotion of the Persian language, as well as the role of NGOs in supporting these efforts.

Discussion and Findings

The findings of the study reveal that international law offers several mechanisms that can be utilized to preserve and promote the Persian language. These include the establishment of a regional intergovernmental organization for Persian-speaking countries, the support of NGOs working to preserve the language, and the inclusion of Persian as an official and working language in regional and international organizations where Persian-speaking states are members. Additionally, the study highlights the importance of incorporating Persian to the drafting of international treaties and the founding documents of regional organizations.

1. Establishment of a Regional Intergovernmental Organization:

The study suggests that Persian-speaking states, including Iran, Afghanistan, and Tajikistan, should establish a regional organization dedicated to the preservation and promotion of the Persian language. This organization could serve as a platform for cultural and linguistic cooperation, fostering unity among Persian-speaking nations and promoting the language on a global scale. The organization could include various bodies, such as a Persian Language Academy, research institutes, and

cultural centers, to support the language's development and dissemination.

2. Support for Non-Governmental Organizations: The research emphasizes the importance of NGOs in language preservation efforts. These organizations can play a crucial role in raising awareness, promoting education, and fostering cultural exchange. The study recommends that Persian-speaking states provide financial and legal support to NGOs working to preserve the Persian language, as these organizations often have greater flexibility and public support than governmental bodies.

3. Inclusion of Persian as official language International Organizations: The study highlights the potential for Persian to be recognized as an official or working language in international and regional organizations. By advocating for the inclusion of Persian in organizations such as the United Nations, UNESCO, and regional organizations, Persian-speaking states can enhance the language's global status and ensure its continued use in international diplomacy and cultural exchange.

4. Incorporation of Persian language in International Treaties: The research also suggests that Persian-speaking states should work to include Persian as a language for drafting international treaties and agreements. This would not only strengthen the language's position in international law but also reinforce its historical role as a language of diplomacy and cultural exchange.

The study also discusses the importance of linguistic rights within the framework of international human rights law. It notes that language is recognized as a fundamental human right, and international legal instruments, such as the Universal Declaration of Human Rights and the International Covenant on Civil and Political Rights, provide a basis for the protection of linguistic diversity. The research underscores the need for Persian-speaking countries to leverage these legal frameworks to advocate for the preservation of the Persian language.

Conclusion

In conclusion, the study demonstrates that international law offers significant potential for the preservation and promotion of the Persian language. By establishing a regional intergovernmental organization, supporting NGOs, and advocating for the inclusion of Persian in international organizations and treaties, Persian-speaking countries can work together to safeguard their linguistic heritage. The research highlights the importance of international cooperation in addressing the challenges facing the Persian language and calls for a unified approach to language preservation.

The findings of the study align with previous research on the challenges facing the Persian language and the potential of international organizations to support linguistic diversity. The study contributes to the existing literature by providing a comprehensive analysis of the legal mechanisms available for language preservation and offering practical recommendations for Persian-speaking countries.

However, the study also acknowledges certain limitations, such as the lack of access to research from Tajik scholars and the need for further investigation into the challenges facing Persian speakers in countries like Uzbekistan. The authors of the article emphasize the importance of collaboration among Persian-speaking countries to ensure the continuity and vitality of the Persian language in the face of globalization and other challenges. They call upon scholars within the cultural and civilizational sphere of the Persian language to conduct further research on the Persian language, exploring various approaches to its preservation and promotion.

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۶، شماره ۶۱، زمستان ۱۴۰۴

ISC | MSRT | ICI

شاپا الکترونیکی: ۲۷۱۷-۱۶۷۱

شاپا چاپی: ۲۲۵۱-۶۱۳۱

مقاله پژوهشی

حقوق بین الملل و پاسداشت زبان فارسی

قطب العارفين سراج * (الف) - سیدهادی محمودی (ب)

(الف) دانشجوی دکتری حقوق بین الملل، دانشگاه شهید بهشتی (qutbularefin.seraj@gmail.com)(ب) استادیار دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران (h-mahmoudi@sbu.ac.ir)

چکیده

زبان فارسی یکی از زبان‌های کهن، غنی و زنده دنیا بوده و در رتبه‌بندی جهانی به لحاظ علمی رتبه هفدهم و از حیث تعداد گویشوران رتبه چهاردهم را به خود اختصاص داده و از این رو گسترش، تقویت و پاسداشت آن، یکی از بنیادهای وحدت‌آفرینی و هویت‌بخشی میان کشورهای فارسی‌زبان بویژه در حوزه تمدنی خراسان بزرگ و کشورهای پاکستان، هند، بنگلادش و ایالت سین‌کیانگ چین از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. علی‌رغم چنین جایگاه ویژه‌ای و با وجود ارائه راهکارهای مختلف از سوی نویسندگان و پژوهشگران مختلف، تاکنون به یک سازوکار فراملی و منطقه‌ای در این خصوص پرداخته نشده و رویکردها عمدتاً ملی و جزیره‌ای بوده است. لذا پرسش محوری این پژوهش آن است که حقوق بین‌الملل برای پاسداشت زبان فارسی از چه ظرفیت‌ها و قابلیت‌هایی برخوردار است. از اینرو و هدف محوری این پژوهش تحلیل و بررسی ظرفیت‌های حقوق بین‌الملل برای پاسداشت و ارتقاء زبان فارسی به عنوان یک عنصر همپیوند فرهنگی است. این پژوهش با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و با به‌کارگیری روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که تأسیس یک سازمان منطقه‌ای میان‌دولتی با محوریت کشورهای فارسی‌زبان؛ حمایت از سازمان‌های غیردولتی و مردم‌نهاد که در زمینه‌های پاسداری، تقویت و گسترش زبان فارسی فعالیت می‌کنند؛ شامل‌ساختن فارسی به‌عنوان زبان رسمی و کاری سازمان‌های منطقه‌ای و جهانی که کشورهای فارسی‌زبان عضو آن هستند؛ و گنج‌نیدن زبان فارسی در جمع زبان‌های نگارش عهدنامه‌ها و سند تأسیس سازمان‌های منطقه‌ای، از جمله ظرفیت‌های حقوق بین‌الملل هستند که می‌توان برای پاسداشت زبان فارسی از آن‌ها بهره جست.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۱۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۱/۰۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۰۴

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۲/۲۵

شماره صفحات: ۱۵۶-۱۳۹

واژگان کلیدی:

زبان فارسی، حقوق بین‌الملل، سازمان‌های بین‌المللی، پاسداشت زبان فارسی.

استناد به مقاله:

سراج، ق ا؛ و محمودی، س ه. (۱۴۰۴). حقوق بین‌الملل و پاسداشت زبان فارسی. پژوهشنامه خراسان بزرگ، ۱۶(۶۱)، ۱۵۶-۱۳۹.

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2025.486371.123>URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_215758.htm

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

مقدمه

زبان از موضوعات مهم جامعه بشری بوده و نقش اساسی در زمینه‌های مختلف اعم از اقتصاد، فرهنگ، علوم و غیره دارد. در جوامع پیشرفته و متمدن که به اهمیت زبان آگاهی یافته‌اند، به دلیل پاسداری و تقویت آن از راه‌های ممکن، تلاش می‌ورزند و از عواملی که سبب تضعیف و از بین بردن آن می‌شود، جلوگیری می‌نمایند. هرچند می‌توان نقش اولیه زبان را پیام‌رسانی و ایجاد ارتباط دانست، اما بی‌تردید زبان کارکردهای دیگری مانند زیبایی‌آفرینی، هویت‌سازی و هویت‌بخشی نیز دارد. زبان فارسی یکی از زبان‌های کهن، غنی و زنده دنیا بوده و در رتبه‌بندی جهانی به لحاظ علمی رتبه هفدهم و از حیث تعداد گویشوران رتبه چهاردهم را به خود اختصاص داده است^۱ (Firozi, 2022, p.5). در گذشته زبان فارسی، زبان منطقه و به تعبیری زبان بین‌المللی در کشورهای آسیایی بوده است. از اندونزی تا قفقاز و از کاشغر تا خلیج بنگال و از دهلی تا قسطنطنیه این زبان رواج داشته و ادبیات فارسی، ادبیات مشترک اقوام آسیایی بوده است ((Dari, 2003, p. 82). قلمرو فرهنگی این زبان بخش‌های زیادی از سرزمین‌های شرق و شمال شرق ایران کنونی، بیش از نیمی از مساحت ترکمنستان فعلی، تمامی جغرافیای سیاسی تاجیکستان، بخش عمده‌ای از سرزمین‌های جنوب و جنوب شرق ازبکستان و تقریباً تمامی مساحت افغانستان را دربرمی‌گرفت (Rahimpour, 2011, p35). درواقع، خراسان بزرگ شامل چهار ربع (نیشابور، مرو، هرات، بلخ) بوده و امروزه میان چهار کشور ایران، افغانستان، ترکمنستان و پاکستان تقسیم شده (Razavian & Shali, 2011, p67) و کشورهای پاکستان، تاجیکستان، ازبکستان، هند، بنگلادش و ایالت سین‌کیانگ چین حوزه تمدنی بزرگ زبان فارسی را تشکیل می‌دادند. در این بین، با نگاهی به نقشه زبان فارسی

در امتداد تاریخ درمی‌یابیم که قلمرو این زبان و به تبع آن، افراد مسلط به آن در دو قرن اخیر کاهش مشهودی داشته و این امر باعث شده که قلمرو پهناور زبان فارسی عمدتاً به ایران، تاجیکستان و افغانستان محدود شود. با توجه به تأثیرگذاری سیاست و اقتصاد بر فرهنگ در دنیای امروز، این نگرانی بیشتر می‌شود که محدوده جغرافیایی زبان فارسی تنگ‌تر و گویشوران این زبان کم‌تر شود. به باور برخی پژوهشگران، زبان فارسی با عوامل تضعیف و مرگ زبان‌ها دست‌به‌گریبان است (Amini, 2018, p.11) و در برخی از کشورها مانند ازبکستان با آنکه تعداد زیادی از گویشوران بومی این زبان زیست می‌نمایند، اما به دلیل عدم حمایت از این زبان، اکثریت آن‌ها زبان خود را فراموش کرده‌اند.

جایگاه منطقه‌ای زبان فارسی، واگرایی سه گونه فارسی ایران، افغانستان و تاجیکستان از یکدیگر، تعامل پایین کشورهای فارسی‌زبان در جهت حفظ و تقویت زبان فارسی (Sabouri Kazaj & Mostama, 2023, p.23)، یکسان نبودن رسم‌الخط تاجیکستان با سایر کشورهای فارسی‌زبان و نقش ضعیف و منفعل افغانستان و تاجیکستان در گسترش زبان فارسی در کنار سایر مشکلات، از چالش‌های جدی زبان فارسی به شمار می‌روند که نیازمند تلاش و همکاری مشترک برای رفع آن‌هاست. با این توضیح، کشورها زبان را به‌عنوان یک مسئله مهم ملی خود دانسته و توجه به آن را یکی از اولویت‌ها و راهبردهای سیاسی و فرهنگی خویش می‌دانند که نقش مهمی در جایگاه سیاسی، فرهنگی، افزایش قدرت نرم و جایگاه دیپلماسی فرهنگی آنان دارد. از این رو، به برخی اقدامات همچون معرفی زبان رسمی، ایجاد نهادهای ملی برای پاسداری و گسترش زبان‌های آن کشور و تلاش‌هایی مشابه اقدام می‌کنند، اما با توجه به اینکه برخی زبان‌ها از جمله زبان فارسی محدود به قلمرو جغرافیایی یک کشور نبوده و دغدغه یک کشور نیست و برای پاسداری

۱. سایت‌های اتنولوگ و بریتانیکا زبان فارسی را به لحاظ گویشوران در رتبه ۲۵ قرار داده‌اند، اما در آمارشان میان فارسی، دری و تاجیکی تفکیک قائل شده و آن‌ها را به‌عنوان زبان جداگانه در نظر گرفته‌اند. این سایت‌ها گویشوران فارسی را ۷۹ میلیون اعلام کرده‌اند، درحالی‌که تنها در افغانستان تعداد گویشوران زبان فارسی بیشتر از ۳۰ میلیون است. به همین ترتیب ۱۱ میلیون فارسی‌زبان در تاجیکستان و بیشتر از ۱۰ میلیون فارسی‌زبان در ازبکستان زندگی می‌کنند.

<https://www.britannica.com/topic/languages-by-total-number-of-speakers-2228881>

آن تلاش‌های کشورها در مقیاس ملی ناچیز بوده و بسنده نیست. بنابراین، می‌بایست پاسداری، تقویت و گسترش آن به‌عنوان رسالت و مسئولیت مشترک مطرح‌شده و در قالب سازوکاری بین‌المللی موردتوجه قرار گیرد. مبنی بر مشکلات مذکور لازم است در چارچوب سازوکارهای بین‌المللی برای پاسداشت زبان فارسی چاره‌اندیشی نمود و این بایسته، ضرورت انجام پژوهش حاضر را توجیه می‌کند. برای دستیابی به این خواسته باید با استفاده از بررسی تحولاتی که در زمینه حاکمیت دولت‌ها و زمینه‌های همکاری میان دولت‌ها در حقوق بین‌الملل به میان آمده به موضوع پرداخته شود. بنابراین، با نظر داشت جنبه‌های فراملی موضوع، در این پژوهش تلاش می‌شود تا چگونگی پاسداشت زبان فارسی در قالب سازوکارهای حقوق بین‌الملل موردبررسی و تحلیل قرار گیرد. اینکه حقوق بین‌الملل برای پاسداشت زبان چه سازوکارهایی در پیش گرفته است؟ و چگونه می‌توان از ظرفیت‌های حقوق بین‌الملل برای پاسداشت زبان فارسی استفاده کرد؟ از پرسش‌هایی است که این مقاله به آن‌ها می‌پردازد. برای پرداختن به این پرسش‌ها در آغاز چیستی و چرایی پاسداشت زبان فارسی، نقش دولت‌ها در پاسداشت زبان و ضرورت همکاری کشورهای فارسی‌زبان برای پاسداشت زبان فارسی را موردبررسی قرار داده، سپس به زبان از چشم‌انداز حقوق بین‌الملل پرداخته و چگونگی پاسداشت زبان فارسی در چارچوب حقوق بین‌الملل به‌ویژه حقوق سازمان‌های بین‌المللی مورد تحلیل قرار می‌گیرد.

پیشینه پژوهش

برای مرور ادبیات و پیشینه این پژوهش، آثار و تحقیقاتی که پیرامون زبان و چگونگی حفظ و تقویت آن در بخش‌های مختلف ازجمله زبان‌شناسی و مطالعات زبان فارسی، حقوق بشر و حقوق سازمان‌های بین‌المللی تحقیق شده‌اند، مورد مطالعه قرار گرفت. تحقیقات و مطالعاتی که در حوزه زبان‌شناسی و مطالعات زبان فارسی صورت گرفته بیشتر به اهمیت زبان فارسی و تاریخ تحول این زبان پرداخته و نقش این زبان را در گسترش روابط فرهنگی و همگرایی کشورهای فارسی‌زبان موردبررسی قرار داده‌اند. خدایار در مقاله خود تحت عنوان «موانع و راهکارهای گسترش خط، زبان و ادبیات فارسی در کشورهای حوزه تمدنی مشترک با ایران»

([Khodayar, 2018](#)) زبان را مانند سایر پدیده‌های اجتماعی دارای ریشه در متن زندگی انسان‌ها می‌داند که از زمین آب می‌خورد، در هوایش نفس می‌کشد و وقتی که ریشه‌ای پیوندش از زمین بریده شد، هوایی برای نفس کشیدن نخواهد یافت و درنهایت خواهد مرد. بنا بر یافته‌های این پژوهش، زبان فارسی هم در بسیاری از مناطق حوزه تمدنی ما در دو سده گذشته همین سرنوشت را داشته است. به این معنا که به‌مرور از متن زندگی مردم خارج شده است. یسنا در تحقیق خود زیر عنوان «جایگاه زبان پارسی در افغانستان» ([Yasna, 2019](#)) زبان فارسی را یکی از زبان‌های مهم جهان در هزار سال پسین و زبان دوم دین در کشورهای اسلامی می‌داند که در شش دهه گذشته با مشکلات فراوانی در افغانستان مواجه شده است. امینی در مقاله‌ای با عنوان «چالش‌های زبان فارسی» ([Amini, 2019](#)) به چالش‌های زبانی و غیرزبانی پرداخته و همکاری کشورهای فارسی‌زبان در حل این چالش‌ها را ضروری دانسته است. سیدان نیز در مقاله‌ای تحت عنوان «چند پیشنهاد سیاستی در حوزه زبان فارسی» ([Seidan, 2016](#)) با ذکر اهمیت و مشکلات زبان فارسی و تلاش‌های انجام‌شده در راستای حمایت از این زبان، ضمن تأکید بر سیاست‌گذاری در این حوزه، پیشنهاد تأسیس شورای جهانی گسترش زبان فارسی را برای حمایت و گسترش زبان فارسی مطرح نموده است. فوزی و نعیمی برچلوی در مقاله‌شان تحت عنوان «گسترش زبان فارسی و چالش‌های سیاسی فراروی آن» ([Fouzi & Naimi Bercheloi, 2016](#)) جهانی‌شدن را تهدیدی برای همه زبان‌ها ازجمله زبان فارسی دانسته و برنامه‌ریزی برای پاسداری از آن را ضرورتی می‌دانند که می‌بایست مورد توجه قرار گیرد. بهمنی در پژوهشی با عنوان «عوامل و موانع توسعه روابط سیاسی/ اقتصادی ایران و کشورهای فارسی‌زبان (تاجیکستان و افغانستان) در هزاره جدید» ([Bahmani, 2018](#))، یکی از عوامل همگرایی میان کشورهای فارسی‌زبان را پیوند تاریخی آنان می‌داند که مبتنی بر زبان است.

- آثار و تحقیقاتی که در حوزه حقوق بین‌الملل به‌ویژه سازمان‌های بین‌المللی انجام‌شده نیز با این پژوهش در ارتباط هستند. مطالعه این آثار و تحقیقات نشان می‌دهد که زبان

یکی از دغدغه‌های دولت‌ها در سطح ملی و بین‌المللی بوده و در چارچوب سازمان‌های بین‌المللی نیز به این مهم پرداخته می‌شود، به‌طوری‌که از یک‌سو مسئله حمایت و توسعه زبان به‌عنوان یکی از اهداف و برنامه‌های تعدادی از سازمان‌های بین‌المللی ازجمله سازمان علمی و فرهنگی ملل متحد (یونسکو) بوده و این سازمان‌ها در قبال حمایت و توسعه زبان تلاش‌هایی را انجام داده است. از سویی نیز برخی از سازمان‌های منطقه‌ای بر اساس همبستگی زبانی شکل‌گرفته‌اند که یکی از اهداف عمده این سازمان‌ها حمایت و حفاظت از زبان و فرهنگ مشترک اعضاست که سازمان کشورهای فرانسوی‌زبان و جامعه کشورهای پرتغالی‌زبان از این جمله‌اند (Beigzadeh, 2023). سازمند در مقاله «مطالعه سازمان‌های بین‌المللی از چشم‌انداز تئوریک» (Sazmand, 2008)، جایگاه سازمان‌های بین‌المللی را در درون چهار رهیافت رئالیسم، لیبرالیسم، مارکسیسم و جهان‌وطن‌انگاری موردبررسی قرار داده است. رنجکش و آقای مزرجی در مقاله‌ای تحت عنوان «کاربست نظریه ریتبرگر در فرایند شکل‌گیری سازمان‌های بین‌المللی موردپژوهی: اتحادیه اروپا» (Ranjekash & Aghaei, Mazreji)، سه شرط یا موقعیت رویکردشناختی، رویکرد هرمنوتیک و رویکرد مسئله‌محور را برای شکل‌گیری سازمان‌های بین‌المللی ازجمله اتحادیه اروپا مورد ارزیابی قرار داده است. دسته‌ای از آثار و تحقیقات هم‌که به مسئله زبان از زاویه حقوق بشری توجه داشته‌اند نیز بر اهمیت زبان و جایگاه آن در اسناد بین‌المللی، قوانین کشورها و رویه قضایی بین‌المللی پرداخته‌اند. این پژوهش‌ها زبان را به‌عنوان یک حق بشری موردبررسی قرار داده و جایگاه آن را در حقوق بین‌الملل برجسته دانسته‌اند. آثار (Habib Nejad & Danesh, 2018) و (Aftab, 2013) در این زمینه قابل‌ذکر هستند.

تعدادی از پژوهش‌ها چگونگی گسترش زبان‌ها در سطح جهان و ارتباط آن با سیاست زبانی را موردبررسی قرار داده‌اند. چئن (Chen, 2024) در پژوهشی وضعیت کنونی، چالش‌ها و اقدامات متقابل زبان چینی برای گسترش در جهان را موردبررسی قرار داده است. بر اساس یافته‌های این پژوهش با ارتقای جایگاه بین‌المللی زبان چینی گسترش

این زبان در جهان توجه بیشتری را به خود جلب نموده است. این پژوهش برای ترویج بهتر زبان چینی و تأثیر جهانی آن اقداماتی مانند تقویت بهبود کیفیت آموزش زبان چینی، گسترش همکاری‌ها و ارتباطات بین‌المللی و تعمیق همکاری با نهادهای خارجی را پیشنهاد می‌نماید. ژانگ و یو (Zhang & Yao, 2021) نیز در مقاله‌شان بر مبنای مطالعه ۸۴ کار علمی، توسعه زبان چینی در گستره بین‌المللی از ۲۰۰۶م تا ۲۰۲۰م را مورد تحلیل و بررسی قرار داده‌اند. بر اساس یافته‌های این مقاله در زمینه بین‌المللی شدن زبان چینی، پژوهش‌های فراوانی صورت پذیرفته و تعداد مجله‌های مرتبط با بین‌المللی شدن زبان چینی مشهود است. مقاله ضمن برشمردن کاستی‌های ناشی از کم‌رنگ بودن همکاری میان دانش‌پژوهان و گروه‌های علمی بر ضرورت تقویت همکاری‌ها برای گسترش زبان چینی در گستره جهانی ازجمله کشورهای آسیای شرقی و مرکزی تأکید نموده و برای گسترش زبان چینی در جهان پیشنهادهای عملی ارائه می‌دهد. فلیپه و همکاران (Flípe, Kyria & Janayna, 2019) در پژوهشی رابطه میان بین‌المللی‌سازی آموزش و سیاست زبانی در برزیل را به بررسی نموده و به این نتیجه دست‌یافته‌اند که سیاست‌های زبانی، هسته اصلی بین‌المللی شدن آموزش را تشکیل می‌دهد. جانسون (Johnson, 2004) در تحقیق خود از جامعه زبانی ترکیه و اصلاحات وارده بر زبان ترکی بحث نموده و تأثیر اصلاحات زبانی را بر زبان و هویت ترکی برجسته دانسته است. لیشفسکی (Lischewski, 2018) نیز در پژوهشی مشخصات اجتماعی زبان ترکی در امپراتوری عثمانی را از نیمه قرن نوزدهم میلادی تا اصلاحات زبانی ۱۹۲۸م و سیاست زبانی جمهوری ترکیه را با تمرکز بر تأثیر آن بر نمایه اجتماعی زبان موردبررسی قرار داده است.

باآنکه هریکی از آثار و پژوهش‌های مذکور به موضوع زبان از چشم‌اندازهای گوناگون پرداخته‌اند، اما تاکنون در زمینه پاسداشت زبان فارسی در چارچوب حقوق بین‌الملل پژوهشی صورت نگرفته و خلأ پژوهشی مستقل در رابطه با چگونگی به‌کارگیری ظرفیت‌های حقوق بین‌الملل برای پاسداشت زبان فارسی مشهود است که در این مقاله با

استفاده از ابزارهای تحلیلی و نظری به این مهم پرداخته می‌شود.

روش پژوهش

این پژوهش از نوع کیفی بوده و به لحاظ هدف توسعه‌ای-کاربردی است. داده‌ها به شیوه‌ای کتابخانه‌ای گردآوری شده و به روش توصیفی-تحلیلی مورد ارزیابی و تحلیل قرار می‌گیرد.

چیستی و چرایی پاسداشت زبان فارسی

پاسداشت به معنای پاسبانی و نگهداری کردن، حراست، حفاظت، پاییدن، نگاه‌داشتن و محافظت کردن است ([Parsi wiki](#)). مراد از پاسداشت زبان فارسی در اینجا همان مراقبت و محافظت نظام‌مند و همه‌جانبه از این میراث مشترک تمدنی در برابر موج بزرگی از هجمله‌های فرهنگی و زبانی است که در نتیجه عوامل گوناگون اعم از سیاسی، اقتصادی، ناسیونالیستی، جهانی‌شدن و غیره بر این زبان وارد شده است. از آنجایی که زبان فارسی از عناصر هویتی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ فارسی‌زبانان به شمار می‌رود و از بین رفتن و تضعیف آن سبب از بین رفتن تاریخ، فرهنگ، ادبیات و هویت فارسی‌زبانان می‌شود، این زبان نیازمند پاسداری و محافظت است. اگر مراقبت و پاسداری نشود، دچار فساد و تباهی شده و از بین خواهد رفت. زبان فارسی را در چند حوزه باید پاسداری و محافظت کرد. در ساحت واژگانی، یعنی مراقب ورود واژگان بیگانه و برای نیازهای تازه به واژه‌سازی پرداختن. ساحت دیگر به لحاظ ساختاری است که قواعد ساختاری در این زبان باید محافظت شود. پاسداری زبان به لحاظ آوایی دیگر ساحت بااهمیت است. ساحت‌های مانند خط، موسیقی و غیره نیز مهم هستند و نباید مورد غفلت قرار گیرند.

نقش دولت‌ها در پاسداشت و گسترش زبان

پاسداشت زبان و تلاش برای بیشتر نمودن گویشوران زبان یک کشور در سطح جهان از دغدغه‌های مهم دولت‌ها به شمار می‌رود و دولت‌ها رسالت خود می‌دانند تا از زبانشان حمایت نموده و آن را در سراسر دنیا گسترش دهند. با دقت

در وضعیت گسترش زبان توسط کشورها دریافت می‌شود که تلاش کشورها برای توسعه و آموزش زبانشان به گویشوران دیگر زبان‌ها زیاد بوده و حکایت از یک سرمایه‌گذاری کلان، زیربنایی و اساسی دارد^۱. با آنکه دولت‌ها برای حفاظت، گسترش و تقویت زبان ملی‌شان برنامه‌ریزی و سرمایه‌گذاری می‌کنند، اما مسئله مشکل‌آفرین این است که در مواردی از یکسو دولت‌ها علاقه ندارند در مورد مسائلی که به نحوی مربوط به آن‌ها می‌شود و آن را موضوع داخلی خود می‌خوانند (که زبان هم از آن دسته است)، دولت یا دولت‌های دیگر دخل و تصرفی داشته باشد. از سویی دیگر، بنا بر عوامل گوناگون، خود آن دولت‌ها مسئولیت‌شان را در قبال آن موضوع که میان مردمان کشورهای مختلف مشترک است، به درستی انجام نمی‌دهند. مثلاً در افغانستان، با آنکه زبان اکثریت مردم فارسی است و در قوانین اساسی به‌عنوان یکی از زبان‌های رسمی کشور شناخته شده، اما از سال‌ها بدین سو نه تنها مورد حمایت دولت و نهادهای دولتی قرار نداشته و در پاسداری، تقویت و گسترش آن تلاشی از جانب دولت صورت نگرفته، بلکه در شصت سال اخیر با ستیزه‌جویی‌ها، مخالفت‌ها و بی‌مهری‌های روزافزون روبرو شده است ([Yasna, 2018, p.7](#)). نمونه‌ای دیگری که می‌شود بدان اشاره داشت، وضعیت زبان فارسی در ازبکستان است که با وجود جمعیت قابل‌ملاحظه‌ای از فارسی‌زبانان تا چند سال اخیر نه تنها زبانشان مورد حمایت دولت قرار نداشت و فارسی‌زبانان از حقوق زبانی خود محروم بودند، بلکه حرف زدن به زبان فارسی نیز با تبعات منفی و جریمه همراه بود و به نحوی منع تلقی می‌شد. این درحالی است که بنا به آمار ارائه شده توسط برخی منابع، ۲۵ تا ۳۰ درصد جمعیت ازبکستان را تاجیک‌ها تشکیل می‌دهند که فارسی‌زبان هستند ([Aminov et al, 2010, p.7](#)).

ضرورت همکاری کشورهای فارسی‌زبان برای پاسداشت زبان

فارسی

امروزه، دیپلماسی رسمی دیگر آن کارایی سابق را ندارد و همه رو به دیپلماسی عمومی و فرهنگی آورده‌اند. مقوله

۱. به‌عنوان مثال، «مؤسسه گوته» متولی گسترش زبان آلمانی، مؤسسه «یونس امره» عهده‌دار آموزش و گسترش زبان ترکی و «مؤسسه کنفوسیوس» عهده‌دار گسترش زبان چینی در جهان بوده و «بنیاد روسکی‌میر» برای گسترش زبان روسی در جهان فعالیت می‌کند. این نهادها از جانب دولت‌هایشان حمایت می‌شوند.

منطقه‌ای این کشورها پیوند تاریخی آنان محسوب می‌شود که مبتنی بر زبان است (Hajian, 2019, p. 8). ریشه‌های تاریخی، پیشینه عمیق و نفوذ فرهنگی زبان فارسی در منطقه، قابلیت‌های ادبی جهانی زبان فارسی و جمعیت قابل‌ملاحظه گویشوران این زبان در منطقه، نبود یا حداقل کم بودن حساسیت‌های سیاسی درباره زبان و قلمرو زبانی، اشتراکات دینی کشورهای فارسی‌زبان و اینکه زبان فارسی به‌مثابه محملی برای گسترش اندیشه‌های دینی بشمار می‌رود و در کنار تشابه تاریخی، فرهنگی و زبانی، موقعیت جغرافیایی کشورهای فارسی‌زبان از عوامل مؤثر در سیاست‌گذاری و قلمروسازی زبانی برای زبان فارسی دانسته می‌شود (Afshin & at el, 2018, p. 11). بنابراین، لازم است از این ظرفیت‌ها برای تقویت و گسترش همکاری میان کشورهای فارسی‌زبان و پاسداشت زبان فارسی استفاده شود.

حقوق بین‌الملل و پاسداشت زبان

حقوق بین‌الملل به مسئله زبان از چشم‌اندازهای گوناگون پرداخته است. حقوق بین‌الملل نه تنها به حمایت از همه زبان‌های موجود می‌پردازد، بلکه گاهی حتی خطرات که باعث نابودی زبان‌های ملی و محلی می‌شود را نیز توضیح داده و به پاسداشت آن تأکید می‌نماید.

یکی از چشم‌اندازهای حقوق بین‌الملل نسبت به زبان، نگاه حقوق بشری است که زیر عنوان حقوق زبانی و حق بر زبان مطرح می‌شود. در این راستا، حقوق بین‌الملل، زبان را به‌مثابه حق بشری می‌شناسد و این حق را در قالب مقوله «حقوق زبانی» مورد حمایت قرار می‌دهد. حقوق زبانی که در قالب حقوق بشر توسعه یافته است، از بنیادین‌ترین حقوقی است که تمامی جوامع انسانی را دربرمی‌گیرد و در جهان امروزی طبقات مختلفی از گروه‌ها، نهادها و دولت‌ها به دنبال تحقق این حقوق هستند. البته حقوق زبانی در ادبیات حقوق بین‌الملل به‌عنوان کالایی تجملی نگریسته می‌شود که پس از پرداختن به آب‌ونان نوبت به طرح آن می‌رسد و در جوامعی که تا حدودی توسعه یافته‌اند مطرح می‌شود (Habib Nejad & Danesh Nari, 2018, p. 158). حقوق زبانی و بحث

«فرهنگ»، اصلی‌ترین دغدغه تمامی جوامع بشری و عمده‌ترین شاخصه مرزبندی و تعیین هویت ملل مختلف جهان به شمار می‌رود. در روابط میان دولت‌ها نمی‌توان انتظار داشت که الگوی روابط صرفاً بر اساس سیاست قدرت و امنیت و یا بر مبنای وابستگی متقابل و همکاری‌های اقتصادی صورت گیرد و به فرهنگ و تعاملات فرهنگی توجه نشود. با توجه به مشکلات و مسائل مربوط به همکاری در عرصه‌های مختلف، صاحب‌نظران معتقدند که در اولین گام برای همکاری در سطح یک منطقه یا بین دو بازیگر، تعاملات فرهنگی باید مورد توجه قرار گیرد. همکاری در زمینه‌های ارتباطات و تبادل فرهنگی از مهم‌ترین کارکردهای زمینه‌ساز گسترش روابط در سطح منطقه‌ای و جهانی است و با گسترش ارتباطات فرهنگی نیاز به هم‌فکری و تبادل نظر بیشتر ضرورت یافته و بستر همکاری‌های نوین در عرصه‌های فرهنگی، اقتصادی و سیاسی پدید می‌آید. این نکته نشانگر جایگاه و اهمیت فرهنگ در گسترش همکاری و هم‌فکری بین دولت‌هاست (Alizadeh, 2018). از سویی دیگر، تقویت همکاری‌های منطقه‌ای در زمینه‌های غیرسیاسی و افزایش تعاملات در حوزه‌های فنی، آموزشی و فرهنگی از ایجابات منطقه‌گرایی در عصر حاضر به شمار می‌رود. هرچند کشورهای فارسی‌زبان از یک‌سو در قوانین داخلی خویش تعهداتی نسبت به زبان‌های ملی و رسمی‌شان دارند و از سویی دیگر به‌واسطه ایجاد نهادهای ملی در زمینه پاسداری، تقویت و گسترش زبان فارسی تلاش می‌کنند^۱، اما همکاری و تلاش مشترک و فراکشوری‌شان در زمینه پاسداشت زبان فارسی محسوس نیست.

ازنقطه نظر تاریخی، سرزمینی که در آن این سه کشور فارسی‌زبان واقع‌اند «ایران فرهنگی» خوانده می‌شود و مردم این سه کشور تاریخ، نژاد، مذهب، زبان، ادبیات و فرهنگ مشترک دارند و اسلام نیز در پیوند مردمان این منطقه نقش اساسی را ایفا می‌کند. اشتراکات فرهنگی گسترده این کشورها بهترین ظرفیت و زمینه برای تقویت مناسبات آن‌ها در زمینه‌های گوناگون است (Firozi, 2022, p. 4). برجسته‌ترین ظرفیت در برقراری روابط و ایجاد همگرایی

۱. ایران و تاجیکستان تلاش‌هایی در این زمینه انجام داده‌اند، نقش دولت افغانستان کم‌رنگ و منفعل است.

در مورد آن واقعیتی است که از قرن‌ها پیش اکثر کشورها به‌نوعی با آن سروکار دارند. زبان به‌عنوان بخشی از ساختار و هویت فرهنگی جوامع، به‌ویژه گروه‌های اقلیت، همواره از مطالبات این گروه‌ها بوده است. حقوق زبانی به‌طور خاص در زمان‌های دور بیشتر تحت صلاحیت انحصاری دولت‌ها بود، اما با تصویب منشور ملل متحد و دیگر اسناد بین‌المللی و منطقه‌ای نظیر میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی و منشور اروپایی زبان‌های ملی و اقلیت‌ها، حقوق زبانی پیشرفت مشهودی داشته است. حقوق زبانی در حقوق بین‌الملل، در اسناد متعدد بین‌المللی ازجمله در اعلامیه جهانی حقوق بشر، میثاق حقوق مدنی و سیاسی و میثاق حقوق اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی، اعلامیه جهانی حقوق زبانی و چندین معاهده و اسناد منطقه‌ای ازجمله کنوانسیون‌های مرتبط با حقوق اقلیت‌های اروپایی مطرح است.

حقوق بین‌الملل بر ضرورت حفظ زبان‌ها در قالب بحث تنوع فرهنگی و زبانی نیز تأکید دارد. پذیرش تنوع فرهنگی از عمده‌ترین موضوعاتی است که حقوق بین‌الملل توجه ویژه به آن داشته و این تنوع در نظام ملل متحد جایگاه خود را دارد. ازاین‌رو، با نگاهی مختصر به اسناد بین‌المللی، می‌توان دریافت که حقوق بین‌الملل از تنوع فرهنگی حمایت می‌کند و تنوع زبانی مهم‌ترین شاخص تنوع فرهنگی است (Petrillo, 2021, p.252). منشور سازمان ملل متحد نخستین سند بین‌المللی است که در بند ۱ ماده ۲ خود در بیان مقاصد سازمان ملل متحد بر لزوم حصول همکاری بین‌المللی در حل مسائلی تأکید می‌کند که دارای جنبه فرهنگی هستند (UN Charter). منشور در این زمینه ارائه گزارش و توصیه در مسائل فرهنگی به کشورهای عضو را ازجمله وظایف و اختیارات شورای اقتصادی و اجتماعی سازمان ملل متحد قرار داده است. بعد از منشور سازمان ملل متحد، تدوین‌کنندگان اعلامیه جهانی حقوق بشر نیز در ۱۹۴۸م، ماده ۲۷ سند مذکور را به موضوع شناسایی و بهره‌مندی از حقوق فرهنگی اختصاص دادند (UDHR). به همین ترتیب، زبان به‌مثابه میراث فرهنگی ناملموس در حقوق بین‌الملل مطرح بوده و توسط اسناد بین‌المللی موردحمایت قرار گرفته است. کنوانسیون میراث فرهنگی

ناملموس سند حقوقی بین‌المللی با بیشترین حمایت از میراث فرهنگی ناملموس با هدف ایجاد آگاهی بیشتر از اهمیت میراث فرهنگی ناملموس و پاسداری از آن در ۲۰۰۳م تصویب و در ۲۰۰۶م لازم‌الاجرا شد. از نظر کنوانسیون، یک زبان وقتی به‌عنوان ابزاری برای بیان آنچه قبلاً متعلق به حوزه میراث فرهنگی ناملموس است تبدیل شود، به‌عنوان میراث فرهنگی ناملموس شناخته می‌شود (Petrillo, 2021, p.242). برابر بند ۲ ماده ۲ کنوانسیون میراث ناملموس در پنج حوزه شناسایی می‌شود: سنت‌ها و بیان‌های شفاهی اعم از زبان، به‌عنوان واسطه‌ای برای میراث فرهنگی ناملموس هنرهای نمایشی، آداب و رسوم اجتماعی، مراسم آیینی و جشن‌ها، دانش و کنش‌ها مربوط به طبیعت و جهان و صنعتگری سنتی.

حقوق بین‌الملل در چارچوب نهادها و سازمان‌های بین‌المللی نیز به‌ضرورت حفاظت و حمایت از زبان‌ها تأکید داشته و می‌کوشد تا از طریق سازمان‌های جهانی و منطقه‌ای تنوع فرهنگی و زبانی در سطح بین‌المللی حفظ‌شده و از انقراض زبان‌ها جلوگیری شود. سازمان‌های بین‌المللی جهانی در زمینه حفاظت و تقویت زبان‌ها با به‌کارگیری روش‌ها و ابزارهای گوناگون تلاش‌های فراوانی نموده‌اند. با توجه به اینکه رویکردهای فرهنگی و حقوق بشری به زبان بیشتر باهدف حفاظت از زبان‌های در حال انقراض و اقلیت‌های زبانی مطرح می‌شود، در ادامه رویکرد سازمانی حقوق بین‌الملل به مسئله زبان موردتوجه قرار گرفته و پاسداشت زبان فارسی در چارچوب حقوق سازمان‌های بین‌المللی موردبحث قرار می‌گیرد.

پاسداشت زبان فارسی در چارچوب حقوق سازمان‌های بین‌المللی

چنانچه گفته شد، حقوق بین‌الملل برای پاسداشت زبان، سازوکارهای گوناگونی را مطرح می‌کند که یکی از آنها، استفاده از ظرفیت سازمان‌های بین‌المللی است که ابعاد گسترده دارد و در چارچوب حقوق سازمان‌های بین‌المللی موردبحث قرار می‌گیرد. سازمان‌های بین‌المللی دارای ظرفیت‌های متعدد و گسترده‌ای هستند که بسیاری از موضوعات و مسائل بین‌المللی را پوشش می‌دهد. این ظرفیت‌ها از مسائل ماهوی و حقوق بشری تا بازسازی،

تغییرات اقلیمی، تجارت، مهاجرت و مسائل فرهنگی را شامل می‌شود. در اینجا به این پرسش‌ها می‌پردازیم که زبان از چه جایگاهی نزد سازمان‌های بین‌المللی برخوردار است؟ و از ظرفیت سازمان‌های بین‌المللی برای پاسداشت زبان فارسی چگونه می‌توان استفاده کرد؟

جامعه بشری همزمان با رشد و تعالی که در زمینه‌های مختلف داشته، تلاش نموده تا در حوزه بین‌المللی نیز با بهره‌گیری از عقل جمعی در جهت پیشبرد اهدافش تلاش نماید. بنابراین، طی دهه‌های گذشته تلاش‌های زیادی برای توسعه همکاری‌های بین‌المللی در سطح جهانی و در سطح منطقه‌ای صورت گرفته است. از آنجایی که دولت‌ها از یک سو برای توسعه منافع مشترک، حل مشکلات و کاهش سطح تعارضات و اختلافاتشان در زمینه‌های مختلف اعم از سیاسی، اقتصادی، امنیتی و فرهنگی نیازمند همکاری و همگرایی هستند و از سویی دیگر دستیابی به اهداف، آرمان‌ها و رفع نیازها منوط بر همکاری‌های بین‌المللی بوده و دولت‌ها به‌تنهایی نمی‌توانند از عهده آن برآیند، بنابراین سازمان‌های بین‌المللی وسیله‌ای می‌شود برای رسیدن به این اهداف و تحقق این آرمان‌ها. از این رو، تعداد زیادی از سازمان‌های بین‌المللی اعم از جهانی و منطقه‌ای شکل گرفته‌اند ([Ranjbar, 2012, p.2](#)).

مطالعه سازمان‌های بین‌المللی نشان می‌دهد که امروزه در جهان، شاهد ظهور انجمن‌ها و اتحادیه‌های مختلفی هستیم که بر اساس اشتراکات فرهنگی، زبانی، هویتی و تاریخی شکل گرفته‌اند و حفاظت و پاسداری زبان از موضوعات مورد بحث سازمان‌های بین‌المللی به شمار می‌رود. با این توضیح، در کنار سازمان‌های جهانی همچون یونسکو که حفاظت و حمایت زبان‌ها از وظایف آن به شمار می‌رود، برخی سازمان‌های منطقه‌ای بر اساس همبستگی زبانی شکل گرفته‌اند و حفظ، تقویت و گسترش زبان اعضا از اهداف اساسی‌شان به شمار می‌رود.

سازمان‌های بین‌المللی جهانی در زمینه حفاظت و تقویت زبان‌ها با به‌کارگیری روش‌ها و ابزارهای گوناگون، تلاش‌های زیادی نموده‌اند. تعریف زبان رسمی و زبان کاری برای سازمان، به رسمیت شناختن چندزبانگی، تصویب اعلامیه‌ها، قطعنامه‌ها و گزارش‌ها در زمینه حفاظت از

زبان‌ها از دست‌آورده‌های مهم سازمان‌های جهانی در زمینه پاسداری از زبان به شمار می‌روند. سازمان‌های منطقه‌ای نیز در زمینه پاسداشت زبان فعال بوده و ما امروزه در جهان، شاهد ظهور انجمن‌ها و اتحادیه‌های گوناگونی هستیم که بر اساس اشتراکات فرهنگی و زبانی شکل گرفته و همبستگی زبانی مبنای شکل‌گیری و تأسیس آن‌هاست ([Beigzadeh, 2023, p.953](#)). سازمان کشورهای فرانسوی‌زبان (فرانکفونی)، جامعه کشورهای پرتغالی‌زبان (لوزوفونی) و سازمان دولت‌های ترک را می‌توان به‌عنوان بارزترین نمونه‌های این طیف از سازمان‌های منطقه‌ای دانست. فرانکفونی که متشکل از کشورهایی است که زبان رسمی آن‌ها فرانسوی بوده یا در سطح وسیعی به این زبان سخن می‌گویند، با ۴۸ عضو از سراسر جهان برای ترویج و تقویت زبان فرانسوی تلاش می‌کند و در این زمینه موفقیت‌های چشمگیری دارد. تلاش‌های لوزوفونی در راستای پاسداری و تقویت زبان پرتغالی نیز موفقیت‌آمیز بوده و این سازمان توانسته تمامی ۸ کشور پرتغالی‌زبان را حول محور زبان واحد جمع کند ([Sanches, 2014, p.15](#)). سازمان دولت‌های ترک که با امضای توافقنامه نخجوان در ۲۰۰۹م تأسیس شد نیز از سازمان‌های محسوب می‌شود که بر اساس تاریخ، زبان و فرهنگ مشترک بنا شده است. تلاش برای ایجاد الفبای مشترک برای کشورهای ترک‌زبان از برجسته‌ترین کارهایی است که تاکنون این سازمان در زمینه پاسداشت و تقویت زبان اعضا انجام داده است. پس با توجه به اهمیت و کاربرد محسوسی که دیپلماسی چندجانبه در عصر حاضر دارد و نقشی که سازمان‌های بین‌المللی در حوزه زبان دارد، ضرورت است تا از ظرفیت‌های سازمان‌های بین‌المللی به‌عنوان یکی از بارزترین مظاهر دیپلماسی چندجانبه برای پاسداشت زبان فارسی استفاده نمود. بنابراین، در ادامه برخی ظرفیت‌های موجود در حوزه حقوق سازمان‌های بین‌المللی را برجسته نموده و چگونگی به‌کارگیری آن‌ها را در زمینه پاسداشت زبان فارسی بررسی می‌شود.

تأسیس سازمان بین‌المللی میان دولتی

یکی از ظرفیت‌های اساسی برای پاسداری، تقویت و گسترش زبان فارسی، نهادسازی است. از طریق نهادسازی دولت‌ها به گونه مستقیم وارد عمل شده و با ایجاد نهادها و

سازمان‌ها می‌توانند متولی پاسداری و گسترش زبان فارسی شوند (Sadeghi & Kashfi, 2011, p.11). در سطح ملی کشورهای فارسی‌زبان به این امر پرداخته و نهادهایی را ایجاد نموده‌اند که بنیاد سعدی و فرهنگستان زبان و ادب فارسی در ایران، انستیتوی زبان و ادبیات رودکی و آکادمی علم‌های تاجیکستان در همین راستاست، اما آنچه مدنظر قرار دارد، تأسیس سازمان‌ها و نهادهای منطقه‌ای و فراکشوری بر اساس همبستگی زبانی است. سازمان‌های بین‌المللی از بازیگران مهم بین‌المللی در کنار دولت‌ها هستند و با توجه به نقش‌آفرینی که در سطح بین‌المللی داشته‌اند، از ظرفیت‌های عظیمی در افزایش و گسترش روابط دولت‌ها و رفع مشکلات فراکشوری برخوردارند. با نظر داشت اینکه امروزه در جهان سازمان‌ها و نهادهای متعددی بر اساس اشتراکات فرهنگی، زبانی، هویتی و تاریخی تأسیس شده و در کنار عوامل دیگر، نقش زبان و فرهنگ در شکل‌گیری این سازمان‌ها و نهادها برجسته است، کشورهای فارسی‌زبان نیز پیش‌نیازهای اساسی برای اساس‌گذاری یک سازمان فرهنگی منطقه‌ای برای حمایت از زبان فارسی را دارند (Bahmani, 2018, p.4).

با توجه به وضعیت کنونی زبان فارسی و با عنایت به هشدارها و نگرانی‌هایی که از جانب پژوهشگران حوزه زبان و ادبیات فارسی در ارتباط به وضعیت زبان فارسی مطرح گردیده (Amini, 2016, p.11) و با نظر داشت زمینه‌های تاریخی، فرهنگی و هویتی مشترک میان کشورهای فارسی‌زبان لازم است تا کشورهای مذکور ابتکار عمل را به دست گرفته و با همسویی و همکاری کشورهای که گویشوران قابل‌ملاحظه‌ای از این زبان در آن‌ها زیست می‌نمایند و یا در گذشته آن کشورها جغرافیای زبان فارسی به شمار می‌رفتند یک سازمان منطقه‌ای را با اهدافی همچون تقویت همکاری‌ها برای توسعه روابط فرهنگی اعضا، پاسداشت زبان، ادبیات و فرهنگ فارسی‌زبانان، غنای تقویت و گسترش زبان فارسی و تلاش برای احیای شکوه و عظمت زبان فارسی در گستره جهانی تأسیس کنند. سازمان میان‌دولتی برای پاسداشت زبان فارسی فرصت مناسبی را در اختیار کشورهای فارسی‌زبان قرار خواهد داد تا با استفاده از کانون‌های قدرت نرم خود در منطقه به پاسداری و گسترش

این زبان بپردازند. ایجاد چنین سازمانی، این امکان را به کشورهای فارسی‌زبان خواهد داد که از تجربیات سایر سازمان‌های منطقه‌ای که بر اساس همبستگی زبانی تأسیس شده و برای تقویت و گسترش زبان‌شان فعالیت می‌نمایند، استفاده نموده و افق‌های جدید همکاری و همگرایی میان حوزه تمدنی زبان فارسی را بگشایند. این سازمان علاوه بر ارکان اصلی همچون دبیرخانه، مجمع و شورا، برخی ارکان فرعی نظیر فرهنگستان زبان و ادب فارسی، شورای گسترش زبان فارسی، آکادمی تحقیقات و مطالعات زبان و فرهنگ فارسی‌زبانان، مؤسسه علمی و فرهنگی کشورهای فارسی‌زبان، دانشگاه‌ها، پژوهشکده‌ها، صداوسیما، خبرگزاری‌ها، مؤسسه نشر آثار و تحقیقات و غیره را نیز می‌تواند داشته باشد که در پاسداری، تقویت و گسترش زبان فارسی نقش برجسته‌ای دارد.

حمایت از سازمان‌های غیردولتی

برای اینکه زبان فارسی مورد حمایت قرار گیرد، کشورهای فارسی‌زبان می‌توانند از رویکردهای مستقیم و غیرمستقیم استفاده کنند. در رویکرد مستقیم دولت‌ها خود به‌مثابه مجری عمل می‌کنند و به گونه مستقیم به تقویت، حمایت، آموزش و تبلیغ زبان فارسی از طریق نهادهای دولتی می‌پردازند. تأسیس سازمان بین‌المللی دولتی که مورد اشاره قرار گرفت، ازجمله مصادیق بارز این رویکرد است، اما در رویکرد غیرمستقیم دولت‌ها در نقش حامی و تسهیل‌کننده ظاهر می‌شوند و نهادها و سازمان‌های غیردولتی و مردم‌نهاد را حمایت نموده و در راستای فعالیت‌هایشان تسهیلات لازم را فراهم می‌کنند (Sadeghi & Kashfi, 2011, p.8). در این رویکرد، دولت‌ها با واگذاری امور به گروه‌ها، نهادها و سازمان‌های مردم‌نهاد اهداف خود را دنبال می‌کنند. متعاقباً از یکسو موانعی که بر سر راه فعالیت‌های فرهنگی و زبانی ناشی از اختلاف‌های سیاسی کشورها وجود دارد برطرف گردیده و از سوی دیگر اهداف با حساسیت پایین‌تر و هزینه کمتر برآورده می‌شوند. بنابراین می‌توان بیان داشت، یکی از ظرفیت‌های موجود در حوزه حقوق سازمان‌های بین‌الملل برای پاسداشت زبان فارسی سازمان‌ها و نهادهای غیردولتی است. سازمان غیردولتی به شخصیت غیرانتفاعی گفته می‌شود که اعضای آن شهروند یا گروهی از شهروندان یک یا

این سازمان‌ها به‌عنوان نهادهای مستقل از دولت می‌توانند در راستای پاسداشت و گسترش زبان فارسی نقش پررنگ و تأثیرگذاری را ایفا نمایند. اگر دولت‌ها از سازمان‌های غیردولتی و مردم‌نهاد حمایت‌های مالی و حقوقی کنند، نقش این سازمان‌ها در پاسداشت زبان فارسی می‌تواند برجسته و چشمگیر باشد، زیرا میزان مخالفت و حساسیت با این نهادها کمتر بوده و پشتوانهٔ مردمی آن‌ها زیاد است. از سویی دیگر، بنیان‌گذاران و متولیان این نهادها غالباً نخبگان و شخصیت‌های متعهد، دغدغه‌مند و رسالت‌مند هستند که داوطلبانه از روی احساس مسئولیت به تأسیس چنین نهادهایی پرداخته‌اند. بنابراین، از جایگاه مطلوبی در جامعه برخوردارند و به‌تبع آن تأثیر فعالیت‌هایشان بیشتر است.

شامل ساختن زبان فارسی در جمع زبان‌های رسمی و کاری

سازمان‌های بین‌المللی

زبان ابزاری است که انسان‌ها به‌طور مؤثر و گاه برای ارتباط‌دادن ایده‌ها، افکار و احساساتشان با دیگران به‌کار می‌برند. از سویی، یکی از سیاست‌های عمده و اساسی در قرن بیست و یکم میلادی، سیاست زبانی است، به‌ویژه که این سیاست موردحمایت نهادهای متعدد بین‌المللی قرار دارد. این مسئله تا جایی مهم است که یونسکو برنامهٔ آموزشی زبان‌های بین‌المللی خود را توسعه می‌دهد، زیرا به‌باور این نهاد، آموزش زبان‌های بین‌المللی به توسعهٔ صلح فرهنگی بین‌المللی کمک می‌کند تا این‌که جهان دارای فرهنگی واحد به‌عنوان میراث مشترک بشریت باشد. رویکردی فرهنگی حاکم نیز همین است، هر گروه و ملت می‌کوشد از راه درک زبان طرف مقابل مشکلات خود را با آن گروه و ملت‌ها حل‌وفصل نماید (Hatoss & Cunningham, 2005, p.37).

انتخاب زبان‌ها یک امر کلیدی در نهادهای ملی و بین‌المللی است. سازمان ملل برای پیشبرد اعمال و وظایف خود شش زبان فرانسوی، انگلیسی، چینی، عربی، اسپانیایی و روسی را به‌عنوان زبان‌های رسمی و کاری مورد استفاده قرار داده است. درعین‌حال، انتخاب زبان عنصر مهمی در سایر برنامه‌ها و فعالیت‌های مرتبط با سازمان ملل متحد به‌ویژه آژانس‌های تخصصی وابسته به آن است. در میان نهادهای وابسته به سازمان ملل متحد، یونسکو توجه خاصی به این

چند کشور است که نوع فعالیت آن با توجه به ضرورت‌های افراد جوامعی تعیین می‌شود که سازمان مذکور با آن همکاری می‌کند و یا به تعبیر ادارهٔ اطلاعات عمومی سازمان ملل متحد، سازمان غیردولتی به سازمان داوطلبانه‌ای اطلاق می‌شود که در سطح محلی، ملی یا بین‌المللی فعالیت دارد و افرادی با علایق مشترک آن را اداره می‌کند (Naserislami & Momenirad, 2018, p.15).

سازمان‌های غیردولتی در دو سطح داخلی و بین‌المللی فعالیت می‌کنند و برای ادامهٔ فعالیت و انجام وظایف خود نیازمند ویژگی‌هایی هستند که ضامن بقا و موفقیت آن‌هاست، ازجمله خودجوشی، نیاز طبیعی، اهداف مشترک اعضا، قانونمندی، برنامه و فعالیت مدون، مشارکت‌پذیری و استقلال. بدیهی است هر مؤسسه غیردولتی با توجه به نیاز اعضای خود، موضوع فعالیت مشخصی را دنبال می‌کند. موضوعاتی مانند دین، آموزش، بهداشت، زبان، فرهنگ، هنر، جوانان، کودکان، زنان و یا موضوعات تخصصی و علمی. بنابراین، سازمان‌های مردم‌نهاد با تأکید بر سه اصل داوطلبانه، غیرانتفاعی و غیرسیاسی تشکیل و تأسیس می‌شوند (Abulhassan, 2017, p.3). سازمان‌های مردم‌نهاد به‌عنوان نمایندگان جامعه در پیشبرد مسائل فرهنگی و اجتماعی جایگاه و نقش اساسی دارند. حضور و نقش‌آفرینی این سازمان‌ها ضمن تضمین مشارکت عموم مردم، بر کارآمدی و اثربخشی سیاست‌ها و برنامه‌های دولت‌ها در زمینهٔ زبان و پاسداری از آن می‌تواند مؤثر باشد. با توجه به گذشتهٔ موفق سازمان‌های غیردولتی و مردم‌نهاد در زمینهٔ برخی مسائل جهانی مانند محیط‌زیست، حقوق بشر و غیره، به‌کارگیری این سازمان‌ها در زمینهٔ پاسداشت زبان نیز اقدام مناسب و مؤثر به نظر می‌رسد. هرچند دولت‌ها خود می‌توانند در پاسداری و گسترش زبان اقدامات لازم را انجام دهند، سازمان‌های مردم‌نهاد نیز می‌توانند به دلیل موفقیتشان در زمینه‌های دیگر، عناصر قابل‌اعتمادی در زمینهٔ افزایش آگاهی عمومی و ارائه اطلاعات مرتبط با زبان، آموزش زبان، ترویج زبان و راه‌اندازی گفتمان‌های مردمی در زمینهٔ مسائل زبانی و حتی جذب داوطلبان برای انجام کارهای مؤثر در زمینهٔ پاسداری و گسترش زبان باشند (Rahimi, et al, 2020, p.70).

موضوع دارد. سازمان‌های بین‌المللی به روشن‌سازی مسائلی کمک می‌کنند که بر کشورهای جهان تأثیر می‌گذارند. آن‌ها بحث‌های با ماهیت فراملی را زیرپوشش خود قرار داده و به دغدغه‌های بین‌المللی می‌پردازند. ازاین‌رو، سازمان‌های بین‌المللی در تلاش برای انجام مأموریت خود باید زبان یا زبان‌هایی را انتخاب کنند که برای آنان و شریک ساختن اهدافشان مناسب باشد تا بتوانند فعالیت‌های روزمره خود را در حوزه‌های عملیاتی به‌طور مؤثر انجام دهند. بنابراین، چندزبانگی عنصری است که باید توسط این سازمان‌ها به‌کار گرفته شود تا بتوانند مخاطبان بیشتری را مبنی بر هدف خود پوشش دهند. در همین راستا، سازمان‌های بین‌المللی در سند تأسیسشان زبان‌های رسمی و کاری معرفی می‌کنند. اغلب زبان‌های رسمی و کاری سازمان‌های بین‌المللی بیشتر از یک زبان هستند. چندزبانگی بخشی جدایی‌ناپذیر از چندجانبه‌گرایی حاکم در بسیاری از بخش‌های جهان ازجمله سازمان‌های بین‌المللی است (Tonkin, 2011, p. 4).

بامطالعه نظام ملل متحد می‌توان دریافت که در این سازمان چندزبانگی به‌عنوان یک سیاست مهم زبانی دنبال می‌شود و امکان شمولیت زبان‌های دیگر در جمع زبان‌های ملل متحد میسر است. در حال حاضر زبان‌های عربی، چینی، انگلیسی، فرانسه، روسی و اسپانوی هم زبان رسمی و هم زبان کاری مجمع عمومی، کمیته‌ها و کمیته‌های فرعی به شمار می‌آیند و سخنرانی‌های ایرادشده به هر یک از شش زبان مجمع عمومی باید به‌طور شفاهی به پنج زبان دیگر ترجمه شود. همچنین، هر نماینده‌ای می‌تواند به زبانی غیر از زبان‌های مجمع عمومی یعنی به زبان کشور خود، سخنرانی کند. در چنین صورتی نماینده مزبور باید رأساً موجبات ترجمه به یکی از زبان‌های مجمع عمومی و یا کمیته مربوط را فراهم سازد. ترجمه به سایر زبان‌های مجمع عمومی و یا کمیته مربوط که توسط مترجمان دبیرخانه به عمل می‌آید، باید از روی اولین ترجمه ارائه‌شده از زبان مزبور باشد. با توجه به رژیم زبانی جامعه ملل، زبان‌های انتخاب‌شده توسط سازمان ملل متحد برای انجام وظایف، فرانسوی و انگلیسی بود و این‌ها تا به امروز به‌عنوان زبان‌های دبیرخانه باقی‌مانده است.

در ۱۹۴۸م، مجمع عمومی، زبان اسپانیایی را نیز به‌عنوان زبان کاری ملل متحد شناخت. این تغییر، بر وضعیت زبان‌های

دبیرخانه تأثیری نگذاشت و زبان‌های دبیرخانه همچنان انگلیسی و فرانسوی باقی ماند. بیست سال بعد (۱۹۶۸م)، روسی و بعد از آن در ۱۹۷۳م، چینی نیز این وضعیت را دنبال کردند. در ۱۹۷۳م زبان عربی نیز به‌صورت محدود به‌عنوان زبان رسمی و کاری پذیرفته شد که بعداً در ۱۹۸۰م وضعیت آن ارتقا یافت و تمایز میان زبان کاری و رسمی در چارچوب مجمع عمومی حذف شد. این رژیم زبانی تاکنون بیشتر از هفتادسال دوام آورده است، مانند ترکیب شورای امنیت، این موضوع نیز بازتابی از اراده فاتحان جنگ دوم جهانی است و ایجاد تغییر بسیار دشوار به نظر می‌رسد. جهت افزوده شدن زبان‌های دیگر پیشنهادها به‌طور رسمی از جانب برخی کشورها ارائه شده است، ازجمله بنگالی، هندی، اردو، پرتغالی و باهاسا اندونزی. تردیدی نیست که کشورهای فارسی‌زبان نیز می‌توانند این پیشنهاد را مطرح می‌کنند، اما رسمی‌سازی زبان فارسی به‌عنوان زبان کاری و رسمی سازمان ملل متحد مانند سایر تغییرات که دولت‌ها سال‌هاست در پی آن هستند و هنوز اجرا نشده است، بسیار دشوار خواهد بود، زیرا ایجاد تغییر در رژیم زبانی سازمان ملل، موضوعی سیاسی است (Tonkin, 2011, p. 6). هیچ کشور عضوی که زبانش جزو زبان‌های کاری سازمان ملل باشد برای رهاکردن آن وضعیت بدون مبارزه، آماده نیست و برعکس هر کشوری که بخواهد زبان آن وارد زبان‌های رسمی سازمان ملل متحد شود، باید سخت مبارزه کند.

بااین‌حال، سایر سازمان‌های بین‌المللی در این زمینه از انعطاف‌پذیری بیشتر برخوردارند. برای مثال، کنفرانس عمومی یونسکو شش زبان سازمان ملل را به‌عنوان زبان‌های کاری خود به رسمیت می‌شناسد، اما اخیراً هندی، ایتالیایی، پرتغالی و اندونزیایی را نیز به‌عنوان زبان‌های رسمی اضافه کرده است. اتحادیه جهانی پست، زبان فرانسه را به‌عنوان زبان رسمی خود حفظ نمود، اما در ۱۹۹۴م، انگلیسی به‌عنوان زبان کاری اضافه شد. پس می‌توان گفت کشورهای فارسی‌زبان می‌توانند در یک سیاست مشترک زبانی، علاوه بر اینکه زبان فارسی را به‌عنوان زبان رسمی و کاری سازمان‌های منطقه‌ای (به‌ویژه سازمان‌های که در آینده ایجاد خواهند شد) مطرح کنند، برای شامل ساختن زبان

فارسی در جمع سازمان‌های فرامنطقه‌ای و جهانی نیز تلاش مشترک نمایند. استفاده از این ظرفیت می‌تواند افق‌های جدیدی را برای پاسداشت و گسترش زبان فارسی بگشاید.

گنج‌ناییدن زبان فارسی در جمع زبان‌های نگارش عهدنامه‌ها و سند تأسیس سازمان‌های بین‌المللی

همان‌گونه که در سطح ملی شمولیت یک‌زبان در جمع زبان‌های رسمی واداری سبب تقویت، گسترش و حمایت از آن زبان می‌شود، در سطح بین‌المللی نیز شمولیت یک‌زبان در جمع زبان‌های رسمی یک سازمان بین‌المللی و به‌کارگیری آن در نوشتن عهدنامه‌ها و اساسنامه سازمان‌های بین‌المللی در تقویت، گسترش و پاسداری از آن زبان کمک می‌کند. نگارش عهدنامه‌های بین‌المللی و سند تأسیس سازمان‌های بین‌المللی به زبان فارسی یکی از ظرفیت‌های مهم حقوق بین‌الملل برای پاسداشت و تقویت زبان فارسی به شمار می‌رود که استفاده از این ظرفیت در معاهدات میان کشورهای فارسی‌زبان و کشورهای منطقه و همچنان سازمان‌های بین‌المللی منطقه‌ای که کشورهای فارسی‌زبان عضو آن‌ها هستند/ می‌شوند، عملی بوده و تلاش مشترک کشورهای فارسی‌زبان در این زمینه مؤثر خواهد بود. کشورهای فارسی‌زبان ازجمله ایران درگذشته از این ظرفیت استفاده می‌نمودند، چنانچه فارسی زبان نگارش نامه‌ها و اسناد رسمی در داخل این کشور و زبان نوشتن عهدنامه‌هایی بوده که بین حکومت‌های وقت ایران با کشورهای دیگر منعقد شده است، همچون عهدنامه‌های گلستان (۱۸۱۳م) و ترکمانچای (۱۸۲۸م) چند دهه پیش از انقلاب مشروطه میان ایران و روسیه (Amini, 2016, p.12). هرچند ایران همچنان در این زمینه تلاش‌های می‌کند، اما موضوع قابل‌توجه سیاست یکسان کشورهای فارسی‌زبان در قبال این موضوع است. اگر کشورهای فارسی‌زبان موضوع نگارش اسناد حقوقی بین‌المللی ازجمله سند تأسیس سازمان‌های بین‌المللی منطقه‌ای که این کشورها عضو آن هستند/ می‌شوند را به زبان فارسی به‌عنوان سیاست مشترک خویش تعریف نمایند، این اقدام می‌تواند مجدد زبان فارسی را مانند گذشته به‌عنوان زبان منطقه‌ای مطرح سازد. ازآنجایی‌که کشورهای فارسی‌زبان از لحاظ ژئوپلیتیکی و اهمیت و تأثیرگذاری منطقه‌ای در مناسبات

منطقه‌ای نقش برجسته دارند و طرف اکثر معاهدات منطقه‌ای در زمینه‌های گوناگون اعم از سیاسی، امنیتی، اقتصادی، فرهنگی و غیره محسوب می‌شوند، همچنان نقش این کشورها در سازمان‌های منطقه‌ای پررنگ و مهم است.

نتیجه‌گیری

این پژوهش به هدف شناسایی ظرفیت‌های حقوق بین‌الملل برای پاسداشت زبان فارسی انجام گرفت. بر اساس یافته‌های این پژوهش، زبان فارسی با چالش‌های گوناگون زبانی و غیرزبانی مواجه است و برای حل این چالش‌ها تقویت همکاری‌های فرهنگی و زبانی میان کشورهای فارسی‌زبان، تأسیس یک سازمان منطقه‌ای میان دولتی توسط کشورهای فارسی‌زبان، حمایت و تقویت سازمان‌های مردم‌نهاد و به‌کارگیری زبان فارسی در اسناد حقوقی و نهادهای بین‌المللی به‌عنوان زبان رسمی و کاری، می‌تواند مورد استفاده قرار گیرد. نتیجه پژوهش ارتباط وثیق میان مسئله و یافته‌های تحقیق را نشان می‌دهد. از یک سو مطالعات پیشین نشان داد که زبان فارسی با چالش‌های گوناگون روبرو است که بخشی از آن فراکشوری بوده و مستلزم راهکارهای فراملی است. از سوی دیگر، ظرفیت‌های بالقوه‌ای در حقوق بین‌الملل وجود دارد که می‌توان برای پاسداشت و تقویت زبان فارسی از آن‌ها استفاده کرد، اما تاکنون این ظرفیت‌ها مغفول مانده است. یافته‌های پژوهش حاضر با پژوهش‌های دیگری که در حوزه‌های زبان فارسی و حقوق سازمان‌های بین‌المللی انجام شده همسویی دارد. چنانچه بیگزاده (Beigzadeh, 2023) یکی از معیارهای طبقه‌بندی سازمان‌های منطقه‌ای را همبستگی زبانی دانسته و اشاره دارد که زبان می‌تواند موضوع بحث و از اهداف سازمان‌های منطقه‌ای باشد و امینی (Amini, #Amini2016 2016) به نگارش عهدنامه‌ها به زبان فارسی تأکید دارد. انجام این پژوهش هرچند با محدودیت‌هایی ازجمله عدم دسترسی به آثار پژوهشگران تاجیکستانی مواجه گردید، اما این محدودیت مانع دستیابی به هدف پژوهش نشد. بنابراین، پیشنهاد می‌گردد تا کشورهای فارسی‌زبان یافته‌های این پژوهش و پژوهش‌های مشابه را به‌کارگیرند و سایر پژوهشگران در زمینه

Review. https://www.researchgate.net/publication/316365754_Language_Use_and_Language_Policy_in_Central_Asia

Bahmani, T. (2018). *Factors and obstacles to the development of political/economic relations between Iran and Persian-speaking countries (Tajikistan and Afghanistan) in the new millennium* [Master's thesis, Shahid Beheshti University]. (In Persian)

Becaard, D. S. R., & Menechelli, P. (2019). Chinese cultural diplomacy: Instruments in China's strategy for international insertion in the 21th century. *Revista Brasileira de Política Internacional*, 62(1), Article e010. <https://doi.org/10.1590/0034-7329201900105>

Beigzadeh, E. (2023). *Law of international organizations* (9th ed.). Majd Scientific and Cultural Foundation. (In Persian)

Chen, S. (2024). Current situation and countermeasures of Chinese language spreading globally. *Journal of Education and Educational Research*, 10(2), 53–61. <https://doi.org/10.54097/sw7x6f41>

Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, UNESCO. (2003). <https://ich.unesco.org/en/convention>

Dari, A. T. (2004). Development of the Persian language and literature: A perspective of the future century. *Literary Text Research*, 6(18). <https://doi.org/10.22054/LTR.2004.6258> (In Persian)

Firozi, S. M. (2022). Investigating the socio-cultural commonalities of Iran and Afghanistan (with an emphasis on the harms and opportunities). *Journal of Great Khorasan*, 13(46). <https://doi.org/10.22034/JGK.2022.308573.0> (In Persian)

Flipe, F. G., Kyria, R. F., & Janayna, B. C. C. (2019). Internationalization and language policies in Brazil: What is the

چالش‌های زبان فارسی در ازبکستان و راه‌های برون‌رفت از آن را در قالب راهکارهای عملی برای برگشت تاجیکستان به خط فارسی را ارائه دهند تا خانواده بزرگ زبان فارسی بتواند از اندوخته‌ها و داشته‌های فرهنگی، علمی و پژوهشی یکدیگر بهره‌مند شوند.

Reference

Abulhassan Shirazi, H. (2017). Cultural diplomacy and the role of friendship associations in international relations. *International Relations Studies Quarterly*, 10 (38). https://journals.iau.ir/article_532873.html (In Persian)

Afshin, M., Rabiei, H., Kaviani Rad, M., & Yaqoub Nia, H. (2021). The pathology of IR Iran's macro-politicization with language territorialization in Persian-speaking countries of the region. *Iranian Political Sociology Quarterly*, 4(2). <https://doi.org/10.30510/PSI.2021.253571.1318> (In Persian)

Aftab, M. R. (2013). *Rights of linguistic minorities*. Islamic Commission of Islamic Human Rights of Iran. (In Persian)

Alinejad, S. (2013). *The right to language in international law* [Master's thesis, Shahid Ashrafi Esfahani Institute of Higher Education]. (In Persian)

Alizadeh, A. (2018). Cultural and artistic organization of Persian-speaking countries, a step towards greater convergence. *International Center for Peace Studies*. Retrieved October 25, 2024, from <https://peace-ipsc.org> (In Persian)

Amini, R. (2017). Challenges of Persian language today. *Literary Research Quarterly*, 14(55). <https://doi.org/10.1001.1.17352932.1396.14.55.4.3> (In Persian)

Aminov, K., Jensen, V., Juraev, S., Overland, I., Tyan, D., & Uulu, Y. (2010). *Language use and language policy in Central Asia*. Central Asia Regional Data

Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110601268-006>

Naserislami, N. M., & Momenirad, A. (2019). International non-governmental organizations and their role in human rights. *Culmination of Law*, 4(2). <https://doi.org/10.22034/thdad.2019.240070> (In Persian)

Petrillo, P. L. (2021). *The legal protection of the intangible cultural heritage: A comparative perspective* (K. Firozpour & A. Godarzi, Trans.). Rasan Publishing Center. (Original work published 2019) (In Persian)

Rahimi, H., Niavarani, S., Jalali, M., & Yavari, A. (2020). The capacities of Iran's legal system in benefiting from non-governmental organizations in order to eliminate corruption and create transparency. *International Legal Research Journal*, 13(47). <https://doi.org/10.30495/alr.2020.671151> (In Persian)

Rahimpour, A. (2010). History and culture of Great Khorasan. *Journal of Great Khorasan*, 1(1). <https://doi.org/10.1001.1.22516131.1.389.1.1.2.1> (In Persian)

Ranjbar, A. (2012). *Legal analysis of the League of South American Nations* [Master's thesis, Islamic Azad University, Central Tehran Branch]. (In Persian)

Razavian, M. T., & Shali, M. (2011). Historical geography of Khorasan. *Journal of Great Khorasan*, 1(4). <https://doi.org/10.1001.1.22516131.1.390.1.4.4.3> (In Persian)

Ranjcash, M. J., & Aghaei Mazreji, R. (2017). Rittberger's theory application on the formation process of international organizations: Case study of European Union. *World Politics Quarterly*, 6(1). <https://doi.org/10.22124/WP.2017.2387> (In Persian)

Sabouri Kazaj, J., & Mostama, R. (2023). *Assessing the status of Persian*

relationship? *Revista Brasileira de Linguística Aplicada*, 19(2), 321–338. <https://doi.org/10.1590/1984-6398201913553>

Fouzi, Y., & Naimi Bercheloi, F. (2016). The spread of Persian language and the political challenges facing it. In *Proceedings of the Third International Conference on Modern Researches in Management, Economics and Humanities*. Civilica. <https://civilica.com/doc/549541> (In Persian)

Johnson, A. (2004). *The road to Turkish language reform and the rise of Turkish nationalism* [Master's thesis, McGill University]. eScholarship@McGill. <https://escholarship.mcgill.ca/concern/theses/rx913s03s>

Habib Nejad, S. A., & Danesh Nari, Z. (2018). Support for language rights in the procedure of the European Court of Human Rights. *Administrative Law Quarterly*, 5(17). <http://qjal.smtc.ac.ir/article-1-330-fa.html> (In Persian)

Hajian, Kh. (2020). The fields and capacities of Persian language and literature in the regional convergence of the countries of Iran's cultural civilization: Case study of Afghanistan and Tajikistan. *Asian Studies and Art*, 2(3). <https://doi.org/10.30465/acas.2020.5438> (In Persian)

Hatoss, A., & Cunningham, D. (Eds.). (2005). *An international perspective on language policies, practices and proficiencies*. FIPLV.

Khodayar, E. (2018). Obstacles and solutions of Persian calligraphy, language and literature in the countries of common civilization with Iran. *National Studies Quarterly*, 19(74). <https://doi.org/10.1001.1.1735059.1397.19.74.1.2> (In Persian)

Lischewski, N. (2018). Planning the languages of Turkey. In *Sprachen, Völker und Phantome* (pp. 191–216). De

Yasna, M. Y. (2019). The position of Persian language in Afghanistan. *Kaush Nameh Scientific Quarterly*, 20(40). <https://doi.org/10.1001.1.17359589.1398.20.40.8.8> (In Persian)

Zhang, H., & Yao, C. (2021). Visualized analysis on the study of the international spread of Chinese language. In *Proceedings of the 6th International Conference on Education Reform and Modern Management (ERMM 2021)* (pp. 125–131). Atlantis Press. <https://doi.org/10.2991/assehr.k.210513.125>

Parsi Wiki. (n.d.). Pasdast. In *Parsi Wiki*. Retrieved October 25, 2024, from <https://www.parsi.wiki/fa/wiki/478017/%D9%BE%D8%A7%D8%B3%D8%AF%D8%A7%D8%B4%D8%AA> (In Persian)

language diplomacy (assessing the challenges and presenting a policy solution; a case study of the Saadi Foundation). Islamic Council Research Center. Retrieved October 25, 2024, from <https://rc.majlis.ir/fa/report/show/1773490> (In Persian)

Sadeghi, M. M., & Kashfi, S. A. (2011). Investigating the status of cultural diplomacy of the Islamic Republic of Iran: Strategies for spreading the Persian language abroad the country. *Journal of Expert Reports*. Islamic Council Research Center. <https://rc.majlis.ir/fa/report/show/790769> (In Persian)

Sanches, E. R. (2014). *The community of Portuguese language speaking countries: The role of language in a globalizing world* [Atlantic Future scientific paper]. ResearchGate. https://www.researchgate.net/publication/267394399_The_community_of_Portuguese_Language_Speaking_Countries_The_role_of_language_in_a_globalizing_world

Sazmand, B. (2008). International organizations from theoretical approaches. *Politics Quarterly*, 38(2). https://jpq.ut.ac.ir/article_27063.html?lang=en (In Persian)

Seidan, M. (2016). Some policy proposals in the field of Persian language. *Strategic Studies of Public Policy*, 6(21). https://sspp.iranjournals.ir/article_25000.html (In Persian)

Tonkin, H. (2011). *Language and the United Nations: A preliminary review*. Esperanto-UN. <https://esperanto-un.com/images/languages-un-tonkin-draft-dec2011.pdf>

United Nations. (1945). *Charter of the United Nations*. <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text>

United Nations. (1948). *Universal Declaration of Human Rights*. <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>

Journal of Greater Khorasan

Vol. 16, No. 61, 2026

Received 07 Dec 2024 | Revised 24 Feb 2025 | Accepted 01 Feb 2026 | Published 16 Mar 2026

ISSN (Online): 2717-1671

ISSN (Print): 2251-6131

Research article

The Role of the Simjurids in the Decline and Fall of the Samanid Dynasty, with an Emphasis on the Office of Sepahsālārī and the Iqtā' of Quhestan

Kourosh Salehi * (a), Zahra Jafarnejad Garoo (b)

a) Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran. (ksalehi50@yahoo.com)

b) Ph.D. Candidate in History of Islamic Iran, Department of History, Kharazmi University, Tehran, Iran (jafarnejadzahra@yahoo.com)

Keywords

Khurasan, Simjurids,
Quhistan, Jayhani,
Samanids.

Citation

Salehi, K., & Jafarnejad Garoo, Z. (2026). The Role of the Simjurids in the Decline and Fall of the Samanid Dynasty, with an Emphasis on the Office of Sepahsālārī and the Iqtā' of Quhestan. *Journal of Greater Khorasan*, 16(61), 157-175.

Use your device to scan and read articles online

Abstract

The Simjurid dynasty played a major role in the decline and weakening of the Samanids. The position of *sipahsalar* (commander-in-chief) and the *iqta'* (fief) of Quhistan served as instruments for the Simjurids—who were Turkish *ghulams* (slave-soldiers) of the Samanid court—enabling them to pave the way for the decline and weakening of the Samanids. From the outset of the Samanids' rise to power, the Simjurids, in addition to holding the position of *sipahsalar*, managed to gain control over Quhistan and maintained it until the end of Samanid rule and even into the early Ghaznavid period. Abu al-Hasan Simjuri served as *sipahsalar* of Khurasan for nearly thirty years under Samanid rule. His son, Abu Ali, further increased his autonomy and accelerated the weakening of the Samanids. In the late Samanid state, weakness pervaded all pillars and governors of the Samanid administration, and Khurasan fell into chaos and disorder. The Simjurid dynasty also dominated its *iqta'* of Quhistan and played a significant role during the decline of the Samanids, contributing to their destruction. This article, compiled using a library-based method, analyzes the role of the Simjurid dynasty in the decline of the Samanids. The findings of the research indicate that the Simjurids' inclination to participate in governance and their reliance on the relatively extensive *iqta'* of Quhistan prevented the concentration of power for the Samanids and constituted one of the main factors leading to the fall of this dynasty.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2026.492578.1236>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_252244.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

* Corresponding Authors

Introduction

In the 4th century AH (10th century CE), concurrent with the rise of the Samanid dynasty in Greater Khorasan, the Simjurid family—originally Turkish slave-soldiers (*ghulām*)—entered the political and military arena of Iran. Known initially through a figure named Simjur Davati, they quickly rose to the position of *sepahsālār* (commander-in-chief) of Khorasan and acquired the vast *iqṭāʿ* (land grant) of Quhestan as their hereditary domain. Although the Simjurids initially acted as loyal allies of the Samanids, over time they became one of the primary factors in the weakening and eventual collapse of this dynasty. This article examines the role of the Simjurids in the decline of the Samanids, focusing on two key pillars: the office of *sepahsālār* and the *iqṭāʿ* of Quhestan.

The Samanid state was originally built upon an alliance with Iranian *dehqāns* (landed gentry). However, as military needs grew and trust in the *dehqāns* diminished, the Samanid amirs gradually replaced them with Turkish *ghulāms*. This strategic shift, while temporarily strengthening Samanid military power, ultimately led to the emergence of rival power centres and the fragmentation of the Samanid realm. The Simjurids, as one of the most prominent of these Turkish commanders, exploited their hereditary *iqṭāʿ* and their own standing army to function as a "state within a state," thereby obstructing the centralisation of power under the Samanid amirs. The central research question is: How and through what mechanisms did the Simjurids contribute to the weakening of the Samanid state? The hypothesis is that, although the Simjurids initially served as complementary allies of the Samanids, as the latter gradually weakened, the Simjurids—like other provincial power-holders—pursued their own interests and through their actions accelerated the decline and collapse of the dynasty.

Materials and Methods

This study adopts a qualitative approach and employs a descriptive-analytical method. Data were collected through a comprehensive library-based review of primary historical sources (such as *Tārīkh-e Bayhaqī*, *Tārīkh-e Bukhārā*, Gardīzī's *Zayn al-Akhbār*, the translation of *Yamīnī's History*, and *Mujmal al-Tawārīkh*), later historiographical works, and contemporary

academic research (articles, books, and dissertations related to the Simjurids and the Samanid period). Geo-historical sources—including the works of Iṣṭakhrī, Ibn Ḥawqal, and Le Strange—were also consulted to clarify the position of the Quhestan *iqṭāʿ*.

The analysis is organised around **four main axes**:

- a) **The position of Turks in the Samanid state structure** and the process of their replacement of Iranian *dehqāns*;
- b) **The rise of the Simjurid family**, from the office of *davātdārī* (keeper of the inkstand) to *sepahsālārī* and the *iqṭāʿ* of Quhestan;
- c) **An analysis of the Simjurids' destabilising actions** across three generations (Ibrāhīm, Abū al-Ḥasan, Abū ʿAlī), including opposition to viziers, assertion of autonomy, alliances with external enemies, and refusal to send military aid to the Samanid amir;
- d) **The ultimate fate of the Simjurids** and their role in inviting the Qarākhānids and paving the way for Ghaznavid domination.

The study begins with a review of the research background (including works by Abolghasem Foruzani, articles by Rahpeyma, Nouri, Jafari, and Jafarpour's dissertation) and then, through a historical analysis of events—especially in the period 350–387 AH—elucidates the relationship between the Simjurids' rise to power and the disintegration of the Samanid state.

Discussion and Findings

The findings indicate that the Simjurids weakened the Samanids through **three main pathways**:

1. Transforming the *iqṭāʿ* system into a hereditary holding and removing lands from the tax base

The Samanids granted vast lands as *iqṭāʿ* (temporary assignments in lieu of cash salaries) to secure the loyalty of their Turkish soldiers. However, the Simjurids succeeded in making Quhestan a hereditary possession across four generations. This not only reduced Samanid tax revenues but also rendered agricultural lands less productive, creating a fiscal deficit for the treasury. Historical reports

indicate that Turkish iqtāʿ-holders not only failed to pay taxes but also exacerbated the plight of peasants by increasing extortion, leading to peasant displacement and further economic decline.

2. Acting as a "state within a state" and obstructing centralisation

Relying on their own standing army and the support of local religious figures and community leaders, the Simjurids gradually defied the Samanid amir. Abū al-Ḥasan Simjur served as sepahsālār of Khorasan for about 30 years and during this period directly interfered in the appointment and dismissal of viziers (such as ʿUtbī and Mazanī). After being removed from the sepahsālārī, he allied with Fāʾiq (another Turkish commander) and established secret contacts with the Būyids and Ziyarids, effectively separating Khorasan from Samanid control. His son, Abū ʿAlī Simjur, adopted the title *Amīr al-Umarāʾ al-Muʾayyad min al-Samāʾ* (commander-in-chief divinely aided) and refused to send troops to Bukhara during the Qarākhānid invasion, thereby declaring full autonomy and leaving the Samanids exposed to external threats.

3. Forming alliances with external enemies and paving the way for the partition of the Samanid realm

To preserve their power, the Simjurids entered into alliances with the Būyids (Fakhr al-Dawla Daylamī), the Ziyarids (Qābūs ibn Vashmgīr), and the Qarākhānids (Bughrākhān and Ilig Khan). Although these alliances helped the Simjurids survive in the short term, they ultimately compelled the Samanids to call upon Sabuktigin of Ghazna to suppress the Simjurids—thus opening the door to Ghaznavid intervention in Khorasan. At the same time, disaffected dehqāns and protesting religious scholars invited Bughrākhān into Transoxiana, placing the Samanids between two fronts: the Qarākhānids from the north and the Ghaznavids from the south. Ultimately, the Samanid realm was divided between the Ghaznavids (south of the Oxus) and the Qarākhānids (north of the Oxus), and the Samanid state came to an end in 389 AH (999 CE).

Conclusion

This study demonstrates that the Simjurids were not an external force of subversion but rather an internal and structural factor in the collapse of the Samanid state. By

exploiting two key instruments—the sepahsālārī of Khorasan and the hereditary iqtāʿ of Quhestan—they gradually transformed from loyal allies into powerful rivals. Through actions such as opposing viziers, achieving financial and military independence, and forging alliances with neighbouring powers, they dismantled the centralised authority of the Samanids. In effect, the Samanids mistakenly believed that replacing Iranian dehqāns with Turkish *ghulāms* would create a more obedient and centralised military system; however, this policy instead generated parallel power centres, of which the Samanids themselves ultimately became victims.

Although the Simjurids benefited from this chaos in the short run, they too were eventually eliminated in the competition with other Turkish commanders (Sabuktigin, Mahmud of Ghazna, Fāʾiq, and Bektūzūn). After the execution of Abū ʿAlī and Abū al-Qāsim Simjur, the family largely disappeared, with only a brief mention during the Seljuk period (in collaboration with the Ismāʿīlīs in Quhestan). This study suggests that a critical examination of military-economic structures in pre-modern states is essential for understanding the causes of their collapse, and such analysis can also inform assessments of contemporary governance.

The article concludes by emphasising that the only way to prevent state collapse is to maintain a balance between military and bureaucratic institutions and to prevent the hereditary entrenchment of offices and land grants—a lesson the Samanids learned too late, and which later dynasties such as the Ghaznavids and Seljuks also failed to heed fully. The authors call for further research on the role of Turkish families in Iranian history and for comparative studies of the iqtāʿ system across different Islamic dynasties.

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۶، شماره ۶۱، زمستان ۱۴۰۴

ISC | MSRT | ICI

شاپا الکترونیکی: ۲۷۱۷-۱۶۷۱

شاپا چاپی: ۲۲۵۱-۶۱۳۱

مقاله پژوهشی

نقش سیمجوریان در زوال و سقوط حکومت سامانی با تکیه بر مقام سپهسالاری و اقطاع قهستان

کوروش صالحی* (الف) - زهرا جعفرنژاد گرو (ب)

(الف) دانشیار تاریخ، عضو هیات علمی گروه تاریخ دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران (ksalehi50@yahoo.com)

(ب) دانشجوی دکتری تاریخ ایران دوره اسلامی، گروه تاریخ، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران (jafarnejadzahra@yahoo.com)

چکیده

خاندان سیمجوریان در زوال و تضعیف سامانیان نقش عمده‌ای ایفا کردند. مقام سپهسالاری و اقطاع قهستان برای سیمجوریان که غلامان ترک دربار سامانی بودند ابزاری بود که آنان را قادر نمود، زمینه‌های زوال و تضعیف سامانیان را فراهم آورند. از ابتدای قدرت‌گیری سامانیان، سیمجوریان علاوه بر مقام سپهسالاری توانستند حاکمیت بر قهستان را به دست آورده و تا پایان حکومت سامانی و حتی اوایل دوره غزنوی همچنان نگهدارند. ابوالحسن سیمجوری نزدیک به سی سال در حکومت سامانی، سپهسالار خراسان بود. فرزندش ابوعلی بر خودمختاری خود افزود و تضعیف سامانیان را افزایش داد. در اواخر دولت سامانیان ضعف به‌تمامی ارکان و حکام سامانی مسلط شد و خراسان در آشوب و هرج و مرج شد. خاندان سیمجوری نیز بر اقطاع خود قهستان مسلط و نقش مهمی در دوران زوال سامانیان در جهت نابودی آنان ایفا نمودند. این مقاله با روش کتابخانه‌ای تدوین‌یافته به تحلیلی نقش خاندان سیمجوریان در زوال سامانیان می‌پردازد. دستاورد تحقیق نشان می‌دهد که گرایش سیمجوریان به مشارکت در حکومت و تکیه بر اقطاع نسبتاً گسترده قهستان مانع از تمرکز قدرت برای سامانیان شد و یکی از عوامل اصلی سقوط این سلسله را فراهم ساخت.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۱۷

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۲/۰۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۱۲

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۲/۲۵

شماره صفحات: ۱۷۵-۱۵۷

واژگان کلیدی:

خراسان، سیمجوریان، قهستان،

جهانی، سامانیان.

استناد به مقاله:

صالحی، ک؛ و جعفرنژاد گرو، ز. (۱۴۰۴). نقش سیمجوریان در زوال و سقوط حکومت سامانی با تکیه بر مقام سپهسالاری و اقطاع قهستان. پژوهشنامه خراسان بزرگ، ۱۶(۶۱)، ۱۷۵-۱۵۷.

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2026.492578.1236>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_252244.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

مقدمه

در قرن چهارم تقریباً همزاد با برآمدن سامانیان در خراسان بزرگ، خاندان سیمجوری نیز همراه و متحد سامانیان به عرصه سیاسی و نظامی کشوری پا نهادند. این غلامان ترک که با شخصی بنام سیمجور دواتی شناخته می‌شدند؛ خیلی زود در نقش سپهسالاران و به تبع آن؛ اقطاع گران بزرگ دوره سامانی تجلی یافتند اما خیلی زود به روند زوال و تضعیف سامانیان پیوسته و مانع عمده تمرکز قدرت ایشان شدند. واقعیت آن بود که در ساختار حکومت سامانی نوعی ملوک‌الطوایفی ساختارمند شکل گرفته بود که نمی‌توانست بدون آن به حیات خود ادامه دهد این موضوع با ایجاد اتفاق بین دهقانان محلی در ابتدای تشکیل این دولت همراه بود اما با جابجایی جایگاه دهقانان با سپهسالاران ترک و تضعیف جایگاه اهل‌قلم روند تجزیه و زوال سامانیان توسط خاندان‌های ترک فزونی یافت که در این بین نقش سیمجوریان به عنوان سپهسالاران خراسان و اقطاعداران قهستان بسیار پررنگ بود. عمده اقطاع بزرگ آنان در قهستان بود که بعد از تسلط سامانیان بر سیستان بر آن مستولی شده و تا پایان عمر این سلسله نیز آن را در اختیار داشتند. تسلط بر ماوراءالنهر و خراسان تحت حکومت سامانیان که به شخصی بنام سامان‌خداه از دهقانان بلخ منسوب بود و نسب به بهرام چوبین سردار ساسانی می‌رسانید؛ اولین اقدام برای تشکیل یک حکومت همسو با خلافت و همراه با فرهنگ ایرانی بود. از آنجایی که مقر سامانیان در ماوراءالنهر قرار بود، سپهسالار خود را به حکومت‌های سرزمین‌های مادون‌النهر منصوب می‌کردند به تدریج از اواسط دوره سامانی حضور ترکان در سپاه افزایش یافت و قدرت آنان موجب زوال تدریجی جایگاه دهقانان گردیده و یکی از عناصر قدرت آنان را از کانون قدرت کنار زد. سیمجور یکی از این تازه‌واردان بود که اعقابش به قدرتی عظیم در امارت سامانی مبدل شدند. این مقاله که با روش کتابخانه‌ای ترتیب یافته با استفاده از رویکرد توصیف و تحلیل به بررسی موضوع می‌پردازد و بر آن است تا به این سؤال پاسخ دهد که: سیمجوریان چگونه باعث تضعیف

حکومت سامانیان شدند؟ در پاسخ فرض تحقیق بر این است که اگرچه سیمجوریان در ابتدای قدرت سامانیان نقش متحد و مکمل نیروی حاکمیت را ایفا می‌کردند اما به تدریج با تضعیف سامانیان آنان نیز به مانند بیشتر منابع قدرت فرعی به راه خود رفته و با اعمال و کردار خود زمینه‌های تضعیف سامانی را گسترش دادند.

پیشینه پژوهش

درباره تاریخچه سیمجوریان و نقش آن‌ها در تحولات دوره سامانی، باید به بررسی‌های زیر توجه ویژه نمود؛ مهم‌ترین اثر تحقیقی کتاب سیمجوریان: نخستین دودمان قدرتمند ترک در ایران نوشته استاد (Foruzani, 2002) و همچنین مقاله سی سال سپهسالار؛ علل استمرار سی ساله قدرت سپهسالار ناصر الدوله ابوالحسن سیمجور (Foruzani, 2006)؛ و مقاله آغاز حکومت یافتن ترکان در ایران؛ ابوعلی سیمجوری و نقش او در سقوط سامانیان (Foruzani, 1991) / مقاله فائق خاصه سردار سامانی و مناسبات وی با آل سیمجور، (Rahpeyma sarwestani, 2013) / مقاله تأملی بر نقش سپهسالاران در تضعیف و سقوط حکومت سامانیان (Nouri, 2018)، مقاله جغرافیای تاریخی قهستان از طاهری تا سلجوقی (Behnamfar and Mollaei, 2012) / مقاله واکاوی اوضاع قهستان در قرن‌های سوم و چهارم هجری (Jafari, et al., 2011) / پایان‌نامه خاندان سیمجوریان (تاریخ سیاسی، اجتماعی سپهسالاران سیمجوریان در خراسان) (Jafarpour, Kasaei, 1379) است که هر کدام در نوع خود بی‌نظر و حاوی نکات بسیار سودمندی است.

جایگاه ترکان در حکومت سامانیان

بعد از گذار جهان اسلام از عنصر عرب و عنصر ایرانی در امر سپاهی‌گری، غلامان ترک به واسطه جنگاوری‌شان بسیار باارزش بودند (Kennedy, 2001, pp. 118-119). امیران سامانی مدارسی برای خدمت نظامی یا اداری غلامان ترک که به نظرشان بیشتر از دهقانان مورد اعتماد بودند، ساختند (Frye, 2006, p. 131). سامانیان در این هنگام

به دلیل داشتن اقتدار نظامی، بندگان ترک را برای خدمات لشکری می‌گماشتند. نیاز به نیروی نظامی باعث رونق بازارهای برده‌فروشی (Bahranipour et al., 2018, p. 32) در شهرهای چاچ و اسپجیاب شد (Heravi, 2001, p. 385). آشوب‌آفرینی‌های آنان و خطر همدلی‌شان با خلافت، در نظر سامانیان غیرعقلانه بود (Khalatbari; Delrich 2006, pp. 66-68). خلفای عباسی و امرای سامانی ترجیح می‌دادند به‌جای دهقانان از ترکان استفاده کنند. این سپاه ترک، جای سربازانی را گرفته بود که فتوادل‌ها در اختیار امیران می‌گذاشتند. آمدن این سرداران جدید باعث گسترش پدیده اقطاع شد و به‌شدت بر دهقانان زمین‌دار فشار وارد شده و در اثر نداشتن آشنایی این سرداران با کار کشاورزی و ندادن مالیات که درواقع دستمزدشان محسوب می‌شد؛ به‌تدریج این زمین‌ها از کارایی اصلی خود خارج و نقصان به خزانه امیران سامانی افتاد. مقارن قرن ۱۱. م ماوراءالنهر کاملاً در شرف تبدیل به سرزمین ترک‌نشین و تغییر نسبی بافت جمعیتی بود (Frye, 1986, p. 209). سپاهیان ترک که بسیار فرمان‌بردار و برای خدمت حاضر بودند در ایام اوج قدرت دولت سامانی از مرزهای ماوراءالنهر در برابر فشار ترکان بیرون از قلمرو سامانی دفاع می‌کردند و این مهم باعث افزایش قدرت ترکان در دیار شد و به‌تدریج نفوذشان در مقام حاجبان خاصه و مریبان فرزندان امیران مانند بالا گرفت. سیمجور، آلبتگین، فایق و بکتوزون از این نوع غلامان بودند. امیران سامانی از این غلامان به‌مانند وزنه تعادلی در برابر عنصر دهقانان ایرانی که گاهی با سیاست‌های تمرکزگرای آنان مخالفت داشتند، استفاده می‌کردند (Bosworth, 2006, p. 97). با افزایش تمایلات گریز از مرکز دهقانان، دولت سامانی کوشید تا در مقابل دهقانان و سپاهیان ایرانی؛ غلامان ترک و اعیان نظامی جدید را علم کند و اراضی را به‌رسم اقطاع به غلامان نظامی خود واگذار کند. اگرچه این پدیده در ابتدا باعث افزایش قدرت حکومت سامانی شد اما تضمینی بر وفاداری غلامان در درازمدت نبوده (Pigulovskaya, 1975, p. 259) و

نظام اقطاع به ضرر خزانه شده و فشار بر اراضی دولتی بسیار شدیدتر شد (Bosworth, 1996, p. 175). با تسلط ترکان بر امور کشوری و لشکری، امیران سامانی به زیردستان این غلامان تبدیل و قلمرو حکومتشان به قطعات کوچکی در مشرق قلمرو اصلی تبدیل‌شده و مناسبات تیول‌داری نابودی آنان را تسریع نمود (Frye, 2006, p. 130). در تحلیلی می‌توان گفت که سامانیان فکر می‌کردند که می‌توانند با رابطه دست‌نشان‌دگی اقطاع‌داران ترک جای نظام دهقانی کهن را پر نمایند و مناسبات جدیدی بین مرکز و پیرامون پدید بیاورند.

سیمجور دواتی آغاز قدرت‌یابی نرم سیمجوریان در حکومت سامانی و تسلط بر قهستان

جغرافی نویسان عرب ایالت قهستان را مثل سیستان از توابع خراسان شمرده‌اند. قهستان به معنی کوهستان است و به مناسبت وضع طبیعی آن به این نام موسوم گردیده زیرا سرزمین قهستان مرتفع و کوهستانی و اکثر شهرهای قهستان سردسیر است (Lestrangle, 1985, p. 377). اقطاع ناحیه وسیعی مانند قهستان که به تصرف سیمجوریان درآمده بود (Bartol'd, 1987, p. 511) در اثر نفوذ و قدرت آنان به‌صورت موروثی در این خاندان نظیر امتیازات فتوَدالی تا اواخر عمر حکومت سامانی، باقی ماند (Bosworth, 2006, p. 124). در سیاست‌نامه آمده که «ترتیب ملوک قدیم آن‌چنان بوده است که اقطاع ندادندی و هرکسی را بر اندازه در سال چهار بار موجب از خزینه نقد بدادندی ... و عُمال، مال جمع همی‌کردندی و به خزانه همی آوردندی و از خزینه برین مثال هر سه ماهی یک‌بار دادندی و این را بیستگانی خواندندی و این رسم و ترتیب هنوز در خانه محمود باقی‌مانده است» (Nizam al-Mulk Tusi, 1968, p. 134). تکامل و تغییر شکل تدریجی در نظم اقطاع از صورت انتقالی موقت به شکل تیول موروثی که در قرن چهارم هجری آغاز شد (Rawandi, 2003, Vol. 4, p. 1026). زمین‌های اقطاع قانوناً به مالکیت موروثی در نمی‌آمدند، اما عملاً بیشتر این زمین‌ها بعدها به املاک

موروثی تبدیل شدند. چون وارثان مالکان منصوب مقام پدر را در قلمرو ملک نامبرده به گونه ارثی اشغال می‌کردند. بر همین اساس، در خاندان سیمجوری در طول چهار نسل حق بهره‌برداری از املاک واگذاری اقطاع قهستان را داشتند؛ این اشراف تازه‌به‌دوران‌رسیده که بیشتر آن‌ها از میان غلامان ترک بودند، بر میزان نفوذ و ثروتشان بسیار افزوده شد و طبیعتاً این مهم باعث کنار زده شدن اشراف قدیمی یعنی دهقانان گردید (Grantowskia and others, 1980, pp. 208-209). جد سیمجوریان فردی بنام سیمجور دوات‌دار ملقب به ابو عمران بود که به واسطه حسن جمال به سیمجور معروف و در میان خادمان اسماعیل بن احمد سامانی به بزرگی رسید و به مقام سرداری سپاه سامانی تکیه زد (Bayhaqi, 1995, Vol. 2, p. 804). سیمجوریان به هنگام تصرف سیستان (Bosworth, 1994, p. 272) توسط سپاه سامانی، حکومت سیستان یافتند (Narshakhi, 1984, p. 369). و پس از آن، قهستان را نیز گرفتند و اهمیت خود را در نزد آل سامان اعتلا بخشیدند (Foruzani, 2002, pp. 15-19). آنان در تمام طول قرن چهارم هجری (دهم میلادی) با شرکت فعال در جنگ‌ها بر اهمیت خود در ارکان حکومت سامانی افزودند و نیز در بیشتر ادوار سامانیان به‌عنوان حکمرانان خراسان بودند اما پایگاه اصلی قدرتشان در قهستان قرار داشت (Bosworth, 2002, p. 338; Mombini, Foruzani, 2018, p. 32). اینک در منابع از قهستان، به‌عنوان اقطاع قدیم سیمجوریان یاد شده است. دلیلی بر این موضوع است (Foruzani, 2002, p. 20).

ابراهیم سیمجوری - افزایش نفوذ در حکومت سامانی

پس از مدتی امیر نصر سامانی، ری را متصرف شد و سیمجور دواتی را به حکومت آنجا گماشت و خود به بخارا بازگشت (Narshakhi, 1984, p. 82). کفایت و تدبیر دو وزیر نامی سامانی (ابوعبدالله جیهانی اول و ابوالفضل بلعمی اول) و رؤسای لشکری مثل حمویة بن علی کوسه و ابوبکر محمد بن مظفر چغانی و پسر او ابوعلی احمد و قراتکین ترک و ابو عمران سیمجور دواتی، حکومت سامانی را در ایام

امارت سی‌ساله امیر نصر بن احمد به اوج اعتلای خود رسانید. با مرگ سیمجور؛ ابراهیم که مردی دادگر و نیکو اثر بود، جانشین پدر شد (Narshakhi, 1984:367-370). ابراهیم به‌عنوان امیری ادیب، عالم و عادل یاد شده که آثاری در سرزمین خراسان از وی نمایان بوده است. از جماعتی از علما سماع حدیث داشت و چندین مرتبه به امارت بخارا رسید، در آنجا نیز آثاری از وی باقی‌مانده است. ابراهیم مدتی در خراسان حکومت کرد. علاوه بر این، وی به حکومت شهرهای مرو، نیشابور و هرات گماشته شد (Sam'ani, 1396 AH/1976 AD, Vol. 7, p. 352). با کسب مقام سپهسالاری خراسان توسط ابراهیم، وی توانست با درایت موجبات ارتقا جایگاه سیاسی و اجتماعی خاندان سیمجور در حکومت سامانی را فراهم نماید و تا زمان طغیان ابوعلی چغانی بر ضد امیر احمد بن اسماعیل، ابراهیم سیمجور بر خراسان سپه‌سالار بود.

ابوالحسن سیمجوری - تداوم قدرت سیمجوریان در حکومت سامانی

امیر عبدالملک بن نوح سامانی پس از آن که بر تخت حکومت مستقر شد، ابومنصور محمد بن عزیز را به وزارت گماشت و ابوسعید بکر بن مالک قرغانی را به سپهسالاری برگماشت. ابوسعید بکر، شحنگی نیشابور را به ابوالحسن محمد سیمجور داد (Gardizi, 1984, pp. 349-351). چون بکر به دستور امیر سامانی کشته شده، ابوالحسن سیمجور در ۲۴۷ ه. ق سپهسالاری خراسان یافت (Ahangaran and others, 2018, p. 7). ابراهیم بن الپتگین الحاجب را با عهد و لواء سپهسالاری به نزد ابوالحسن فرستادند (Gardizi, 1984, p. 352). سپهسالاری ابوالحسن سیمجوری طولی نکشید. وی در ۲۴۹ ه. ق به علت تعدی و اجحاف بر اهل خراسان، معزول و ابومنصور محمد بن عبدالرزاق طوسی را به سپهسالاری برگزید. در سال ۲۵۰ ه. ق ابوالحسن برای بار دوم به سپهسالاری خراسان منصوب گردید. در این مرتبه او به نیشابور آمد و روش پیشین خویش را تغییر داد؛ و بسیاری از تعدیاتی را که سابقاً بر دست او

رفته بود، جبران کرد. در این زمان کار ابوالحسن نظام گرفت و ی مدت ۵ سال در نیشابور مقام کرد و جایی نرفت. او بعد از مدتی مأمور فتح ری و کمک به وشمگیر شد (Gardizi, 1984, p. 357)؛ اما در همین زمان وشمگیر در حال شکار درگذشت. بعد از مرگ وشمگیر بزرگان با پسر او قابوس بن وشمگیر بیعت کردند. در این زمان بیستون پسر دیگر وشمگیر از طبرستان به گرگان آمد و به سپاه ابوالحسن سیمجوری پیوست. بیستون چون این حال را مشاهده کرد به طبرستان رفت و با رکن الدوله بویه صلح کرد (Marashi, 1966, p. 78). وی از المطیع خلیفه عباسی خلعت و لواء طبرستان، گرگان، سالوس و رویان را گرفت. ابوالحسن سیمجوری که اوضاع را چنین دید، به نیشابور بازگشت. این بازگشت در حکومت سامانی دلیلی بر سستی و قصور وی به حساب آمد. اگرچه منصور از سستی رأی ابوالحسن سیمجوری ناراحت شد ولی ابوالحسن به بخارا رفت و با هر تدبیر و پادرمیانی برخی از متنفذان، توانست نظر امیر سامانی را به خود جلب کند. گردیزی می‌آورد که: «امیر ابوالحسن بس مکار و محتال بود، حیل‌ها بکار آورد، به نیشابور بازآمد با سپه‌سالاری ولایت مرو وی را بود» (Gardizi, 1984, p. 359). با این حال، سپهسالاری خراسان همچنان برای او باقی ماند و موفق شد واسطه صلح بین رکن الدوله بویه و امیر نوح سامانی شود. درباریان سامانی از دست رفتن ولایت طبرستان، گرگان، سالوس و رویان را نتیجه اقدامات ابوالحسن می‌دانستند.

نوح بن منصور، ابوالحسن سیمجوری را در منصب سپهسالاری ابقا کرد. نوح پس از رسیدن به قدرت ابوعبدالله بن حفص سالار غازیان بخارا نزد ابوالحسن سیمجوری فرستاد و وی را به ناصر الدوله ملقب ساخت و سپهسالاری ولایت‌های نیشابور، هرات و قهستان را به او واگذار کرد؛ و پیغام داد که: ما بیشتر از آنچه که تو انتظار داشتی به تو دادیم زیرا تو را لایق و وفادار دیدیم و سه چیز به تو دادیم که پدران ما ندادند. ۱- با تو وصلت کردیم که این دلیل بر اعتقاد ما به تو بوده است که موجب ازدیاد قدر و منزلت تو باشد ۲-

زیادت ولایت، به خاطر عظمت بخشیدن به کار تو بوده است. ۳- اعطای لقب به جهت رفعت تو میان دیگران و حراست به ما باشد (Gardizi, 1984, pp. 361-362). «امیر نوح بن منصور او را به انواع الطاف و کرامات و مزید قربات بنواخت و به اقطاعات زیادت موعود گردانید تا او نیز اندر آن متابعت مساهمت نمود و به امارت و سلطنت او هم‌داستان شد» (Jorfadqhani, 1995, p. 35). ابوالحسن سیمجوری در این زمان سپه‌سالار خراسان بود و در نیشابور به سر می‌برد. رابطه خویشاوندی که بین سیمجوریان و خاندان سامانی به وجود آمد، قدرت خاندان سیمجوری رو به افزایش گذاشت و تملک در نیشابور و به‌ویژه قهستان جنبه ثابتی پیدا نمود. اولین اختلاف نظر بین نوح بن منصور با ابوالحسن سیمجوری که امیرالامرا بود در مورد انتصاب ابوالحسین عتبی به وزارت رخ داد. نوح با این انتصاب نظر امیرالامرا را خواست که ابوالحسن جواب داد که عتبی البته به همه هنرهای وزارت آراسته است، اما جوانست و جوان به وزارت پسندیده نباشد (Gardezi, 1984, p. 362). «امیر نوح برخلاف نظر ابوالحسن سیمجوری، عتبی را برای وزارت انتخاب کرد. بدین ترتیب میان عتبی و سیمجوری کدورت ایجاد شد. وزیر تلاش می‌کرد تا حسام الدوله تاش که از ممالیک پدرش بود را به‌جای ابوالحسن بگمارد و سیمجوریان را کنار بزند. (Jorfadaghani, 1374, 45; Hamedani, 1386, 21). با برکناری ابوالحسن سیمجوری، حکومت سامانی دچار آشفتگی و هرج‌ومرج شد (Jorfadqhani, 1995, p. 44). بروز این احوال برای ابوالحسن سیمجوری بسیار فرصت مناسبی برای بازگشت به قدرت بود. از این‌رو عده‌ای از بزرگان دولت از ابوالحسن سیمجور حمایت و امیر نوح بن منصور را در خصوص برکناری او نکوهش کردند. ابوالحسین عتبی ابتدا موفق شد که نفوذ و قدرت دستگاه اداری را که به دست سپاهیان افتاده بود، مجدد احیا کند اما با شکستی که در سال ۳۷۱ ه. ق از سپاه آل‌بویه به قوای سامانی رسید، او مجبور شد که امور لشکری را خود در دست گیرد و این امر سبب مخالفت امراء لشکر با او گردید.

ابوالحسن سیمجور در سال ۳۷۱ ه. ق از حکومت خراسان معزول شد و با فائق از در مخالفت با عتبی درآمد (Narshakhi, 1984, p. 355). ابوالحسن سیمجوری که از دیرباز در خراسان اقامت داشت و آنچه می‌خواست انجام می‌داد. پس عتبی او را برکنار کرد و بجایش حسام الدوله ابا العباس تاش را گمارد (Ibn al-Athir, 1992, vol. 21, 131). تاش پس از استقرار در نیشابور زمام کارها را به دست گرفت و به اداره امور پرداخت. ابوالحسن سیمجوری در افزایش قدرت سامانیان نقشی چشم‌گیری داشت و عدم توجه به قدرت ابوالحسن و برکنار وی از سپهسالاری خراسان برای امیرسامانی گران تمام شد. ابوالحسن سیمجوری ابتدا به تغییر خشمگین شد و گفت: «ما را ضرورتی نیست تحمل سفاهت عتبی کردن و مرا خود مطاوعت آل سامان چه حاجت؛ من خود امیر خراسانم و پسر مرا اسفه‌سالار و این کار به ما اولی‌تر که استعداد تمام و مردان کار و خزاین آبادان داریم» (Aufi, 1983, p. 689)؛ اما بعد از اندکی با سیاست تام گفت: «در ایام شیخوخت رقم کفران و سمت عصیان بر خویشتن کشیدن موجب ملامت و ندامت باشد» (Jorfadqhani, 1995, p. 45)؛ او رسولی نزد امیر نوح برای عذرخواهی فرستاد و وابستگان خویش را به آرامش فراخواند. وصف این رفتار ناپسند امیرسامانی با ابوالحسن سیمجوری در سخن صاحب بن عباد وزیر فخرالدوله بویهی آمده و این وزیر ریزین این تحول را نشانی بر زلزله در خراسان و عدم ثبات در حکومت سامانی گرفته است «در خراسان زلزله‌ای شد که هرگز ننشیند و این‌همه به سبب آن بود که به‌موجب اشارات با ابوالحسن سیمجور رفت و هر که با ارباب رأی مشورت کند و ایشان را خلاف کند ملک دولت او گسسته شود و بنای مملکت شکسته (Aufi, 1983, p. 691). مقاومت‌های امیرخلف صفاری (امیر محلی سیستان) مقدمه ضعف سامانیان شد. عاقبت امیر سامانی به ابوالحسن سیمجور سپه‌سالار سابق اردوی خراسان متوسل شد و او را به دفع خلف به سیستان مأموریت داد و او مأمور سیستان شد.

ابوالحسن با امیر خلف صفاری روابط دوستانه داشت و به‌طور مخفیانه از امیر خلف خواست که قلعه ارگ را به سپاه سامانی دهد و به قلعه‌ای دیگر رود تا ابوالحسن بتواند پیش امیر سامانی تسخیر قلعه ارگ را نتیجه زحمات خود جلوه دهد این موضوع باعث شد که روابط سیمجوریان با آل سامان ظاهراً اصلاح شود. طول نکشید که حسین وفات یافت و خلف در امیری سیستان مستقل گردید (Jorfadaghani, 1995, pp. 46-47; Hamadani, 2007, pp. 22-23 and Ibn al-Athir, 1992, p. vol. 20, 275). ابوالحسن سیمجوری با جلوه دادن فتح سیستان، در پی اهداف خودش بود. قدرت خاندان سیمجوری در زمان فتح سیستان به حدی رسیده بود که در تمام امور سلطنت سامانی ریشه دوانیده بودند و در عزل و نصب وزرا دخالت می‌نمودند. ابوالحسین عتبی به تحریک فائق به دست غلامی چند به قتل رسید. تاش که هنوز سپهسالاری خراسان را داشت در نیشابور بود. خود را برای حمله به فائق و سیمجور آماده می‌کرد. ابوالعباس تاش در نبرد در گرگان منهزم گردید و ابن سیمجور فرصت را برای شورش مناسب دید. در این زمان سیمجور از سیستان به‌سوی خراسان حرکت نمود و در قهستان اقامت نمود. ابوالحسن سیمجور بی‌اجازه امیر نوح به خراسان بازگشت. ابو الحسین مزنی او را بر آن حرکت بی‌اجازه ملامت کرد. دستور داد که از خراسان به قهستان که اقطاع او بود، برود. (Jorfadaghani, 1995, p. 63). در این زمان ابوالحسن سیمجور با توافق با فائق درصد درآمد، امور خراسان را در دست گیرند. از بخت خوش او در کار سامانیان اختلال افتاده بود و امرا (ابوعلی چغانی، آلپتکین، بکر بن مالک و...) (Foruzani, 2002, pp. 34-35) اطاعت ایشان نمی‌نمودند و همسایگان دور و نزدیک (خلافت، آل‌بویه، زیاریان) هم به در قلمرو سامانی دست‌کاری یا طمع کردند. ابوالعباس تاش که در بخارا بود؛ ابوالحسن سیمجور و فائق به خراسان شده و به غارت اموال تاش پرداختند. در این هنگام که اوضاع سامانیان خوب نبود، تاش با سپاهش از

ماوراءالنهر به خراسان آمد اما صلح بین دو سپاه برقرار شد و بر مبنای آن ابوالعباس تاش در حکومت و سپهسالاری خراسان باقی ماند، ابوعلی سیمجور به حکومت هرات رسید، فائق حکومت بلخ یافت. در ادامه ابوالحسن سیمجور موفق شد ابوالحسین مزنی را از وزارت برکنار و عبدالرحمان فارسی را به جای وی منصوب کند (Khandmir, 1999, Vol. 2: 365; Gardizi, 1984, p. 366, Ibn al-Athir, 1992, Vol. 21, p. 145) و همچنان به فرمانرواییش بر قهستان ادامه دهد. عمر این صلح کم بود و این کشمکش‌ها زمینه دخالت سامانیان و آل بویه را در فراهم می‌کرد و در نتیجه آن، خراسان به کلی از حیطه قدرت سیمجوریان بیرون آمد. با انتصاب عبدالله عزیز از طرف نوح بن منصور به وزارت، بنا بر عداوتی که با تاش داشت او را از امارات و زعامت خراسان معزول و ابوالحسن سیمجوری را به حکومت آن ولایت منصوب کرد. (Hamedani, 2007, p. 567; Mirkhand, 1996, Vol. 2, p. 27) اما آخرین وزیران سامانی قادر به استقرار نظم نبودند و بیشتر نواحی در عصیان بوده و درآمد دولت با کاهش روبرو شد و لشکریان ترک متعرض مردمان می‌شدند (Bartol'd, 1366, p. 540). سرانجام بین تاش و ابوالحسن سیمجوری جنگی روی داد و تاش منهزم گشت و به قلمرو آل بویه فرار کرد و از جانب فخرالدوله حکومت گرگان یافت. در این زمان سیمجوریان قدرتمندترین خاندان در قلمرو سامانیان شدند. در این مقطع به دلیل تعویض مکرر وزرا و نبود قدرت حفظ نظم قلمرو سامانی، با وجود دفع تاش و مغلوب شدن دیالمه ری، باز هم دولت سامانی رو به بانحطاط و اضمحلال می‌رفت و حکومت اکثر ولایت ماوراءالنهر و سایر نواحی مختلف قلمرو سامانی به خودمختاری گرایید و امور خزانه دولت نیز دست‌خوش بی‌نظمی شد. در چنین موقعیتی قدرت عمده در دست غلامان ترک متمرکز شد و در مقابل این طبقه؛ سرداران نوح با یکدیگر مکرراً در حال جنگ و ستیز بودند (Bayat, 1989, p. 331). ابوالحسن سیمجوری بعد از غلبه بر تاش، بر خراسان مسلط شد. وی در سال ۳۷۸

ه.ق از دنیا رفت. پس از مرگ سیمجور امیر نوح مقام وی را به پسرش ابوعلی سیمجوری داد.

ابوعلی سیمجوری از حفظ میراث قدرت تا ایستادگی در برابر حکومت سامانی

در وقت مرگ ابوالحسن سیمجور پسرش ابوعلی در هرات و ابوالقاسم در نیشابور بود، دشمنان ابتدا میان دو برادر سعایت کردند و نزدیک بود که بین آن دو وحشت و نفرتی پیدا شود (Hamedani, 2007, p. 367)، ولی ابوالقاسم از نیشابور به هرات آمد و خزانه و غلامان پدر را به نزد برادر آورد و تسلیم کرد و کدورت از میان برخاست (Narshakhi, 1984:371). ابوعلی سیمجوری برای اولین بار به نیابت پدرش در هرات مستقر شد و سپس هم چنان از سوی پدرش مرتبت یافته و صاحب اقتدار شد تا جایی که ابوالحسن خود را والی خراسان و پسرش ابوعلی را سپهسالار خراسان بر می‌شمارد. وی بعدها توافقی که میان او و پدرش فائق و تاش صورت گرفت به امیری هرات منصوب شد و زمام امور آن جا را به دست گرفت. به طور نسبی ابوالحسن سیمجور مدت مدیدی به استقلال در ولایت خراسان امارت داشت و بعد از مرگش نیز منصب او به پسرش ابوعلی رسید و امیر نوح سامانی فرمان حکومت نیشابور را برای او زد و از سویی نیز امارت شهر هرات به فائق واگذار شد که باعث شد بین ابوعلی سیمجور و فائق سوءظن ایجاد شود. (Tatawi, 1971, Qazvini, 2003, Vol. 3, p. 1971). در نتیجه جدال بین ابوعلی سیمجوری و فائق، برخی از نواحی به قلمرو ابوعلی درآمد. با شکست فائق و فرار او به سوی بخارا، امیر نوح سامانی که نسبت به او بدگمان بود، بگتوزون را با جمعی از امرا به دفع فایق فرستاد و فائق از بگتوزون شکست خورده و راهی بلخ شد. دربار سامانی برای کاهش قدرت سپهسالار جدید خراسان (ابوعلی سیمجوری) به دسیسه روی آورده بود تا بتواند به هدف نهایی آن یعنی برکناری وی از آن مقام مهم برسد، اما این اعمال در ذهن ابوعلی سیمجوری خاطره‌های نامطلوب بر جای گذاشت و با این اقدام ناسنجیده دربار امیر نوح، در واگذاری هرات به فائق، کدورتی را که ابوعلی

سیمجوری از هنگام عزل پدر از مقام سپهسالاری در دل داشت، عمیق‌تر کرد (Foruzani, 2002, p. 101). ابتدا ابوعلی با فرستادن رسولانی درخواست سپهسالاری خراسان را از امیر نوح سامانی کرد و به خدمات آل سیمجور نسبت به حکومت سامانی اشارات بسیار نمود و درخواست فرمان ایالت خراسان کرد. امیر سامانی چاره‌ای جز پذیرش درخواست ابوعلی سیمجوری را نداشت (Mostofi, 1985, p. 384). امیرنوح با اعطای لقب عمادالدوله، مقام سپهسالاری و امارت بر خراسان را برای ابوعلی فرستاد اما ضعف درونی روبه افزایش حکومت سامانی، زمینه را برای خودسری ابوعلی سیمجوری و بی‌اعتنایی وی نسبت به حکومت مرکزی و شخص امیر سامانی فراهم آورده بود (Foruzani, 2002, p. 101). این بود که حمایت جهت دار دولت بخارا از فائق باعث شکست فائق و تصرف کل خراسان توسط ابوعلی سیمجور شد (Foruzani, 2002, pp. 125-136). ابو علی خیلی زود اموال و نواحی خراسان را بین سپاه و نزدیکان خود تقسیم کرد و هر چه امیر نوح از او استدعا کرد تا بعضی از ولایت خراسان را به کارگزاران وی واگذار کند، ابو علی به سخنان او توجهی نکرد. (Jorfadaghani, 1995, p. 91; Hamedani, 2007, p. 37) و به علت قدرت و شوکت و ثروت زیادی که به دست آورده بود به تدریج راه استقلال در قلمرو خراسان را در پیش گرفت (Monshi Kermani, 1985, p. 37).

گردیزی می‌نویسد که ابوعلی؛ سپاه، سلاح و خزینه بسیاری فراهم کرد و هرگونه استخفافی را به امیر نوح جاری کرد؛ و خویشان را «امیر الامراء المؤید من السماء» لقب کرد (Gardezi, 1984, p. 368). او با انتخاب چنین لقبی در پی تثبیت موقعیت خود در قبال دولت سامانیان همچون امیرالامراء عراق در برابر خلیفه عباسیان بود (Heravi, 2001, 427). در این هنگام ابوعلی که در پی ایستادگی در برابر امیر نوح سامانی بود در پی فتح ناحیه غرستان بود؛ اما شار حاضر به اطاعت از ابوعلی و طغیان در برابر سامانیان نشد. ابوعلی، ابوالقاسم فقیه را با جمعی از سپاه و ارکان دولت به محاصره غرستان فرستاد. شار از این ناحیه خارج

شد و در یکی از دورترین قلاع سنگر گرفت اما سپاه سیمجوری به فرماندهی فقیه، این ولایت و اموال آن را گرفت. امیر نوح سبکتگین را به یاری طلبید و شار و پدرش به سبکتگین پیوستند و علیه ابوعلی سیمجوری جنگیدند و دوباره به حکومت خود بازگشتند. ابوعلی از آمدن سبکتگین به خراسان دل مشغول شد و سپاه خود را از غرستان فرخواند (Jorfadaghani, 1995, p. 323; Ibn al-Athir, 1992, vol. 21 260; Hamadani, 2007, p. 140). این درگیریهای داخلی سبب شد تا قراخانیان ترک فرصت را برای سقوط آل سامان آماده دیده و در پی گسترش قلمرو خود در غرب ماوراءالنهر باشند (Heravi, 2001, 428). در این بین ابوعلی سیمجوری به صورت مخفیانه با ایلکخان هم پیمان شد. فائق نیز مخفیانه از بغراخان استمداد جستند و بغراخان بهترین فرصت را برای حمله به دست آورد. امیر نوح پیوسته به ابوعلی نامه نوشت و از او مال و لشکر برای کمک درخواست کرد؛ اما ابوعلی از این کار امتناع ورزید (Gardizi, 1363, 369; Jorfadaghani, 1374, 96). فائق نیز به استقبال بغراخان رفت و در صف امرای او قرار گرفت و به بلخ رفت. امیر نوح سامانی به ابوعلی سیمجور مرتب پیام می‌فرستاد و استمداد می‌طلبید اما ابوعلی او را با دروغهای مکرر فریب می‌داد. سرانجام امیر نوح که بر شط آمل (آنسوی رود جیحون) فرود آمده بود، بار دیگر کسی را نزد ابوعلی فرستاد و کمک خواست و گفت: وقت آن رسید که به وفای حقوق گذشته اقدام کنی و در یاری آل سامان به گذشتگان خود اقتدا کنی. ابوعلی همچنان در بی وفایی خود مصر بود (Mirkhand, 1996, Vol. 2, p. 570; Tatavi, 2003, Vol. 3, p. 1973). بخت با امیر نوح همراه شد و وی به کمک نیاز پیدا نکرد و بغراخان در بخارا بیمار شد و در راه بازگشت به ترکستان، درگذشت.

خیلی زود فائق بی پشتیبان شد و درصدد برآمد که پیش از دستی کرده و حکومت امیر نوح را نابود کند اما در نبردی که روی داد، فائق منهزم شد و ناچاراً به ابوعلی سیمجور محلق شد و متفقاً به خلع امیر نوح از حکومت پرداختند. امیر نوح پس از آگاهی از اتفاق ابوعلی و فائق از سبکتگین کمک

خواست اما او در هندوستان به جنگ اشتغال داشت (Mirkhand, 1996, Vol. 2, p. 571). امیرنوح نمی‌توانست حکومتش را در برابر ترکان قراخانی و اتحاد ابوعلی و فایق حفظ کند لذا از سبکتگین یاری خواست و سبکتگین از این زمان در دولت سامانیان قدرت و نفوذی بسیار به دست آورد. سبکتگین برای مقابله با ابوعلی سیمجوری به شهرهای کش و نخشب رفته و با امیر نوح که از بخارا آمده بود، همراه شد. سبکتگین در حدود طالقان خراسان گروهی از اسماعیلیان هواخواه سیمجوریان را به قتل رسانید و به لقب ناصر الدین مفتخر شد. ابوعلی سیمجور که از قصد امیر نوح و سبکتگین برای تصرف هرات آگاه شد؛ از نیشابور به هرات عقب نشست. امیر سامانی نیز به نیشابور درآمد و از آنجای که بیشتر لشکریانش به قرامطه پیوسته بودند، در مسجد جامع نیشابور، خطبه به نام المستنصر خلیفه فاطمی مصر خواند. در این زمان ابوعلی سیمجوری طلب صلح نمود اما امیر نوح نپذیرفت (Juzjani, 1984, vol. 1, p. 213). نوح بعد از این فتح محمود را به جای ابوعلی سیمجوری به حکمرانی خراسان منصوب کرد. ابوعلی سیمجوری هم برای یافتن پناهگاهی به نزد فخرالدوله از آل بویه رفت و با وساطت صاحب بن عباد دوستی حاصل شد. فخرالدوله دستور داد تا اموالی از گرگان در اختیار ابوعلی قرار گیرد تا صرف مخارج سپاه وی گردد (Hamedani, 2007, p. 50) اما ابوعلی در گرگان درصدد مخالفت با دیلمیان برآمد و می‌خواست گرگان را به نفع سامانیان و برای تقرب دوباره نزد آنان تصرف کند که با مخالفت فائق مواجه شد (Mostofi, 1985, p. 386). سپس سودای تصرف ولایت کرمان در سر داشت اما از سرگذشتی که بر تاش رفته بود، ترسید و مجدد به فکر تصرف خراسان و نیشابور افتاد؛ زیرا متوجه شده بود که سبکتگین به هرات بازگشته و سپاه محمود اندک است، پس فرصت مناسبی برای بازگشت به نیشابور است (Bayhaqi, 1995, vol. 1, p. 251). ابوعلی سیمجور که از ری به نیشابور آمد و مردم نیشابور به ابوعلی پیوستند و پس از

جنگی ابوعلی سیمجور فاتح و محمود منهنم و به هرات گریخت. این پیروزی مانع از آن نشد که سبکتگین از محمود حمایت نکند لذا با سپاهش همراه محمود شد و ابوعلی به سوی طوس فراری شد و سبکتگین و محمود به دنبال او شدند. سبکتگین رسولی نزد ابوعلی فرستاد و پیغام داد که "تو از خاندان کهنی هستی و من دوست ندارم این خاندان نابود کنم لذا نصیحت مرا بپذیر و صلح کن" اما در طوس جنگ در گرفت و سپاه ابوعلی شکست خورد (Bayhaqi, 1995, vol. 1, p. 252). سبکتگین سعی نمود با وعده ابوعلی را به اطاعت خاندان سامانی وادار کند ولی ابوعلی از اطاعت سامانیان سر می‌پیچید (Juzjani, 1984, vol. 1, p. 214). ابوعلی مدتی در ولایت خوارزم به سر برد تا اینکه به دعوت نوح سامانی به بخارا رفت و زندانی شد. سبکتگین زمانی که از گرفتاری او آگاه شد از نوح سامانی او را طلب کرد و نوح سامانی ابوعلی سیمجوری را به غزنین فرستادند. دراین‌بین پسر ابوعلی به نام ابوالحسن که در قاین بود به ری نزد فخرالدوله دیلمی پناهنده شد و فخرالدوله او را پذیرا شد؛ اما بعد از چندی مخفیانه به نیشابور رفت چون فکر می‌کرد که آمدنش به خراسان مخفی می‌ماند و می‌تواند خراسان را دوباره به دست آورد (Jorfadaghani, 1995, p. 144; Narshekhi, 1984, p. 373 Hamedani, 2007, p. 66) اما سبکتگین، ابوعلی و پسرش ابوالحسن سیمجوری و چند تن از افراد وی را در قلعه گردیز زندانی نمود و در سال ۳۸۷ ه.ق آن‌ها را به قتل رساندند (Gardezi, 1984, p. 375). بعد از این واقعه بگتوزون سپه‌سالار ترک از جانب منصور دوم سامانی به حکومت خراسان منصوب و عازم نیشابور شد.

ابوالقاسم سیمجوری تلاش برای احیای قدرت از دست رفته
بعد از مرگ ابوعلی برادرش ابوالقاسم فرمانروایی قهستان را دریافت کرد زیرا او از برادرش به دلیل ناخرسندی از واگذاری هرات به ایلمنکو دلگیر شده و در جنگ طوس شرکت نجست و نسبت به امیر نوح سامانی و سبکتگین نیز اظهار اطاعت کرد. سبکتگین از امیر نوح درخواست کرد که قهستان اقطاع قدیم سیمجوریان را به ابوالقاسم سیمجوری واگذار

کند (Jorfadaghani, 1995, p. 141). به همین دلیل نیز توانست منشور ولایت قهستان را به وی دادند اما او به دلیل خلاء سیاسی و نظامی پیش آمده؛ به نیشابور رفته و سعی داشت قدرت از دست رفته سیمجوریان در خراسان را احیا کند اما سبکتگین بعد از صلح با قراخانیان متوجه سرکوب ابوالقاسم سیمجوری شد اما ابوالقاسم خراسان را ترک و به فخرالدوله پناه برد. ابوالقاسم سیمجور بعد از مرگ فخرالدوله در گرگان در پناه پسر وی مجدالدوله به سر می برد و موفق شد سپاه بزرگی را تشکیل دهد (Hamedani, 2007, p. 76) و به خدمت آل بویه درآمد اما فائق او را به بازگشت به خراسان و مقام سپهسالاری ترغیب نمود تا بر بگتوزون بتازد. ابوالقاسم به خراسان بازگشت و در جنگ با بگتوزون شکست خورد و نهایتاً صلحی برقرار شد. ابوالقاسم فرمانروایی هرات و قهستان را دریافت کرد و بگتوزون حکومت نیشابور را برای خود نگاه داشت (Narshekhi, 1984, p. 379) و ابوسهل فرزند ابوالقاسم به عنوان گروگان نزد بگتوزون مقیم شد (Hamedani, 2007, pp. 95-96).

فایق و بگتوزون که می ترسیدند که مبادا منصور دوم به نفع محمود به آن دو خیانت ورزد، منصور سامانی را از پادشاهی خلع کردند و ابوالفوارس عبدالملک برادرش را به امارات برداشتند. با قتل منصور به دست سردارانش، محمود فرصتی یافت تا به عنوان کین خواه امیر مقتول، دعوی خویش را از سرگیرد؛ اما دریافت که دشمنانش، بگتوزون و فایق با اتحاد با ابوالقاسم سیمجوری ممکن است بسیار توانا تر از وی شده و کار او را بسازند؛ لذا با آن ها صلح کرد و بلخ و هرات را تحت حکومت خود نگه داشت اما طرف مقابل به عهد و پیمان عمل نکرد و عده ای در بازگشت، به سپاه وی تاختند، اما نتوانستند بر محمود غالب شوند. جنگ از سر گرفته شد و محمود در حوالی مرو شکست قاطعی بر متحدان وارد آورد (Frye, 2006, p. 139) و محمود تمام سرزمین های جنوب جیحون را نیز در اختیار گرفت. بعد از این شکست ابوالقاسم سیمجور به اسماعیل منتصر سامانی پیوست.

اسماعیل منتصر نیز از نیشابور نزد قابوس بن وشمگیر رفت و قابوس، وی را به سوی قلمرو آل بویه فرستاد و فرزندان وی منوچهر و دارا، اسماعیل منتصر را همراهی می کردند. اسماعیل منتصر از روی ناچاری به سوی ری حرکت کرد. در این اوضاع قلمرو آل بویه نابسامان بود با این وجود مردم، شهر را حفظ کردند و بزرگان سپاه آل بویه، امرای سامانی از جمله ابوالقاسم سیمجوری را با رشوه فریفتند و اسماعیل منتصر را راهی فتح خراسان کردند و از سپاه قابوس جدا کردند (Ibn al-Athir, 1992, vol. 21, p. 270). بعد از این احوال اسماعیل منتصر به نیشابور یورش برد اما سلطان محمود، سپاه سامانی را شکست داد و اسماعیل منتصر و ابوالقاسم سیمجوری تا سرخس دنبال و در نبردی که روی داد سپاه سامانی شکست خورده و در نتیجه ابوالقاسم سیمجوری دستگیر و به غرته فرستاد شد.

آخرین بارقه از تلاش سیمجوریان برای احیای شکوت خود در اقطاعشان در قهستان، در اواخر سلطنت ملک شاه سلجوقی اتفاق افتاد. از آنجایی که حکومت قهستان به امیر گلزارغ واگذار شده بود، مردم از ظلم و تعدی امیر سلجوقی به جان آمده بودند و در پی اقداماتی علیه او شدند در این بین منور نامی از سیمجوریان حاکم دژ طبس (Hamedani, 1987, p. 157; Kashani, 1987, p. 122) متوجه اسماعیلیه شد و حسن صباح افرادی را به کمک منور برای دفع امیر سلجوقی فرستاد. اسماعیلیه در قهستان پیشرفت کردند و بر کل قهستان از جمله بر خوز، خوسف، زوزن، قاین و تون و نواحی مجاور آن مسلط شدند. اسماعیلیان از توهین و استخفاف امیر سلجوقی نسبت به خاندان سیمجوری بهره برداری کردند (Ibn al-Athir, 1371, vol. 23, p. 2628; Tatavi, Qazvini, 1382, vol. 4, p. 292) و از جایگاه مردمی آنان برای رونق کار خود بهره جستند به طوری که هواداری آنان از سیمجوریان باعث گسترش نفوذ اسماعیلیان در قهستان شد.

ورود غلامان ترک در حکومت سامانی

در تاریخ دوره اسلامی در کنار دو عنصر عرب و عجم که هر کدام در نقشهای نظامی یا اداری- اقتصادی به اموری مشغول بودند؛ در اثر ضرورت تحولات پیش آمده، تقاضا برای جذب عنصری تازه در کلیه دربارهای خلافتی یا امارتی بالا رفت. ترکان مهمترین عنصری بودند که از زمان خلافت معتصم به عنوان محافظین نظامی خلفا وارد عرصه سیاست شدند و اندکی بعد بر خلفا مسلط شدند و این غلامان که در وجوه مختلف نظامی و انتظامی از آنان استفاده می شد و بسیار گوش به فرمان نیز بودند، به واسطه شجاعت و دلاوری و مهارت در تیراندازی و سواری به تدریج موفق شدند مراتب بالاتری را طی کنند و به مقامات بلندی برسند و در نهایت این عنصر تازه وارد به زودی برای حفظ منافع خود به اسلام گرویدند. (Tarikh-e Al-e Saljuq dar anatoli, 1998:15-16)؛ زیرا صفت کافر بودن ایشان نوع روابطشان با مسلمانان را تدوین می نمود که با اسلام آوری به طور کلی تغییر یافت. پای آنان را به صورت گسترده به جهان اسلام باز کرد. تسلط ترکان بر خلافت پدیده ای بود که به زودی برای سایر سلسله های فرمانروای مسلمان نیز از میان همین عنصر جدید و به ویژه ایران تحقق یافت. (Spühler, 1994, p. 151). واقعیت آن بود که غلامان ترک از هنگامی که راه به دربار ایرانی نظیر سامانیان باز کردند اگرچه در ابتدا زیر دستان بسیار مطیع و منظمی برای سامانیان بودند اما با گذشت زمان و ارتقای جایگاهشان به امرایی فزونی خواه و فرادست تبدیل و در برابر صاحبان خود نیز ایستادند. به تدریج در اثر افزایش نفوذ فرماندهان ترک در سپاه سامانی، تفرقه و تشتت بین عناصر جدید و قدیم در گرفت. نداشتن تأمین مالی و فزون خواهی ترکان مانع از نظارت درست بر آنان بود. آنان به هنگام نگرفتن مستمری به دزدی، غارت و تصرف اموال مردمان فرودست می پرداختند و چنانکه در آن زمان معمول بود در جنگها قسمتی از غنائم نیز سهمشان می شد و تا تثبیت سرزمین متصرفی نیز به خود اجازه می داند که به غارت

این نوع سرزمینها بپردازند (Zarrinkoob, 1999, p. 389).

تحلیلی بر زوال سیمجوریان نافرمان و سامانیان بی سرباز

در تحلیل قدرت سیمجوریان در درون حکومت سامانیان باید گفت که قدرت آنان از دو سو با قدرت سامانیان در تعارض قرار داشت و اگرچه در ابتدای حکومت سامانی به نوعی؛ در کوتاه مدت در استحکام قدرت سامانیان نقش پررنگی داشتند اما با تداوم قدرتشان در بلند مدت قدرت ساختاری سامانیان را با چالش حدی مواجه ساخت. سیمجوریان از اولین خاندانهایی بودند که به استخدام سامانیان درآمدند و از منصب دواتداری به مقام سپهسالاری رسیدند. تحلیل سامانیان چنان بود که با جایگزینی نیروی غلامان به جای نیروی دهقانان می تواند ساختار حکومت سامانیان را از نظام متمایل به عدم تمرکز دهقانی فاصله داده و به یک نظام متمرکزتر گوش به فرمان توسط غلامان ترک نزدیک کند. البته این افق ذهنی به طور نسبی در کوتاه مدت محقق شد اما با گذشت زمان سیمجوریان به عنوان دولت در دولت عمل کرده از قوام و قوت سامانیان کاستند. در یک روند قابل تصور می توان گفت سیمجوریان در ابتدا با نظام دهقانی به نفع سامانیان در جدال شدند و توانستند به مناصب و اقطاع بزرگی دست یازند که در این مقطع سامانیان به شدت به آنها متکی شدند. در مرحله دوم سیمجوریان در رقابت با سایر امرای سامانی قرار گرفتند و به انحصار قدرت پرداختند که نتیجه آن ضعیف شدن حکومت سامانی بود. در مرحله سوم سیمجوریان برای حفظ و به دست گرفتن مجدد قدرت خویش به ایجاد ارتباط با رقبای خارجی سامانی نظیر آل بویه، زیاریان پرداختند و سامانیان نیز از غلامان دیگری برای مهار و حذف آنان کمک گرفتند. سبکتگین داماد البتگین که از غلامان قپچاق بود، در روزگار سامانیان فرمانروای غزنه شد و هنگام شورش آل سیمجور و فایق در خراسان از سامانیان حمایت کرد و سپهسالاری آن خطه را برای فرزند خود محمود گرفت.

استفاده از نیروی ترک در سپاه سامانی تا زمانی که دولت سامانی، منابع مالی لازم برای پرداخت مواجب سپاهیان ترک را داشت، مساله ساز نبود و خدمات ترکان در پیشرفت‌های نظامی مشهود بود اما از طرفی زیاده‌طلبی‌ها و ازدیاد قدرت ترکان و از جانب دیگر، ضعف روز افزون دستگاه دیوانی سامانی موجب از میان رفتن تعادل اداری و سازمانی گردید و این کشمکش مکرر دیوانسالاران و سپهسالاران را در پی داشت (Foruzani, 2006, p. 13) که به تضعیف حکومت سامانی خلاصه می‌شد. غلام سپاهیان در ساختار سیاسی سامانیان پس از مدتی و با تجربه کردن قدرت، هم خوی فرمان بردار را از دست دادند و هم به دلیل بر خورده‌ای از امتیازات و پشتوانه‌های چشمگیر اقتصادی و مالی، مفتون و مغلوب تعلقات مادی و معنوی شدیدی شدند (Khalatbari; Delrich 2006, p. 74). در عهد زوال و سستی حکمرانان سامانی، سپهسالاران در این دوره از قدرت روز افزون برخوردار شدند. بیشتر این سپاهیان در خراسان و ماوراءالنهر ترک بودند و بر اموال و نفوذشان مرتباً اضافه می‌شد که این وضعیت از آشفته‌گی و فساد بر می‌خاست (Sanaei, Badkoobe, 2012, p. 13). شورش‌های که در دربار بخارا صورت می‌گرفت نشان می‌داد که طبقات نظامی و امرای صاحب زمین که مخالفت سیاست امیر سامانی در متمرکز ساختن امور بودند، قدرت یافته‌اند و انقلابات خراسان، آن ایالت را از زیر قدرت بخارا بیرون برده است (Bosworth, 1371, p. 161). هزینه‌های مالی موجب وضع مالیات‌های تازه از سوی سامانیان می‌گردید و نارضایتی طبقات متنفذ زمین‌دار و نظامی آن‌ها بالا گرفت. شکل و تردیدهایی که بر سر موضوع جانشینی وجود داشت، دست روسای نظامی ترک و دیوانسالاران برجسته نظیر خاندان بلعمی و عتبی را بازگذاشت تا هر که را خود می‌خواهند به عمارات بردارند. نیروهای مرکز گریز متنفذ، یعنی فرمانروایان نواحی دوردست قلمرو سامانی به بیرون کشیدن خود از زیر سلطه دولت بخارا آغاز کردند (Frye, 2006, p. 144). در میانه دوره سامانی اختیار عواید مالی

خراسان با سپهسالار بود که ضمن کسر بهره شخصی و هزینه معاش لشکریان اگر چیزی باقی می‌ماند صرف امور دیگر می‌شد این امر و همچنین کشمکش میان امرای سامانی برای به چنگ آوردن منصب سپهسالاری خراسان از موانع پیشرفت یا گاهی اسباب خرابی این ولایت می‌شد. در سپهسالاری امرای سیمجوری مصادره اموال و زیاده‌خواهی در گرفتن مالیات کم نبود (Sanaei, Badkoobe, 2012, pp. 11-12). ناسازگاری دوسویه امرای ترک با یکدیگر و با سیاست تمرکز مورد نظر اهل دیوان در جایگاه سنتی مادون و پیرامون، شان حکومت سامانی را به‌عنوان مافوق و مرکز قدرت تهدید می‌کرد. این تحولات علاوه بر این‌که خراسان را از سلطه سامانیان خارج کرد، باعث تحقق تحولات غیرهمگن سامانی در ماوراءالنهر هم شد (Zarrinkoob, 1999, p. 407). نبود توان نظامی تحت فرمان (سپهسالاران نافرمان) و از دست رفتن نیروهای حیاتی (جایگزینی اقطاع‌داران به جای دهقانان) در دوره آخرین فرمانروایان آل سامان باعث حذف تمرکز و تولید ثروت گردید و برای قراخانیان و غزنویان بهترین فرصت را برای گرفتن قلمرو سامانی فراهم ساخت. براساس منابع، بغراخان (Sam'ani, 2007) را دهقانان به ماوراءالنهر فرخوانده‌اند. دهقانان از این فتح که به دست ترک‌ها اتفاق افتاد، بهره‌برداری کردند. طبقه دهقانان توانست در زندگی اقتصادی و سیاسی خود اهمیت سنتی خود را حفظ کند (Bartol'd, 1997, p. 100). به طور نسبی حکومت سامانی از طبقه دهقانی برخاست اما نتوانست دهقانان را که نقش بالنسبه مهمی در امور دولت بازی می‌کردند را راضی نگهدارد. سیمجوریان که از اواسط دوره سامانی آشکار با حکومت مرکزی در رقابت بودند علاوه بر لشکریان تحت فرمان از توجه علنی روحانیان نیز در این روند استفاده می‌کردند (Bartol'd, 1987, p. 64; Frye, 1986, p. 188). زهد و پارسائی بغراخان و هواداران عمده وی مانند ابوعلی سیمجوری و فائق گویای این بود که روحانیان از آمدن بغراخان برای کنارزدن سامانیان استقبال کرده‌اند (Bartol'd, 1366, p. 549). از سویی نیز

قدرت طلبی سیمجوریان و توسل به همسایگان نیز باعث دخالت‌های آل بویه و غزنویان در قلمرو سامانی شد. پناه جستن عاصیان خراسان به آل بویه و استقبال دیلمیان از آنان برای صدمه زدن به سامانیان و کمک خواستن سامانیان از غزنویان برای سرکوب سیمجوریان معادله پیچیده‌ای ساخت تا حکومت سامانی هر چه بیشتر در نظر همسایگان تحقیر و ناتوان جلوه داده شود و کمک خواستن ابوعلی سیمجوری و فائق از قراخانیان نیز بر این روند مزید علت شد. در اواخر کار سامانیان؛ واقعیت آن بود که سربازان مطیعی برای حفاظت از حریم حکومت سامانی در دسترس امیران سامانی قرار نداشت و سیمجوریان نیز با نافرمانی‌های مکرر خویش نتوانستند منفعت قابل توجهی از این فضا ببرند. آنان مقام سپهسالاری خراسان را به نفع دیگران از کف دادند و حفاظت از اقطاع قهستان نیز برای ایشان بسیار سخت شد و سرانجام آن را به فرقه اسماعیلیان وانهادند.

نتیجه

سیمجوریان یکی از خاندان‌های ترک و پرنفوذ در دوره سامانیان بودند که جایگاه مهم و مقتدرانه آنان در تضعیف اقتدار سامانیان، نقش مهمی ایفا کرد. در ابتدای دوره سامانی، امیران سامانی با امرای سیمجوری روابط دوستانه داشته و به منصب سپهسالاری نیز رسیدند. روند تغییر بنیان‌های ظاهراً غیر متمرکز دهقانی حکومت سامانی به بنیان‌های ظاهراً متمرکز نظامی همراه با افزایش قدرت سیمجوریان و واگذاری اقطاع بزرگ قهستان، تغییرات گسترده‌ای را در ماهیت حکومت سامانی موجب شد. به نحوی که به طور مستقیم؛ نه سربازی برای اطاعت و نه زمینی برای پرداخت خراج برای سامانیان باقی ماند. طغیان سیمجوریان باعث شد در حکومت سامانی خلل وارد شود زیرا به طور نسبی آنان از حمایت دهقانان، روحانیان و مردم برخوردار بودند. سیمجوریان از نارضایتی و منازعات گروه‌های متعدد به نفع خود استفاده می‌کرد و به قدرت خود می‌افزودند. آنان در از هم گسیختگی و اغتشاش امارت سامانی نقش داشتند تا به نفع خود از این اوضاع بهره‌برداری

کنند و از سویی نیز سامانیان قدرت چندانی نداشتند که بتوانند از تجزیه قلمرو امارات خویش جلوگیری کنند. اگرچه طبق نظر منابع، سردی روابط امیر نوح سامانی در برخورد با ابوعلی سیمجوری و اقدام وی در واگذاری هرات به فائق و اقدامات بعدی وی برای کاهش قدرت ابوعلی، زمینه را برای خودسری ابوعلی فراهم کرد؛ اما با بررسی زیست نظامی و سیاسی اکثر سرداران ترک می‌توان فضای ذهنی آنان را که به خودسری و خودمختاری می‌انجامید، قابل ترسیم است. حمایت آل بویه از سیمجوریان با اندیشه صدمه زدن بر رقیب دیرین خود یعنی سامانیان صورت می‌گرفت. در دوره امیر نوح سامانی توان حکومت به شدت تحلیل رفت به نحوی که تنها بخشی از ماوراءالنهر در تصرف سامانیان بود. ناتوانی امیران سامانی در رویارویی با قدرت نظامیان ترک، سبب ایجاد شکاف در اجزای حکومت شد. از سویی نیز درگیری‌ها داخلی، تلفات و زیان‌های سنگینی بر دولت سامانی تحمیل کرد. درخواست کمک از سبکتگین برای سرکوب این قیام‌ها، نیز ناتوانی‌های دولت سامانی را آشکارتر کرد. غزنویان با حمایت از سامانیان به کسب قدرت در حکومت سامانیان می‌اندیشیدند. سرانجام این اختلافات به بن بست کلی جامعه انجامید و موجب فراخواندن بغراخان به قلمرو ایشان توسط دهقانان و امرای مخالف سامانی و از جمله سیمجوریان؛ گردید و بغراخان نیز که بیشتر در پی توسعه قلمرو خویش بود، از این شرایط به بهترین وجه استفاده برد. با تقسیم قلمرو سامانیان بین غزنویان از درون و ایلک‌خان از بیرون سقوط سامانیان به وقوع پیوست این به آن معنی نبود که سیمجوریان پیروز شدند بلکه این خاندان نیز به حاشیه رفتند و تنها در دوره سلجوقیان نامی از منور سیمجوری به میان است که با اسماعیلیه برای حفظ قهستان در ارتباط بوده است.

Resources

Ahangaran, Amir, Shahrokhi, Ala al-Din, Nazari, Dariush (2018), Karamiyya and the Political and Social Developments in Neyshabur in the Middle Ages, Volume 9, Issue 32 - Serial Issue 32, pp. 1-14. (In

Bosworth, Edmund Clifford (1992), *Islamic Dynasties*, translated by Fereydoun Badrei, Tehran, Institute for Cultural Studies and Research.

Bosworth, Edmund Clifford (2002), *New Islamic Dynasties: A Guide to Chronology and Genealogy*, translated by Fereydoun Badrei, Tehran, Center for the Archaeology of Islam and Iran.

Bosworth, Edmund Clifford (2006), *History of the Ghaznavids*, translated by Hassan Anousheh, Tehran, Amir Kabir.

Foruzani, Abolghasem (1381), *Simjuri: The First Powerful Turkish Dynasty in Iran*, Tehran, Il Shahsun Baghdadi.

Foruzani, Abolghasem (1991), *The Beginning of Turkic Rule in Iran (Abu Ali Simjuri and His Role in the Fall of the Samanids)*, Quarterly Journal of Historical Studies, Astan Quds Razavi, Mashhad, No. 34, pp. 364-388. (In Persian). SID. <https://sid.ir/paper/452459/fa>

Foruzani, Abolghasem (1996), *Thirty Years of the Sepahsalar (Reasons for the Thirty-Year Continuation of the Power of Sepahsalar Naser al-Dawlah Abolghassan Simjuri)*, Historical Researches of Iran and Islam, No. 2, pp. 125-136. (In Persian). <http://noo.rs/ZZniW>.

Frye, Richard. N. (1986), *Bukhara, an Achievement of the Middle Ages*, translated by Mahmoud Mahmoud, Tehran, Scientific and Cultural.

Frye, Richard. N. (2006), *Samanids in the collection of Iranian history from the rise of Islam to the advent of the Seljuks*, translated by Hassan Anousheh, Vol. 4, Tehran, Amir Kabir, pp. 119-141.

Gardizi, Abdolhai (1984), *Zain al-Akhbar*, edited by Abdolhai Habibi, Tehran, Donyayeh Kitab.

Grantowskia, E.A. et al. (1970), *History of Iran from Ancient Times to Today*, translated by Kaykhosro Keshavari, Tehran, Pooyesh.

Hamedani, Rashid al-Din Fazlullah (1977), *Jame' al-Tawarikh (Ismaili and Fatimid sections)*, edited by Mohammad Taghi Daneshpajouh and Mohammad Modarresi

Persian). <http://doi.org/20.1001.1.22516131.1397.8.32.1.5>

'Aufi, Sadid al-Din Muhammad (1983), *Jama'i al-Hikayat wa Lwa'me' al-Rawiyat*, edited by Amir Banu Musafa and Mazahir Musafa, Tehran, Cultural Studies and Research. <https://eliteraturebook.com/books/17692>

Bahranipour, Ali, Alam, Mohammad Reza, Movadt, Lida, Kazemi, Sajjad (2018), *The Impact of Trade on the Silk Road on the Rise and Social Mobility of Turkish Commanders (Ghaznavids Case Study)*, Journal of Greater Khorasan, Volume 9, Issue 32 - Serial Issue 32, pp. 15-30. (In Persian). <http://doi.org/20.1001.1.22516131.1397.8.32.2.6>

Bartol'd, Vasily Vladimir (1987), *Turkestan Nameh (Turkestan in the Age of the Mongol Invasion)*, translated by Karim Keshavarz, Tehran, Agah. <https://noorlib.ir/book/info/11269/>

Bartol'd, Vasily Vladimir (1997), *History of the Turks of Central Asia*, translated by Ghaffar Hosseini, Tehran, Tous. <https://asmaneketab.ir/product/>

Bayat, Azizullah (1991), *History of Iran from the Rise of Islam to Diyalma*, Tehran, University of Tehran. <https://noorlib.ir/book/info/29822/>

Bayhaqi, Abu'l-Fazl (1995), *History of Bayhaqi*, edited by Khalil Khatib-Rahbar, vols. 1 and 2, Tehran, Mahtab. <https://s3.picofile.com/d/8228070776/>

Behnamfar, Mohammad Hassan, Mollaei, Mustafa (2012), *Historical Geography of Qohestan (From Taheri to Seljuk)*, Journal: Research in History, Summer, No. 7, pp. 5 - 36. https://pdsj.ut.ac.ir/article_70668.html

Bosworth, Clifford Edmund (1994), *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz, Costa Mesa and New York*, esp. pp. 271-73.

Bosworth, Clifford Edmund (1996). *The New Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Manual*. Great Britain: Columbia University Press, ISBN 0-231-10714-5 -p175.

- Khandmir, Ghiyas-ud-Din bin Hammam-ud-Din (2000), History of Habib al-Sir, vol. 2, Tehran, Khayyam.
- Lestrage, Guy (1985), Historical Geography of the Eastern Caliphate Lands, translated by Mahmoud Erfan, Scientific and Cultural.
- Marashi, Zahir al-Din (1965), Tarikh-e Tabarestan va Ruyan va Mazandaran ed. Mohammad Hossein Tasbihi, Tehran, Sharq.
- Mirkhand, Mohammad bin Hawab (1996), Rawda al-Safa, Takhsis Abbas Zaryab, Vol. 2, Tehran, Elmi.
- Mombini, Ali, Foruzani, Abolghasem (2018), Effective Political-Military Factors in the Relationships of Amroulith and Ismail Samani, Journal of Greater Khorasan, Volume 9, No. 32 - Serial No. 32, pp. 31-42. (In Persian). <http://doi.org/20.1001.1.22516131.1397.8.32.3.7>
- Mostofi, Hamdollah (1985), Tarikh-e Gozide, edited by Abdolhossein Nava'i, Tehran, Amir Kabir.
- Monshi Kermani, Naser al-Din (1985), Nasaim al-Ashar min lataim al-Akhbar, edited by Mir Jalal al-Din Muhaddis, Tehran, Etea'laat.
- Narshakhi, Abu Bakr Mohammad bin Ja'far (1983), History of Bukhara, translated by Abu Nasr al-Qabawi, edited by Modarres Razavi, Tehran, Tous.
- Nizam al-Mulk Tusi, Abu-Ali Hassan bin Ali (1967), Siyāsatnāme, edited by Hubert Dark, Tehran, Bongah-e Tarjome va Nashr-e Ketab.
- Nouri, Jafar (2018), Thinking on the Role of the Separatists in Weakening and Falling of the Samanid Regime, Journal of Historical Research, Volume 10, Issue 4, pp. 99-113. (In Persian). <http://doi.org/10.22108/jhr.2018.111814.1464>.
- Pigulovskaya, N. and others (1975), History of Iran (from ancient times to the end of the 18th century AD), translated by Karim Keshavarz, Tehran, Payam.
- Rahpeyma Sarvestani, Razieh (2013), Faeq Khaseh Sardar Samani and his relations with Zanjani, Tehran, bongah tarjme ve neshar keta. <https://noorlib.ir/book/info/11848/>
- Hamedani, Rashid al-Din Fazlullah (1987), Jame' al-Tawarikh, History of the Samanids, Buyids, and Ghaznavids, edited by Mohammad Roshan, Tehran, Miras Maktoob. <https://noorlib.ir/book/info/35809/>
- Heravi, Javad (1991), History of the Samanids (The Golden Age of Iran after Islam), Tehran, Amir Kabir. <https://www.ghbook.ir/>
- Ibn al-Athir, Ezz al-Din Ali (1992), Complete History, translated by Abbas Khalili and Abolghasem Halat, vols. 20, 21, 23, Tehran, Scientific Press.
- Jafari, Ali, Jafari, Farshid, Kojbaf, Ali Akbar (2011), Analysis of the situation in Qohestan in the third and fourth centuries AH, Islamic History in the Mirror of the Mirror, No. 30, pp. 33-58. (In Persian). <http://noo.rs/SV3X0>.
- Jafarpour, Reza (2000), Thesis on the Simjuriyan Dynasty (Political and Social History of the Simjuriyan Sepah-Salarans in Khorasan), University of Tehran, supervised by Nurollah Kasaei. <https://noo.rs/eubET>
- Jorfadqhani, Abul-Sharaf Naseh bin Zafar (1995), Translation of Yamini History, edited by Jafar Shoar, Tehran, Elmi va Farhangi. <https://noorlib.ir/book/info/41491/>
- Juzjani, Minhaj al-Siraj (1984), Tabaqat Naseri, edited by Abdol-Hay Habibi, vol. 1, Tehran, Donyayeh Kitab.
- Kashani, Abdullah (1936), Zabdeh al-Tawarikh (Fatimid and Nizarid section), edited by Mohammad Taghi Daneshpajouh, Tehran, Institute of motaleat ve tahghighat fareang.
- Kennedy, Hugh. (2001) The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State, London, Taylor & Francis Routledg.
- Khalatbari, Allahyar, Delrish, Bashari (2006), Reasons for the employment and widespread presence of slaves in the Samanid political system, Journal of Humanities, Al-Zahra University (S), No. 59, pp. 57-78. (In Persian). <http://noo.rs/a5ze7>.

the Simjur family, Roshd Umezod Tarikh, No. 51, pp. 26-31. (In Persian). <http://noo.rs/077nP>.

Rawandi, Morteza (2003), Social History of Iran, vol. 4-5, Tehran, Negah.

Sam'ani, Abdul Karim bin Muhammad (1396 AH 1976 AD), Al-Ansab, Vol. 7, Hyderabad, Ottoman Encyclopedia.

Sanaei, Hamid Reza, Badkoobe Hazavahi, Ahmad (2012), Confrontation of the Affluent of Khurāsān and Transoxianawith the Financial Policies of the Samanids and the Ghaznavids with an Emphasis on their Financial Policies in Nayshābūr, Journal of History and Culture, No. 88, pp. 26-9. (In Persian). <http://doi.org/10.22067/history.v0i0.12927>.

Spühler, Berthold (1994), History of Iran in the Early Islamic Centuries, translated by Javad Falaturi and Maryam Mir Ahmadi, vol. 1, Tehran, Scientific and Cultural Press.

Tarikh-e Al-e Saljuq dar Anatoli (1998), ed. Nadereh Jalali, Tehran, Miras-e Maktoob.

Tatawi, Ahmad & Asef Khan Qazvini (2003), Tarikh-e Alfi, ed. Gholamreza Tabataba'i-Majd, vols. 3-4, Tehran, Elmi va Farhangi.

Zarrinkoob, Abdolhossein (2008), Rozagaran: History of Iran from the Beginning to the Fall of the Pahlavi Dynasty, Tehran, Sokhan.

The *Journal of Greater Khorasan* holds a publication license No. 88369 issued by the Ministry of Culture and Islamic Guidance, and a scientific accreditation license No. 258486/3 granted by the Ministry of Science, Research and Technology of the Islamic Republic of Iran.
Publisher (Owner): Imam Reza International University (IRU)

Concessionaire: Imam Reza International University^(AS)

Managing Editor: Dr. Ghadir Siami; Assistant Professor, Department of Urban Planning, Faculty of Islamic Art and Architecture, Imam Reza International University.

Editor-in-Chief: Dr. Mohammad-Taqi Razavian; Professor, Department of Human Geography and Spatial Planning, Faculty of Earth Sciences, Shahid Beheshti University.

Editorial Board

- Dr. Mohammad-Taqi Razavian; Professor, Department of Human Geography and Spatial Planning, Faculty of Earth Sciences, Shahid Beheshti University.
- Dr. Ghadir Siami; Assistant Professor, Department of Urban Planning, Faculty of Islamic Art and Architecture, Imam Reza International University.
- Dr. Hadi Vakili; Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Beheshti University.
- Dr. Christoph Werner; Professor, Chair of Iranian Studies, Faculty of Human and Cultural Studies, University of Bamberg, Germany.
- Dr. Rudolph Matthee; Professor, Department of History, College of Arts and Sciences, University of Delaware, USA.
- Dr. Ulrich Marzolph; Professor, Department of Iranian Studies, Institute of Iranian Studies, University of Göttingen, Germany.
- Dr. Kazuo Morimoto; Professor, Department of Iranian Studies, Institute of Advanced Asian Studies, University of Tokyo, Japan.

Journal Staff

- **Journal Officer:** Malihe Salahi
- **Layout Designer:** Zahra Shojaei
- **Persian Language Editor:** Marzieh Abbasi
- **English Language Editor:** Marzieh Abbasi
- **Cover Designer:** Amir Farid
- **Executive Affairs & Print Supervisor:** Center for Academic Books and Journals Publishing
- **Publisher:** Imam Reza International University^(AS)

Address: Imam Reza International University, Between Montazeri 5 and 7, Shahid Montazeri Blvd., Palestine Square, Mashhad, Islamic Republic of Iran

P.O. Box: 553-91735

Tel: +98 (51) 38041-2205

Website: <https://jgk.imamreza.ac.ir>

Email: jgk.edc@imamreza.ac.ir

This journal is indexed in the following databases:

DoAJ, ISC (Q1), Google Scholar, Internet Archive, MIAR, BASE, Magiran, Noormags, SID

The journal is published four times a year and is available online at: <https://jgk.imamreza.ac.ir/>

Analyzing the passive and accelerating factors of the stone printing house of Astan Quds Razavi in the Qajar period	1
Mostafa La’l Shateri	
The behavioral pattern of the Islamic Republic of Iran towards Afghanistan	25
Daniyal Rezapoor	
The Economic Functions of Tahouns of Torogh in the Qajar Era	51
Shahin Farabi	
An Analysis of the Lived Experience of Afghan Migrants of Illegal Migration in Iran	75
Zabihullah Osmani, Gulabshah Amani, Abdul Hamid Safwat	
Revision and comparative study of historical texts and archaeological evidence in Herat musalla complex	99
Fereshte Azarkhordad, Hasan Hashemi Zarajabad	
A Historical Analysis of Socio-Cultural Barriers to Modernization in Afghanistan	119
Abdulhamid Safwat, Seeyed Hossein Athari, Seyed Ahmad Fatemi-Nejad, Vahid Sinaee	
International law and Preservation of Persian Language	139
Qutbul Arefin Seraj, Seyed Hadi Mahmoudi	
The Role of the Simjurids in the Decline and Fall of the Samanid Dynasty, with an Emphasis on the Office of Sepahsālārī and the Iqtā‘ of Quhestan	157
Kourosh Salehi, Zahra Jafarnejad Garoo	

